

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2014. CXVIII. évfolyam 5. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Bene Sándor

a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

Kétszáz éve született Erdélyi János

<i>Küllős Imola</i> : Szikra? Fatörzs? Forrás? Adatok Erdélyi János néphagyomány-felfogásához és népköltészet-ismeretéhez	595
<i>Csörsz Rumen István</i> : A <i>Népdalok és mondák</i> közköltészeti forrásai	611
<i>Gulyás Judit</i> : Erdélyi János meseértelmezéséről	629
<i>Almási István</i> : 19. századi kottás dalgyűjtemények tartalmi hasonlóságai és különbségei	654

Műhely

<i>Németh S. Katalin</i> : Német utazó – magyar bibliával	661
---	-----

Műelemzés

<i>Herczeg Ákos</i> : „Csak magamban sírom sorsod”.	
Közelítések Ady „kuruc-verseihez”	670
<i>Propsz Eszter</i> : Agota Kristof <i>Trilógiájának</i> narratív identitásprojektje	683

Textológia

<i>Bene Sándor – Békés Enikő</i> : Módszertani ajánlás a <i>Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum</i> új sorozatának (Series Nova) szöveggondozásához	698
--	-----

Szemle

„Várad várának, az pogány török által megh szállásárul...”.	
Szalárdi János emlékirata Várad 1660. évi veszedelméről (<i>Nagy Levente</i>)	714
Száraz Orsolya: Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója (<i>Gábor Csilla</i>)	726
Bodrogi Ferenc Máté: Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve.	
Egy önreprezentáció diszkurzív háttere (<i>Fórizs Gergely</i>)	729
Babits Mihály levelezése 1919–1921 (<i>Széchenyi Ágnes</i>)	734

KÜLLÖS IMOLA

Szikra? Fatörzs? Forrás?

Adatok Erdélyi János néphagyomány-felfogásához és népköltészet-ismeretéhez*

A címben szereplő három metaforát: a *szikrát*, a *fatörzset* és a *forrást* – különösen ez utóbbit, olykor még a „tisza” jelzővel is kiemelve lényegét – a 19. század elejétől egészen napjaink reklámjaiig sokan alkalmazták a népköltészetre, illetve a néphagyományokra. Erdélyi János, a magyar folklorisztika első teoretikusa és elkötelezett munkása is élt mindhárom kifejezéssel, hangsúlyozva az anyanyelvű költői hagyomány megismerésének fontosságát, sőt szükségességét. E három metaforikus kifejezés mellett a néphagyományok minősítéseként még gyakran előfordul írásaiban az *ereklye*,¹ a *tükör*, a *kulcs*, az *alap* és a *kincs*² szó is.

Az lenne méltányos és illő Erdélyi János születésének bicentenáriumán, ha folkloristaként Erdélyi és az öt egy-két emberöltővel megelőző magyar értelmiség népköltészet-felfogásával foglalkoznánk, kiemelve Erdélyi folklorisztikai és folklóresztetikai munkásságának úttörő voltát, értékeit. Egy ilyen tudománytörténeti szemle azonban meghaladná a kiszabott kereteket, hiszen – mint arra az emlékülés irodalom- és eszmétörténeti dolgozatai³ is utaltak – a *népi és nemzeti költészet*, illetve a *hagyomány* értelmezése folyamatosan változott nemcsak az egykorú európai és magyar irodalomban, de még Erdélyi János életművén belül is.

Tanulmányom ezért egy szűkebb témára, Erdélyi János néphagyomány-felfogására és népköltészeti műfajokra vonatkozó ismereteire koncentrál, írásai és kéziratok naplójeljegyzései, valamint T. Erdélyi Ilona szaktanulmányai⁴ alapján. Szeretném idézetekkel érzékeltetni, hogy túl a *Népdalok és mondák* szerkesztési munkáján, kényszerű

* Készült az OTKA 104758. sz. pályázat keretében.

1 „Ezen kötéttel a magyar *népirodalom ereklyéi*: mesék, dalok, közmondások, adomák, szokások, hiedelmek, szóval: minden idetartozó elem kiadása van fogamatba véve.” ERDÉLYI János, *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 13), 258. Megjelent a képes kiadású *Magyar népmesék* (Pest, 1855) előszavaként.

2 „[...] mint jámbor igyekezetű napszámosa *nép-nemzeti kincsünk* kiállításának” (értsd: összegyűjtésének és publikálásának). ERDÉLYI János, *Népköltészet és kelmeiség* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 197.

3 Az Erdélyi-emlékülés előadásai közül lásd S. VARGA Pál, *Erdélyi János romantika-fogalmáról*, ItK, 118(2014), 483–490; KOROMPAY H. János, *Erdélyi és Arany: két életmű találkozása*, ItK, 118(2014), 476–482; SZILÁGYI Márton, *Erdélyi János és az irodalmi népiesség*, ItK, 118(2014), 519–525. A témáról összefoglalót írt korábban K. POSONYI Erzsébet, *Erdélyi János és a népköltészet*, Ethnographia, 38(1927), 81–118, 165–192.

4 T. ERDÉLYI Ilona, „*Pályák és Pálmák*”: *Válogatott tanulmányok*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2008. Ez úton is köszönöm T. Erdélyi Ilonának, hogy nagypapja kéziratok naplóját az Erdélyi Tárból tanulmányozhattam, s hogy dolgozatomban megírásában tanácsaival segített.

bujdosása idején, 1850 telén egy kis, vegyes lakosságú felső-zempléni faluban hogyan is gondolkodott Erdélyi a hagyomány kérdéseiről.

Kölcsey a *Nemzeti hagyományokról* írott esszéjében (1826) kizárólag a népköltészet történeti tematikájú énekeit vélte annak a *médiumnak*, mely által megteremthető a „sajátlagos” magyar költészet: „A valódi nemzeti poézis eredeti szikráját a *köznépi dalokban* kell nyomozni” – írta.⁵ „Ezzel Kölcsey egyúttal ahhoz a közköltészeti koncepcióhoz is csatlakozott, amely Faludi Ferenc óta a népiben keresi a magyarság régi – eredeti, saját – költészetének elevenen élő maradványait, hogy önmagából újíthassa meg, az idegen hatások uralmának korszakát lezárandó” – állapította meg S. Varga Pál.⁶

E Horváth János óta gyakran hangoztatott felfogással szemben legutóbb Szilágyi Márton azt fejtegette (Takáts Józseffel egybehangzóan),⁷ hogy szó sincs Kölcseynél, „sem ebben a két bekezdésben, sem a későbbiekben arról, hogy a magyar kultúra esetében a népdal (vagy a köznépi dal) mintájául, normájául, alapjául vagy kiindulópontjául szolgálhatna a műköltészetnek”.⁸ Szilágyi Márton e dolgozata hívta fel a figyelmet arra is, hogy a nemzeti irodalom megteremtésén fáradozó patrióta reformkori értelmiség egyöntetűen csak a népdalokat és a népnyelvet nevezte/vélte néphagyománynak (azaz évszázados etnikus örökségünknek, világlátásunk, erkölcsi hozzáállásunk, gondolkozásmódunk, tehát a magyar „néplélek” tükrének) – Berzsenyit kivéve, aki nemzeti hagyományaink közé sorolta még a táncot (különösen a hadi táncot) és a lovaglást is.

Már ebből is kitűnik, hogy a néphagyomány olyan tág, műformáit tekintve is gazdag, koronként változó tartalmú fogalom, mely heterogén eredetű és esztétikai minőségű műveltségi anyagot fog egybe. Teljesen nyilvánvaló, hogy a 18–19. századi hazai értelmiség nem a mai értelmezésnek megfelelő paraszti folklórt (s azon belül a szájhagyományban élő népdalokat), hanem a közismert, anyanyelvű, történeti múltunkat is őrző „*nemzeti költészetet*” nevezte így: gondoljunk csak Csokonai lelkes figyelmeztetésére, mely szerint a „rabotázó paraszt”, a „daloló falusi leány” s a „jámbor puttonos” énekei egészen Árpád szerencsi táboráig repíthetnek vissza bennünket az időben.⁹

5 Kölcsey értekezéséről legújabban, sok nézőpontból: *Szívből jövő emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról*, szerk. FÓRIZS Gergely, Bp., reciti, 2012 (Hagyományfrissítés, 1).

6 S. VARGA PÁL, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. század magyar irodalomtörténeti gondolkodásában*, Bp., Balassi, 2005, 440.

7 Mindkét tanulmányt lásd *Szívből jövő emlékezet...*, i. m.

8 Szilágyi Kölcsey eszmefuttatását idézi: „Mindenütt vagynak a’ köznépek dalai, mindenütt megdicőítetnek a’ merész tettek bár mely együgyű énekben is. De vagynak népek, kik az együgyű ének’ hangját időről időre megnesemesítik, az énekes magasabb reptet vesz, ’s honának történeteit nevedekő fényben terjeszti elő. [...] míg végre a’ pórdalból egy Selmai ének, vagy épen egy Ilias tűnik fel. Másutt a’ pórdal állandóul megtartja eredeti együgyűségét, ’s a’ nemzet szebb része felfelé hágván a’ míveltség’ lépcsőjén, a’ bölcsőben fekvő nemzeti költést messze hagyja magától. Illy környülményben a’ magasabb poesis többé belső szikrából szép lángra nem gerjed; idegen tűznél kell annak meggerjednie, ’s a’ nemzet egészének nehezen fog világítani. Velünk, úgy látszik, e’ történt meg.” SZILÁGYI Márton, *A „pórdal” státusza a Nemzeti hagyományokban = Szívből jövő emlékezet...*, i. m., 95–114, itt: 102.

9 Amint azt Csokonai Vitéz Mihály az *Anakreoni dalok* 1803-ban írt bevezetőjében fejtegeti.

Köztudott, hogy a magyar nyelv *népdal* szava a Herder által bevezetett *Volkslied* tükörfordításából keletkezett, 1818-ban bukkant fel először, s használata az 1830-as évekre vált általánossá.¹⁰ Ám addig a következő megjelölésekkel találkozunk: „a köz-népnek szájában forogni szokott régi versek” – írja Rát Mátyás 1782-ben, s magyarázat-képpen hozzáfűzi: „melyeknek *Volkslieder* a nevezetek”. Révai Miklós „köz énekek”-nek nevezi (1782), Csokonainál „magyar népbeli dalok”-ról (1798) és „Volkslieder”-ről (1804) esik szó. A Hazai és Külföldi Tudósítások 1811-es évfolyamában a „köznép énekei”-ként, a Hasznos Mulatságok 1817-es évfolyamában „nemzeti dallok”-ként említik a népdalokat. A Hasznos Mulatságok első népdalközlései is „köznép Dallai”, „köznép énekei” címmel jelennek meg, míg végre 1818. II. félévének 314. lapján feltűnik a Kultsár István által magyarított „Nép-dal” elnevezés.

Feltűnő, hogy a 18. század végén és a 19. század első évtizedeiben, amikor az értelmiségiek és literátus hazafiak a szájhagyományról szoltak, mindig jelzős szerkezeteket használtak: például „köznép énekei”, „köznép dallai”, „paraszt/mezei dal”, „pór dana”. A Tudományos Gyűjteményben, a Hasznos Mulatságokban, az irodalmi zsebkönyvekben és almanachokban rendszertelenül felbukkanó népdalközlések, vagy Rummy Károly György (64 nyugat-magyarországi dalszöveget tartalmazó) gyűjteményének angol kiadásában¹¹ megjelenő „köznépi dallok” „meghosszabbítják és elmélyítik azt a hagyományfelfogást, amely az eredetében is paraszti folklór helyett annak átstilizált, értelmiségi-mezővárosi körökben is kedvelt, közismert változatát tekinti népköltészetnek”,¹² és a cigányzenészek által terjesztett nótaszerzők (pl. Egressy, Lavotta, Karsa Endre) dallamait pedig „eredeti” (tehát jellegzetesen magyar, azaz nemzeti zenei ízlésünknek megfelelő) népzeneének. A *Népdalok és mondák* szerkesztésekor Erdélyi is ebben a szellemenben válogat, s „barna zenészeink” értékes „magyar” melódiáit ajánlja ráénekelni az általa szerkesztett népdalszövegekre.¹³ Jóllehet a tulajdonképpeni, országosan ismert és kedvelt *közköltészeti dalok* száma kötetről kötetre csökken, megítélésem szerint még így is legalább 40%-a (bizonyos tematikus csoportokban pedig közel 100%) ilyen az általa összeállított, első, reprezentatív népköltési gyűjteményünknek. A 19. századi irodalmá-

10 A német *Volkslied* műszó magyarításának évtizedeken át változatos jelentéstartalma volt, ennek igazolására egy kevésbé ismert példát idéznék: 1802-ben gróf Széchenyi Ferenc egyik levelében ezt írja Grüber Károlynak, aki magyar költészettörténetet akart írni, s anyagi támogatásért folyamodott hozzá: „legrégibb költeményeink népénekek (*Volkslieder*) voltak, melyek sajnos, mind elpusztultak, s nem hiszem, hogy legkorábban már a XVI. században is nyomaira találjunk. A későbbiek nagyon is újak s sokkal ismertebbek, semmint tudományos ismertetésre szorulnának”. GRÜNN Albert, *Gróf Széchenyi Ferenc a régi magyar népénekekről*, *Ethnographia*, 13(1902), 468–469, itt: 469. Mondanom sem kell, hogy ma már a *népének* kifejezés is mást jelent, mint annak idején: közismert, anonim *vallásos éneket* jelöl.

11 Sir John Bowring fordítása *Poetry of the Magyars* címmel 1830-ban jelent meg Londonban, Rummy Károly György pápai, majd veszprémi gimnáziumi tanár kéziratos gyűjtése és más magyar kéziratos források felhasználása alapján. A témáról bővebben: VOIGT Vilmos, *Rummy Károly György magyar népdalai – John Bowring számára* = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 1, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2012, 217–243.

12 Csörsz Rumen István, *Kultsár István és a Hasznos Mulatságok „köznépi dall”-ai (1818–1828)* = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 2, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2013, 143–204, itt: 163.

13 „Figyelmezní kell a mi barna zenészeinkre, aztán végigforgatni a népdalgyűjteményt: ritka nóta, hogy reá vers ne akadjon.” ERDÉLYI János, *Cseleji napló* (Erdélyi Tár), 1850. jan. 15., 16–17, 127a–128a.

rok és hazafias felbuzdulásból gyűjtögető literátus emberek számára tehát a népdalnak három fő ismérve volt: *nemzeti, régies és a köznép által ismert*.¹⁴ Ez utóbbi azt is jelentette, hogy a *szájhagyományban terjedő, énekelt és anonim* alkotásról van szó.

Köztudott¹⁵ az is, hogy a *néphagyományok* – elsősorban a népköltészet – tudatos gyűjtése Európa-szerte nemzeti keretekben indult meg a 18. századtól a (nép)lélektan, a nyelv- és irodalomtörténet ösztönzésére. A felvilágosodás után az ún. romantikus esztétika képviselői mindenekelőtt az etnikus sajátosságokat, a „néplélek” lenyomatát, illetve kifejezésformáit, a nemzeti történelmi múlt és mitológia (illetőleg az „ösvallás”) nyomait keresték az „ősinek” tartott anyanyelvű, köznépi-paraszti kultúrában. Rendkívüli módon felértékelődött a nemzeti múlt dokumentációjaként felfogott történeti énekköltészet és az eposz, amelyet a nép közös történelme forrásának, lenyomatának tekintettek. Ahol nem maradt fenn nemzeti nyelvű hőseposz, akárha ismert vagy anonim költő irodalmi alkotásaként,¹⁶ ott hamisítottak,¹⁷ kompiláltak,¹⁸ s úgy pótolták a költészettörténeti „hiányt”. Az „elveszett” magyar hősi epikát pótlандó írta meg Pálóczi Horváth Ádám a *Hunniást*, Vörösmarty Mihály a *Zalán futását*, Arany János a *Buda halálát* és a *Toldi-trilógiát*. Azoknál az európai „kis” népeknél, amelyek nem rendelkeztek független államisággal (magyar, finn, skót, észt, litván), az anyanyelvű néphagyományok, így az idiomatikus népnyelv és annak legművészebb kifejezésformája, a népköltészet gyűjtése és kiadása összekapcsolódott a nemzeti kultúra és tudomány megteremtéséért vívott küzdelemmel, hiszen ettől remélték az anyanyelvű irodalom megteremtését, illetve megújítását.

E nemes célokról és saját gyűjtési „módszereiről” így vallott egyik elfeledett reformkori népdalgyűjtőnk, Mindszenty Dániel¹⁹ *A népdalok gyűjteményje ügyében* (1831) című írásában:

14 Bővebben: KÜLLÖS Imola, *A magyar népdalkutatás története = Magyar Néprajz*, V, *Népköltészet*, főszerk. VARGYAS Lajos, Bp., Akadémiai, 1988, 414–426.

15 Giuseppe COCCHIARA, *Az európai folklór története*, bev., tan. ORTUTAY Gyula (*A magyar népköltészeti kutatás története*, 519–548), Bp., Gondolat, 1962; Peter BURKE, *A népi kultúra a kora újkori Európában*, Bp., Századvég–Hajnal István Kör, 1991. Az eredeti mű: *Popular Culture in Early Modern Europe*, London, 1978.

16 Ilyen kora középkori alkotás a grúz Sota Rusztaveli *Tigrisbőrös lovagja*, vagy az ismeretlen szerzőjű, 1187-ben írt orosz *Igor-ének*.

17 Pl. Václav Hanka a cseh „Királyudvari kézirat”-ot. „A húszas években Kollár lírai pánszlávizmusa, Čelakovský népköltési antológiája és Hanka kézirat-hamisításai ösztönző mintaként bátorították a cseh irodalmiság felnőtté válását. A tudomány nem csupán legitimációs bázist keresett a »régí emlékekben«, de a cseh »népiség« eredeti karakterét is ezekből az irodalmi misztifikációkból igyekezett kiolvasni.” BERKES Tamás, *A népiség eszménye a cseh reformkor irodalmában = A Nemzet Kalogánya: Kálmán C. György 60. születésnapjára*, szerk. VERES András, mts. JENY Éva, Bp., reciti, 2014, 34.

18 Ilyen az Elias Lönnrot által összegyűjtött és megszerkesztett finn eposz, a *Kalevala* (1835, 1855), majd ennek mintájára készült el az 1850-es években a Friedrich Reinhold Kreutzwald által összeállított észt *Kalevipoeg* (első, német nyelvű kiadása: 1857–1861).

19 Erdélyi János 1846-ban már „néhai” jelzővel említi nevét, mivel 1832-ben készített kéziratos akadémiai gyűjteményére ez volt ráírva: *Néhai Mindszenty Dániel gyűjteménye u.m. egy bevezető értekezés; I. rész 188 db., II. rész 40 db., III. rész 57 db., hangjegyes 88 db.* Idézi KODÁLY Zoltán, *Visszatekintés*, s. a. r. BÓNIS Ferenc, Bp., 1964, II, 156.

A régi s mai köznépi daloknak egybegyűjtése is tetemes hasznára lehetne a magyar literatúrának, s kivált szolgálhatna kalauzul azoknak, kik eredeti magyar daljátékok muzsikára tenni szándékoznak. Ezekben látnák meg a valódi magyar ízlést lebegni, s e szerint a körületekhez képest hamarább megtalálhatnák az eredetiség nyalka zománcát. [...] Mint Dugonics a példabeszédeket, úgy én a népdalokat külömbféle vidékű lakosok közt szedegetém. Gömör, Torna, Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Bihar, Heves vármegyékben vala alkalmam hosszabb üdeig mulatni, a népet különböző viszonzatokban láthatni [...], a tájokbéli danáikat lekótázás végett magamnak elénekelni kikértem.²⁰

Ma már egyre nyilvánvalóbb, hogy a független nemzeti kultúra kiépítésén munkálkodó reformkori értelmiség a folklór számos területét, műfaját (a babonás szokásoktól és ráolvasásoktól az ünnepi köszöntőkön, a gyermekfolklóron és dajkarímeken át a társadalmi és morális panaszdalokig, a halottsiratásig, illetve a paraliturgikus vallássosság különböző megnyilatkozási formáiig) azért hagyta figyelmen kívül, mert nem a maga valóságában, hanem a populáris kultúra, a közköltészet szűrőjén keresztül ismerte azt.²¹ Nemcsak azok a gyakran emlegetett 18–19. századi írók, költők, tudós papok és patrióta mecénások (mint például Szirmai Antal, Jankovich Miklós, Aranka György, Kresznerics Ferenc, Dugonics András vagy Pálóczi Horváth Ádám), akik az ún. „öntudatlan népiesség” és a nemzeti nyelv és hagyomány értékeinek mentése, megőrzése jegyében tevékenykedtek, de Csokonai, Arany, Petőfi és Erdélyi János is kettős kultúrában élt. Tudniillik a tanult és intézmények által terjesztett, rendszerint idegen nyelvű (hazánkban latin és német) elit, zárt, ún. „kis” *hagyományban*, illetve a széles néptömegek által létrehozott, anyanyelvű ún. „nagy” *hagyományban*, azaz a folklorikus, szájhagyományozó kultúrában.²² Az írástudók (elsősorban diákok, papok és tanítók) által létrehozott és működtetett közköltészet mediátori szerepet tölt be nemcsak az irodalom és a népköltészet, hanem a tágabb értelemben felfogott „nagy hagyomány”, az oralitásban élő népi kultúra és a „kis hagyomány”, az elit kultúra között. A névvel ismert írók-költők a közköltészet közvetítésével álltak cserekapcsolatban egymással és az európai irodalmi, illetve folklorikus hagyománnyal. E kétpólusú kulturális örökség, illetőleg rendszer között a kéziratok daloskönyvek, a ponyvák és kalendáriumok, az iskolai színjátékok és népszínművek által terjesztett közköltészet közvetített, s nyelvileg, tartalmilag és műformáit tekintve is erősen hatott mind a szájhagyományozó folklórra, mind pedig az irodalomra. Ezt a keveredést, kölcsönhatást, a közköltészet mediátori és médium szerepét²³ láthatjuk Kulcsár István népdalközléseiben, a Hasznos Mulatságok köznépi dalaiban, Pálóczi Horváth 1813-ban lezárt

20 Uo., II, 159.

21 Vö. Csörsz Rumen István, *Pönögei Kis Pál, avagy Petőfi és a közköltészet = Ki vagyok én? Nem mondom meg: Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 203–226.

22 A definíciót Redfield nyomán lásd BURKE, i. m., 40.

23 E kettős funkcióról: KÜLLÖS Imola, *A dramatikus hagyomány nyomai a 18. századi magyar kéziratok közköltészetben* (konferencia-előadás, Nyitra, 2012. szeptember), megjelenés előtt.

Ötödfélszáz énekeiben,²⁴ Czuczor Gergely verseiben²⁵ és mindazokban a kéziratos dalgyűjteményekben, amelyeket előbb az Akadémiához, majd Erdélyi népdalgyűjtésre buzdító felhívásai után a Kisfaludy Társasághoz küldtek be nemzeti hagyománymentés címén.²⁶

A paraszti származású, ám világot járt Erdélyi János több tekintetben is kiemelkedett kortársai közül, hiszen nemcsak igen széles körű olvasottsággal bírt, de személyes tapasztalatokat is szerzett a népköltészetéről és egyéb néphagyományokról. Kiemelkedő volt zenei érzéke és műveltsége is. Németországi útja során 1844-ben találkozott Jacob Grimm-mel, s feljegyezte róla útinaplójába:

Egyenesen a népköltészet, hit, regék, mondák és hagyományok felől kérdezősködött. Mit remélek, van-e még sok emlék a népnél. Van-e régi vallásról nálok emlékezet. Vannak-e tiszta magyar típusú regék, mert amiket Majláthtul²⁷ ismer, azokban sok van vegyes, rokon némettel, tóttal... de az semmi – mondá – meg kell tisztogatni, kiválogatni, mi magyar, mi nem. [...] Ő most egy német mythológián dolgozik. Vannak-e saját istenek? Mondék egyet-mást. Hol beszélnek legtisztábban a magyar nyelvet? Melyik a legtisztább magyar vidék?²⁸

Engem Erdélyi folklorisztikai nézeteivel kapcsolatban elsősorban az foglalkoztatott, hogy ez a kétségkívül sokoldalú tudós – de korántsem szobatudós – korának milyen folklórműfajait ismerte és értékelte.²⁹ Számos írásából és a Jacob Grimm-mel folytatott beszélgetés imént idézett vázlatából is kitűnik, hogy sokat tudott a szájhagyományról, a parasztság korabeli szociális viszonyairól, mentalitásáról és a népnyelvről. Az

24 Vidéken élván és gazdálkodván Pálóczi Horváth Ádám egyrészt a kollégiumi diákköltészet formaiműfaji és stílári hagyományait megőrizve írta alkalmi verseit, másrészt sohasem szakadt el teljesen a szájhagyományozó falusi kultúrától. Levelezéséből kitetszően nem egyszer hallotta énekelni és látta táncolni a somogyi-zalai népet, alkalmasint parasztlakodalmakon, szüreti borozásokban is részt vett, hiszen az általa értékesnek és réginek tartott, s ezért feljegyzett (úgymond: a „feledéstől megmentett”) dalok szövegei között számos népszokás és lírai dal (ill. daltöredék), mi több: ballada is van, részben eredeti formában, esetleg továbbkölthetve vagy parafrázálva. A kérdésről bővebben: KÜLLÖS Imola, *Pálóczi Horváth Ádám és a néphagyomány = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, Bp., reciti, 2011, 305–317 (vö. Uő, *Közhézen, közszájon, köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2012, 276–288).

25 Vö. MÓSER Zoltán, *Körülvesznek engem a dalok: A népdalgyűjtő és népdalíró Czuczor Gergely*, Zsámbék–Dunaszerdahely, 2000.

26 Az ún. Erdélyi-hagyatékáról és a kötet szerkesztő válogatási szempontjairól, javításairól az emlékülés dolgozatai közül: Csörsz Rumen István, *A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai*, ItK, 118(2014), 611–628.

27 Majláth János (1786–1855) *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen* (Brünn, 1825¹; Stuttgart és Tübingen, 1837²) c. munkájáról van szó, melyet később Kazinczy Ferenc lefordított, s Kazinczy Gábor adott ki (1864). E gyűjtemény által ismerhette meg a művelt külföld a magyar „népszellemet” (*Volksgeist*).

28 ERDÉLYI János, *Üti levelek, naplók 1844–45*, vál., szerk., bev. T. ERDÉLYI Ilona, [Győr], Tarandus, 2012, 338.

29 A prózai folklórműfajokra (*mese, monda, adoma, igaztörténet*) nem térek ki, mert ezekről Erdélyi sokkal kevesebbet írt, mint a verses folklóról. A mesékkel az emlékülés előadásai közül részletesebben foglalkozik: GULYÁS Judit, *Erdélyi János meseértelmezéséről*, ItK, 118(2014), 629–653.

általa szerkesztett *Népdalok és mondák* három kötete – mely tematikus csoportokban közli anyagát – műfajilag és nyelvileg mégis sokkal szegényesebb, mint a korabeli népköltészet lehetett. A népdalszövegek tájnyelvi-népnyelvi kifejezései a kor szokásához híven „irodalmiasítva” vannak, a dalok funkciójáról és „használóiról” pedig gyakorlatilag semmit nem tudunk meg. Igaz, ő az Akadémiához és a Kisfaludy Társasághoz beküldött kéziratos gyűjteményekből dolgozott, nem pedig a saját emlékeiből, feljegyzéseiből.³⁰ Saját népköltési gyűjtéséről jóval később, egy 1864-ben kelt levelében így írt Gregussnak:

A népköltési gyűjteményre semmi észrevételem, legfőlőbb azon örömem, hogy engem is jónak talált a Kisfaludy-Társaság iránta megkérdezni. Ami a szerkesztést illeti, én tizenkét esztendő óta egész más pályára mentem által, így oda vissza már nem térhetek. Mindamellett figyelmem folytonosan rá volt függesztve a tárgyra s gyűjtöttem is. Ami kezem közt van, a rendes vidéki gyűjtők sorában én is elő fogom adni. Dal, mese, közmondás, főleg ez utóbbi, egész sereg; került elő némi apróság is [...].³¹

Erdélyi János néphagyomány-ismerete ugyanakkor nemcsak földrajzi, de műfaji tekintetben is szélesebb körű és alaposabb volt, mint tanult kortársaié. A *Népdalok és mondák* szerkesztése után kényszerű lehetősége volt újólág közel kerülni az élő folklórhoz, mivel 1849 őszétől 1850 augusztusáig egy kis zempléni faluban, Cselejen élt. Élénken foglalkoztatta a helyi népi kultúra, följegyezte a számára feltűnő szokásokat, szólás-mondásokat, az ott hallott és tanult magyar népdalokat (szám szerint tizenhetet, köztük egy új stílusú népballada, a *Bárókisasszony és a gulyás*³² 3 szakaszos változatát). Néhány népies műdalnál azt is megjegyezte, melyik dalszerző dallamára éneklik! Ezen kívül három, kelet-szlovák nyelvjárású népi szöveget³³ (egy lírai *dalt*, egy váratlan halálesetről készült *hírverset* és egy *újévi szokásdalt*) is leírt hallomás után. Bár a helyi dialektusban elhangzott dalokat nem értette tökéletesen, kiváló zenei hallásának köszönhetően meglepően jól jegyezte fel, és több-kevesebb sikerrel megpróbálta lefordítani. Folklorisztikai szempontból igen tanulságosak a szlovák szövegekhez fűzött kommentárjai.

1850-ben Újév napjáról például az alábbi sorokat olvashatjuk naplójában:

30 Hogy ezek a kéziratok mit és milyen minőségben tartalmaztak, mennyire „dolgozták át” az eredeti szájhagyományt, bővebben: Csörsz, *A Népdalok és mondák...*, i. m.

31 Sárospatak, 1864. július 24. ERDÉLYI JÁNOS *Levelezése*, II, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1962 (*A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai*, 3), 319. Sajnos az akkor már Sárospatakon tanító Erdélyi János hagyatékából nem került elő ez a vegyes tartalmú népköltési gyűjtemény.

32 E ballada legkorábbi följegyzése Vargyas monográfiája szerint 1864-ből való. VARGYAS Lajos, *A magyar népballada és Európa*, Bp., Zeneműkiadó, 1976, II, 756–760 (122. sz.). Ehhez képest a típust már megtaláltam Költő Sámuel 1854-re datált kéziratos énekeskönyvében (Kolozsvár, Akadémiai Kvt. MSU 1128 [kolligátum 2. darabja]). Erdélyi följegyzése viszont még ennél is korábbi négy évvél.

33 Erdélyi a „lágy” és „kemény” szlovák mássalhangzókat a magyar helyesírásnak megfelelő betűkkel jegyezte le. Egyediségük miatt nemcsak betűhíven adom közre, hanem dőlt betűvel Gyivicsán Anna – részben a nyelvjárási szöveg átírási szabályait követő – szlovák ortográfiájú átírásában, ill. a fordításból hiányzó szakaszok nyersfordításával. Szakszerű és önzetlen segítségét ezúton is hálásan köszönöm.

A népdalok iránti vonzalom folyvást uralkodik bennem. Az idevaló nép jó dalos. Különösen van sok alkalmi dala, s egészen sajátos szokása. Példaul mikor a házassulók összeeskettettek, a pap udvarán, sőt midőn a lakodalmas háztól kiindulnak is, már foly a dal, neki eresztett teli torokból. Új év napján az egész falu daltól hangzik. A szolgálatot változtató legények korcsmában ülnek, isznak, majd az utzán végig ordítják bucsudalukat. Ilyen már az itt következő:

Prisol mi novi rok ³⁴ I nova nyedzela Sednyem szebe za sztol Platz mi panyi moja.	<i>Prišol mi novi rok³⁵ I nova ňedzela, Sedŋem sebe za stol, Platz mi paŋi moja.</i>	Eljött az uj esztendő, És az uj vasárnap; Asztalhoz ülök magamnak: Fizess ki, asszonyom.
Praz rok si platzila Scsortámi gyablami A teraz mi viplatz Z bilina taljarmi	<i>Praz rok si platzila S čortami, đablami, A teraz mi viplatz Z bilina taljarmi.</i>	Éven át fizettél Ördöggel pokollal De mostan fizess ki Fehér tallérokka.
Siroti, siroti Veljo vasz podvetze Prisol novi rocsok Dze zse pozejetze?	<i>Siroti, siroti, Veljo vas podvetze? Prišol novi ročok Dze že podzejetze?</i>	Árváim, árváim, Ki fogad be [titeket]? Megjött az új év, Hová, merre lesztek?
A ktore ma otza, Tojdzé gu otzovi A ktore ma matku Tojdzé gu matzeri	<i>A ktore ma otza, Tojdzé gu otzovi, A ktore ma matku, Tojdzé ku matzeri.</i>	A kinek van apja, Megyen az apjához, A kinek van anyja Megyen az anyjához.
A ja nyebosatko Raz nye mam gu komu, Od szlusbi do szlusbi Toracsenu bohu.	<i>A ja ňebošatko Raz ňemam gu komu, Od slušbi do slušbi, Doručenu³⁶ bohu.</i>	De én istenadta Nincs a kihez menjek. Szolgálatból szolgálatba, Isten akarátára bízva.
Dzekujem tzi panyi Za tvoj pohar vina, Zse ti me tzali rok Telo razi bila.	<i>Dzekujem tzi paŋi, Za tvoj pohar vina, Že ti me tzali rok Telo razi bila.</i>	Köszönöm, asszonyom, A pohár borodat, Hogy te egész évben Sokszor megvertél.

34 1850. jan. 1.; ERDÉLYI, *Cseleji napló...*, i. m., 2–3, 121.

35 A fordító, Gyivicsán Anna megjegyzése: „Az átírásban a népi szövegek szokásos átírását követtem, nem változtatva Erdélyi hallás utáni lejegyzésein sem. Kitűnően kihallotta, hogy a kelet-szlovák nyelvjárásban nincs hosszú magánhangzó. Alig egy-két hibát vétett.”

36 Az eredeti szóalak minden bizonnyal félrehallás eredménye. (Gy. A.)

Istsek tzi dzekujem
za tvojo nauku
Zse si mi nye zlamala
Nohu ljebo ruku.

*Ištšek tzi dzekujem
Za tvojo nauku,
Že si mi ņezlamala
Nohu ljebo ruku.*

*S azt is köszönöm
Azt a tudományod,
Hogy nem törted össze
Lábamat s karomat.*

Prisol mi novi rok,
Czo mi bozse ponyej
Zarozslami draska,
Od matzeri mojej.

*Prišol mi novi rok,
Čo mi bože poñej?
Zaroslami draška,
Od matzeri mojej.*

*Megjött az új év,
Mit érdekel engem?
Benőtt az utacska,
Anyámhoz vezető.*

Zarozslami draska,
I zdrobnu verbinu
Do matzeri mojej
Hodzidz na hojztzinu.

*Zaroslami draška,
I zdrobnu verbinu,
Do matzeri mojej
Hodzidz na hojztzinu.*

*Benőtt az utacska
És az apró füzes,
Nem fogok anyámhoz
Lakomára járni.*

[...] Mai napomat nem gazdagíthatom jobbal, mint ha ide irom a következő tót népdalt,
a nép ajka után:

Zahutselyi hori
Zahutselyi lyeszi
Dze zse mi podzelyi
Moje mladi csazi [?].

*Zahutšeli hori,
Zahutšeli lesi,
Dze že mi podzeli
Moje mladi časi?*

*Megzugnak a hegyek,
Megzugnak az erdők,
Hova mentek
Az én ifju ideim.*

Moje mladi csazi [?].
Nye uzsili kraszi
Mojo mladi lyeta
Nye uzsili szveta.

*Moje mladi časi
Ňeužili krasi,
Mojo mladi leta
Ňeužili sveta.*

*Az én ifju időm.
Nem élte örömet³⁷
Az én ifju nyaram
Nem élte világát.*

Mladostz mojo mladostz
Idzes mi na marnostz
A to sitzko za to
Pre moju ny zbalnostz

*Mladoštz, mojo mladoštz,
Idzeš mi na marnoštz,
A to šitzko za to
Pre moju ņezbalnoštz.*

*Ifjuság én ifjuságom,
Semmibe méggy nekem
És ez mind azért
Az én nem bánásom miatt*

Zahutselyi hori,
Hutsel zselyini haj
Zaplakalo dzvitse
Zaplakal i suhaj

*Zahutšeli hori,
Hutšel želini haj,
Zaplakalo dzivtše,
Zaplakal i šuhaj.*

*Felzúgtak az erdők,
Morajlott a zöld liget,
Sírva fakadt a leány,
Sírva fakadt a legény is.*

Dzvitse [?]³⁸ zaplakalo
Zse se nye vidalo,

*Dzivtše zaplakalo,
Že še nevidalo,*

*Sírva fakadt a leány,
Hogy pártában maradt,*

37 Több utólagos javítással.

38 A fordító megjegyzése: Erdélyi tévesen *dzvitse* szóalakot írt, helyesen: *dzivtše* 'leány'.

A suhaj zaplakal
Zse dzvitse nye dosztal

A šuhaj zaplakal,
Že dzivtše ňedostal.³⁹

S zokogott a legény,
Hogy nem övé a leány.

Egy akkortájt született *hírvershez* (?) Erdélyi a következő megjegyzést fűzte:

E népdalt egy tót leány költötte Kozmán vagy Kolbásán, ki mind a két szemére vak volt. Egy leányt agyon ütött a kölyű vagy mi, és a szeretője, a legény elment a vakhoz, hogy énekelné meg a leányt; s a vak dalnoknő a föntebbi népdalt rögtönözte.⁴⁰

Prisla mi novina
Lasztoczko mline
Zse moju milocsku
Csarna zsem prikrila.

Přišla mi novina
Lastockoho mline,
Že moju miločku
Čarna žem prikrila.

Ujság jött nekem
A lasztóczi malomból,
Hogy az én kedveskémet
Fekete föld borítja.

A ked ju prikrila
Sama szebe vina
A natzo wona se
Pod szupami ikra

A ked ju prikrila,
Sama sebe vina,
A na tzo vona še
Pod šupami ikra?

És ha őt befödte
Magának tulajdonítsa,
Miért enyeleg ő
A garád alatt.⁴¹

Van Erdélyinek olyan folklorisztikai vonatkozású naplóbejegyzése is, amely a jövőben elvégzendő elméleti és gyakorlati munkáról szól:

A Kisfaludy-Társaságnál nem volna hasztalan igyekezet jutalomkérdésül tenni ki: Adas-sék elő és pedig itészetileg (critice) miben áll a magyar népdalok ereje, szelleme, eredetisége. Vagy ha ez nem, tehát így: Jegyeztessenek össze az eddig ismert népköltészeti gyűjteményekből a sajátságos szólásformák, magyar idiotizmusok.⁴²

A mintegy másfél hónapig vezetett (valószínűleg töredékes) naplóból az derül ki, hogy már két éve készen van egy magyar szólásokot és közmondásokat tartalmazó gyűjteménnyel,⁴³ s ezt bővítgetve Cselejben is számos, frissen hallott népi szófordulatot, időjárás regulát, tájszavakat és gyermeknyelvi szókat jegyzett le:

39 A dal variánsai *Zahučali hory* kezdettel többek között a következő kiadványokban találhatók (az adatok összegyűjtéséért Gyivicsán Annának mondok köszönetet): JÁN KOLLÁR, *Národné zpievanky*, Bratislava, 1953, I, 210–211; *Slovenské spevy*, I, ed. Ladislav GÁLKO, Bratislava, 1972 [az 1880-tól megjelenő sorozat újrakiadása], 290, 231. sz. (gyűjtő: M. Laciak, 1880, Novohrad/Nógrád); GREGOR PAPUČEK, *Zahučali hory: Ľudové piesne s pod Piliša*, Bp., 1983, 300; KRUPA András, *Spevy našich Slovákov – A hazai szlovákok énekei: Válogatás Krupa András gyűjteményéből*, Békéscsaba, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2004, 282. sz.

40 1850. jan. 7. ERDÉLYI, *Cseleji napló...*, i. m., 10, 124b.

41 Helyesen: A *kazlak tövében*.

42 1850. jan. 21. ERDÉLYI, *Cseleji napló...*, i. m., 19, 129.

43 Itt olvashatjuk 1851-ben kiadott közmondásgyűjteménye bevezető tanulmányát is. Lásd még: *Közmondásokról* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 171–191.

Mióta Pesttől távol vagyok, emlékezeti dolgokon kívül, miket ide írni fölösleges, néhány hallott közmondást jegyeztem össze életből és könyvekből. Nekem a magyar közmondások eddig is kitűnőleg bírták figyelmemet, minek tanuja egy jó kötetre menő kézirat, mely két esztendő óta hever, s a magyar közmondásokat hozza betűrendben. Azok egy részét magam jegyezgettem össze, más részét Kis Viczay, Molnár (?) ha jól emlékszem volt kunkapitány, aztán Szenczi Molnár szótára, Szirmai, Dugonics gyűjteményei szerint irtam össze. Most az említett kézirat még az itt következőkkel fog gyarapodni, ha ugyan egynémelyik már meg nincs abban: [...]

Ezután 73 közmondás, szólás és idióma következik. Másutt, magát hozva fel követendő példaként hosszasan fejtegeti, hogyan kell jól előadni a magyar népdalokat:

Mióta e vidéken vagyok, sokat daloltam népdalaink közül. Némelyek, izlés emberei, és zeneértők, mint Horváth Tamás, ki maga is jól dalol, Lónyai G., Kandó Kálmán, Kazinczy Gabor [!] tetszésökkel tiszteltek meg, s így mégis lehet benne valami, hogy jól éneklek népdalainkat. Ideírom, mire kell figyelni szerintem a népdalok előadásában.⁴⁴

Ez a szakszerű, ritmuspéldákkal illusztrált eszmefuttatása és gyakorlati tanácsai népzene kutatóink, sőt előadóink számára ma is megszívlelendők.

Úgy hiszem, a hosszúra nyúlt cseleji tartózkodás folklorikus élményanyaga is hozzájárult ahhoz, hogy 1851 nyarán Pestre visszatérve újabb felhívást adjon közre: *Gyűjtsük a hazai népszokásokat* címmel.⁴⁵ A népszokások, mi több, a szokásokat indukáló, azokkal együtt járó *hiedelmek* vagy a szólásformák összegyűjtését azért tartotta fontosnak, mert mindezekben a magyar néplélek, az „élet formája” (mai szóval: az erkölcsi normarendszer, a helyi társadalmi és szociális viszonyok) visszatükröződését látta: „Mikor tehát a szokások sürgettetnek, ezáltal csak kulcsot keresünk a népek kedélyének, életének formái nyilatkozásaiból” – írta.⁴⁶ Felsorolja, mikre gondol, mindenekelőtt az *életfordulás* szertartásokra:

44 A kétlapnyi zenei-metrikai fejtegetést T. Erdélyi Ilona készülő monográfiája teljes terjedelmében idézi.

45 Tíz évvel később, az első publikált népszokásgyűjtemény előszavában RÉSŐ ENSEL Sándor erre a felhívásra nem hivatkozik, amikor a hazai szokásgyűjtés történetét és fontosságát vázolja: „A népszokások egybegyűjtése, régi óhajta nemzeti irodalmunknak, a Kisfaludy társaság 1862-ik évben több lapokban, így a Vasárnapi újság 319 lapján is tett felhívást e téren, s indokolá a népszokások egybegyűjtésének hasznát; de a gyűjtemény, melynek oly régen kellett volna világ elé lépni, ez ideig sem jelent meg. Magam is foglalkozván a népszokások összegyűjtésével, és már 1861-ben a Nefelejts 141/36 számában, és így tovább 1864. év végéig, 35 népszokást téven közlé, kötelességszerűnek ismertem gyűjteményemmel fellépni. A szokások, melyek itt egybegyűjtve, *nemzetünk szellemének kifejezései. Nyelvben, szokásban él a nemzet*, mond Kővári, s míg a nyelv, nemzeti irodalom művelése, életfeltétel; szintén az a nemzeti szokások ápolása, nemesítése; hazafiúi kötelesség ezeket búvárlani, s ha viharok fenyegetik azt, fiatal nemzedéknek emlegetni, hogy öröksége gyanánt tekintse.” *Előszó = Magyarországi népszokások, összegyűjté RÉSŐ ENSEL Sándor, Pest, 1866.*

46 ERDÉLYI János, *Gyűjtsük a hazai népszokásokat* (Pesti Napló, 1851. aug. 7., 8., 425. és 426. sz.) = E. J., *Nyelvészet és népköltészet...*, i. m., 256 (24. sz.). A felhívás után a Pesti Napló szerkesztőjét, Bánfay Simont haditörvényszék elé idézték. Végül is a „felelősségre vonás elmaradt, de a gyűjtésből nem lett semmi, mert az újabb felszólításra, a gyűjtőmunka megindítására nem volt lehetőség. A Kisfaludy Társaság erkölcsi támogatása éppúgy hiányzott, mint a közönség érdeklődése. (Annyiban igaz volt a haditör-

születés vagy keresztség, házasság vagy lakodalom, halál vagy temetés [...]. De vannak ezeken kívül *ünnepek*, sátorosok és kisebbek, ünnepélyek, névnapok, lakozások, szüret, aratás, vásár, búcsú, stb. melyeket lehetetlen mind előszámlálni.⁴⁷

Több olyan példát is idéz, amelyben a szokásmagyarázó hiedelemháttérre is rá kell kérdeznie gyűjtőnek:

Megjegyzendő pedig mindezeknél annak kitudása, miért van ez *így*, az *úgy* [...]. Például miért viszik ki a temetőbe a halottat lábbal előre? Miért csinál keresztet, mikor indulni akar a palóc kocsis a porba lovai előtt? Miért mennek nagypénteken hajnalkor, azaz napfeljötté előtt vízért a leányok? Mire jó az a korán merített víz? Mit jelent az, hogy néhol egy falat kenyeret és sót összekötve tesznek a menyasszony kebelébe? Ezeket, ha meg tudja is fejteni magának a kérdező, mindamellettt hagyja mindig a nép fiára megfejtésöket, mert az a mód, amint ő magát kimagyarázza, szinte igen fontos, tudni méltó.⁴⁸

Erdélyi felhívja a figyelmet a szokásokkal együtt járó „előítéletek, álokok” (azaz a mágikus cselekedetek, tilalmak, tabuk) kitudakolásának fontosságára is. Ezekből néhányat fel is sorol:

Előítélet pl. hogy a mennykő által meggyújtott épület égését zápor sem olthatja el; hogy a kígyó, akár mint összevágják is, meg nem döglik naplement előtt; hogy a fecskéfészket nem jó leszúrni a tornác alól, mert a tehén véres tejet ad; hogy szent György napra virradóra boszorkányok a tehenet megrontják; hogy kutya szőrivel kell füstölteni a kutyaharapást; hogy a szenes víz használ az ijedés ellen, stb. végtelenül. Minthogy minden efféle előítéletes szertartás bizonyos bevett szólásformák elmondásával történik, ezek is följegyzendők. [...] [Itt egyértelműen a ráolvasásokra, mágikus erejűnek hitt rigmusokra utal. – K. I.] Például, mikor a falusi gyermek először eszik gyümölcsöt az esztendőben, így mentőszóval, varázsigével él: „Ujság hasamba, betegség pokolba! Akkor fájjon a hasom, mikor magam akarom”.⁴⁹

Már ebben a felhívásban, de később (1859 novemberében) is eladdig mások által figyelemre sem méltatott folklórműfajokat: kilenc *gyerekmondókát*⁵⁰ és másfél *altatódalt* jegyzett fel.⁵¹

vényszéknek, hogy a cikk valóban tele van keserű politikai célzásokkal)” – kommentálta T. Erdélyi Ilona ezt a folklorisztika-történeti szempontból úttörő jellegű felhívást. *Uo.*, 361–362.

47 *Uo.*, 257.

48 *Uo.*

49 *Uo.*, 257–258.

50 Ebből egy töredékes, számomra teljesen értelmezhetetlen szövegű.

51 ERDÉLYI, *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 96–98 (4–5. sz.).

Erdélyinek a különböző funkciójú és műfajú néphagyományokat egységben látó szemlélete kitetszik abból is, hogy nemcsak a népdaloknál,⁵² de a szokások esetében is figyelmeztet a dallam fontosságára: „a szokásoknál dal és tánc és zene, és egyéb adalékok is együtt találhatunk; s hogy e részbeli törekvésünk sikerre vigyen, mindennek föl kell jegyeztetni”.⁵³ Sajnos ez a felismerés a kellő szakértelem és technikai lehetőségek híján csak két emberöltővel később, a 20. század első évtizedében, Vikár Béla fonográfus, gyorsíró és fényképekkel is dokumentált gyűjtésében valósult meg a modell értékű gyakorlattal.⁵⁴

Erdélyi János az 1840-es évek elején a finn népköltészetben – elsősorban Lönnrot *Kalevalájában* – fedezte fel azokat az esztétikai értékeket, amelyeket a népiből megújuló nemzeti költészet erényeinek ítélte: *eredeti, jellemző, azaz egyéni*.⁵⁵ A negyvenes évek elején került kezébe a német író, Talvj köteté,⁵⁶ amely a kor divatjának megfelelően különböző népek népköltészeti alkotásait, köztük észak-európai (svéd, dán,⁵⁷ skót) balladákat tartalmazott. Az északi népek balladáinak fordításával⁵⁸ egy, hazánkban még alig ismert, de Nyugat-Európában már irodalmi divatot teremtő népi műforma poétikai értékére hívta fel a figyelmet,⁵⁹ hasonló műfajú és stílusú költemények írására ösztökélve költőitársait (többek között Gyulait és Aranyt). A műfaj nemcsak az elméletirőt, a költőt, hanem később a népköltészet gyűjtőjét is érdekelte. Tulajdonképpen Erdélyi adta a ballada első elvi-elméleti megfogalmazását.⁶⁰ Ortutay Gyula szerint kitűnőek a ballada eredetéről, fogalmáról és történeti korokról adott meghatározásai.

52 Anyagiak híján a Kisfaludy Társaság sajnos csak tizenkét kottás népdalt tudott kiadni két füzetben, Fogarasi János közreműködésével. A többi, Fogarasinak elküldött lekottázott népdal odaveszett a szabadságharc alatt. Két reformkori zeneértő népdalgyűjtő, Udvardy János és Mindszenty Dániel kottás gyűjteményei pedig 1943-ig kéziratban várták Kodály általi felfedezésüket és méltatásukat. Bővebben az emlékülés dolgozatai közül: ALMÁSI István, *19. századi kottás dalgyűjtemények tartalmi hasonlóságai és különbségei*, ItK, 118(2014), 654–660.

53 ERDÉLYI, *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 258.

54 Vikár Béla *Népzenei és népköltési gyűjteménye: Első munkafázis (DVD-ROM)*, szerk. SEBŐ Ferenc, szöveg. gond., jegyz., szövegmagyarázatok KÜLLÖS Imola, Bp., Hagyományok Háza–Néprajzi Múzeum–MTA Zenetudományi Intézet, 2009.

55 1842-ben *Finnország népköltészete* című cikkében Lönnrotra és a *Kalevalára* hivatkozva dicsérte a „sajátosságos és eredeti bélyegű finn népköltészetet”, „tán egyedül e néptörzs mutathat elé minden ágból őskori nagyszerű költészetet, mely nemcsak szépsége, hanem eredeti- s nemzetiségi tekintetéből is más fajok költészetével, egy Ossziánnal állandóan mérkőzhetik”. Regélő Pesti Divatlap, 1842, II/23, 183.

56 TALVJ [Therese Albertine Luise von JAKOB-ROBINSON], *Volkslieder*, Leipzig, 1840.

57 A *Sírházban az anya* című dán népballadát 1842-ben fordította, és a Regélő Pesti Divatlap 1844. évi I/9. számában tette közzé, a többi északi balladát 1852-ben fordította le. Vö. T. ERDÉLYI Ilona, *Az észak-európai balladaköltészet és Erdélyi János* = Uő, „Pályák és Pálmák”..., i. m., 158–182.

58 Tizenhárom ballada fordításáról tudunk Wolff és Talvj német gyűjteményeiből. Vö. ERDÉLYI János *Összes költeményei*, utószó T. ERDÉLYI Ilona, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, IVANCSICS Evelin, VÁRADI Eszter, Piliscsaba, PPKE Bölcsészettudományi Kar, 2007 (Kötelező Ritkaságok, 6).

59 „Ha egyéb nem, az előadási hang, a balladai menet már megérdemli, hogy a mi gyakran szétfolyó módjaink mellé elajátíttassék” – írta *Népköltészet és kelmeiség* című tanulmányában: ERDÉLYI, *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 199.

60 *Magyar népballadák*, szerk., bev. ORTUTAY Gyula, vál., jegyz. KRÍZA Ildikó, Bp., Szépirodalmi, 1968, 16, 17, 92.

A fordításokon túl ő maga is írt balladákat, annak ellenére, hogy a klasszikus szépségű székely népballadákat – melyeket Kríza János csak 1863-ban adhatott ki a *Vadrózsákban* – ekkor még nem ismerte. A *Népdalok és mondák* I. kötetének *Románcok és rokon* című csoportjából kiderül, hogy a régi stílusú balladákból csak néhányat, a *Gunaras lányt*, a *Házasuló királyfit*, a ponyvai eredetű, de kézíratos forrásokban is fellelhető *Pávás lányt*, a *Kétféle menyasszonyt*, illetve a *Fehér Lászlót* ismerte ő és a hazai közönség, az Erdélyben igen népszerű *Három árvából* pedig csak egy két versszakos töredéket közölt.⁶¹ E fejezetben inkább a betyárballadák (például a ponyván is kiadott *Barna Péter*) és az ún. új stílusú balladák, például a *Halálra táncoltatott lány*, a *Megszólaló halott* vagy a *Meggyilkolt fonólány* (*Szűcs Marcsa*)⁶² balladája dominálnak.

Meggyőződése volt, hogy a magyar irodalom (s maga a jó népköltési gyűjteményeket használó, a művészi formába öntött népdalokat eltanuló nép is) sokat profitálhat a távoli, északi népek hagyományaiból. Felismerte a vegyes lakosságú területek néphagyományainak egymást kölcsönösen megtermékenyítő viszonyát. Ezzel jóval megelőzte saját korát, tulajdonképpen Bartók zeneikölcsönhatás-elméletéig jutott el.⁶³

Erdélyi János több tanulmányában (legelőször a Kisfaludy Társaságban 1842-ben elhangzott székfoglalójában⁶⁴) foglalkozott a magyar népdalköltészet meghatározásával és jellemzésével. Hegeliánus műveltségének és a korszellemnek megfelelően a népköltészetet a *nemzeti költészet legrégebb változatának* tekintette, mely akkor született, amikor még az egész nemzet egységes kultúrájú és azonos gondolkodású, társadalmi különbségek nélkül élő nagy „család” volt.

A 19. században általános *népdal* – *műdal* merev szembeállítást elveti, mondván: „Egy fának ága mindkettő”, de ezektől elkülöníti az ún. „természeti költészetet” (ez a *Naturpoesie* magyarítása).⁶⁵ Ez a költészet általában dallal-táncsal együtt létezik, és Erdélyi szerint semmiféle esztétikai értéke nincs. Nem is tartotta tehát ezt a költészetfajtát népköltészetnek, hiszen „népköltészet alatt, józanon csak olyan költészet érthető, mely mindamellett, hogy iskolázatlan tömegből támadott, megüti a műbecsi mértéket”.⁶⁶ Ezzel szemben „úgy tetszik a természeti költészet mindig megmarad, különösen az alnépnél mocskos és szennyes versekben kópék és betyárok nyelvén; ezek az ízlés előtt ízléstelenség, nekünk trágárság, s mint ilyen, úgy tartoznak a népköltészethez, mint aranyhoz a salak”.⁶⁷ Csak feltételezhetjük, hogy Erdélyi a „természeti költészet” el-

61 *Népdalok és mondák*, I–III, kiad. ERDÉLYI János, Pest, 1846–1848, I, 399. sz.

62 A gyilkosságtörténetet ő maga is megverselte. A balladatípusról bővebben: TARJÁNYI Eszter, *Kritikát író költő, avagy verset író kritikus: A balladateoretikus és a balladaszerző Erdélyi János, valamint a meggyilkolt fonólány története*, ItK, 118(2014), 526–539.

63 Vö. BARTÓK Béla, *Népzenénk és a szomszéd népek népzeneje*, Bp., 1934. Erdélyi János, valamint Bartók és Kodály népzenéről vallott felfogásának közös vonásairól: T. ERDÉLYI Ilona, *Népköltészet, népzene – népi társadalom* = Uő, *„Pályák és Pálmák”*, i. m., 47–59.

64 Vö. *Népköltészetéről* = ERDÉLYI, *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 101–109.

65 „Minden tarcs nélküli [tarthatatlan] tehát azon elmélet, mely a népi költést a költészet fogalmán kívüli, és különösen az úgynevezett műköltészet irányában átellenes birodalomná szakasztja el. Egy fának ága mindkettő, ha tetszik egy úr szolgái: az eszméé [...]” ERDÉLYI, *Népköltészet és kelmeiség...*, i. m., 196.

66 ERDÉLYI, *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 194.

67 *Uo.*, 104.

nevezéssel elsősorban a szokás-, a rítus-, a mulattató, illetve a gyermek(játék)-költészet bizonyos műformáit, alkotásait jelölte, amelyek autochton „népi” karakterük lévén teljesen ismeretlenek voltak a hivatásos költészetben, az irodalomban, következésképp távol álltak a hagyományos esztétika által minősíthető költői alkotásoktól. E kategóriába sorolhatnánk a „képtelenségi költészet”-nek nevezett *halandzsát*, az erotikus, sokszor trágár szövegű lakodalmi *mulatódalokat* és a tánc közben mondott *kurjantásokat*, rigmusokat, esetleg a *latorénekeket* és *latrikánus dalokat*. Ám az is elképzelhető, hogy Erdélyi esztétikai rostáján csak azok a népi alkotások, műfajok hullottak ki, amelyeket tartalmi, poétikai, nyelvi tökéletlenségük következtében nem tartott elfogadhatónak. Esetleg tendenciaszerűen az irodalmi megfelelők nélküli, „eredeti” helyi szokásokról, illetve a népnyelvet funkcióval együtt megjelenítő folklór műfajok (lakodalmi szokásdalok, vőfélyversek) mindegyikéről azt gondolta, hogy csak anyagát dolgozhatja fel kelmeszerűen, azaz emelheti magasabb szintre a népies műköltészet?

Egyébiránt feltűnő, hogy amikor egy német gyűjteményből vett grönlandi „gyász-dalt” (*síratóéneket*) idézve annak költőiségét méltatja,⁶⁸ nem említi meg a magyar halottsírátást, holott az ő korában még bizonyosan része volt a falusi-vidéki temetési szertartásoknak. Tehát vagy nem találkozott ezzel az archaikus rítusénekekkel, vagy ezt is csak a kelmeszerűen feldolgozandó, esztétikailag nem minősíthető népköltési műfajok közé sorolta.

Felvetett kérdéseinkre, kételyeinkre csak a kezéhez eljuttatott kéziratos gyűjtemények szövegkritikai áttanulmányozása után⁶⁹ kaphatunk pontosabb választ. Az első magyar népköltési gyűjtemények általános jellemzője az volt, hogy szövegeik átdolgozottak, stilizáltak, tehát nem teljesen hitelesek. A szerkesztők nemcsak az ízlésük szerint legszebbnek tartott alkotásokat válogatták ki a mások által jól-rosszul följegyzett dalokból, de gyakran „csiszoltak” is a túl nyersnek érzett népnyelven, és összevontak, egy dallá komponáltak különböző helyről származó változatokat, dalstrófákat.⁷⁰ Ez a gyakorlat általános volt a 18–19. századi nyugat-európai, valamint a cseh, szlovák és szerb népdalantológiák, népköltési gyűjtemények esetében is.

Éppen ezért a korszerű szövegfolklorisztika egyik megoldandó feladata a 19. századi magyar népköltési gyűjtemények – köztük az MTA Kézirattárában lévő ún. Erdélyi-hagyaték – hiteles, kritikai újrakiadása.⁷¹ A másik a 19. századi folklórkutatás

68 Uo., 196. Forrása: TALVJ, i. m., 118–119.

69 Vö. Csörsz, A Népdalok és mondák..., i. m.

70 A témáról összefoglalóan: NIEDERMÜLLER Péter, *Adatok a magyar folklór szövegbázisának megkonstruálásához a 19. században = Népi kultúra és nemzettudat*, szerk. HOFER Tamás, Bp., 1991 (A Magyarországtudat Könyvtára, 7), 15–23.

71 Eddig csupán néhány forrás anyaga jelent meg nyomtatásban: a) Petrás Ince János moldvai gyűjtései (MTAK RUI 8: 206/187) = DOMOKOS Pál Péter, RAJECZKY Benjamin, *Csángó népzene*, I. Bp., Zeneműkiadó, 1956, 33–129; b) Czuczor Gergely gyűjtései (MTAK RUI 8r 206/57) = MÓSER, *Körülvesznek engem...*, i. m.; c) Pongrácz Lajos gyűjtései (MTAK RUI 8: 206/65) = HÁLA József, KATONA Imre, *Pongrácz Lajos és „Ipoly táji” népdalgyűjtései* = HÁLA József, *Tudósok, kutatók, gyűjtők: Néhány fejezet a magyar néprajztudomány és muzeológia történetéből*, Bp., L'Harmattan–MTA BTK Néprajztudományi Intézete, 2014, 33–65 [első megjelenés: 1993]; d) Toldy Ferenc küldeménye (MTAK RUI 8r 206/61) = Csörsz Rumen István, *Toldy Ferenc küldeménye Erdélyi János Népdalok és mondák című kötetéhez = Építész a kőfejtőben*

úttörő elméleti tanulmányainak – Erdélyi János és a kortárs Kríza János, Gyulai Pál, Henszlmann Imre stb. írásainak – újraolvasása és -értékelése. Harmadik elodázhatatlan feladatunk pedig az elit irodalom, a közköltészet és a népköltészet *fogalmi elkülönítése* mellett egymást megtermékenyítő *kölcsönhatásuk* minél alaposabb filológiai dokumentálása, a források folyamatos, kritikai kiadása. Az elmúlt évtizedekben föltárt fontosabb 18–19. századi kéziratos énekgyűjtemények elemzése, publikálása, illetve az eddig három nagy tematikus forrásantológiában kiadott 18. századi vers- és dallamanyag⁷² – immáron közel ezer közköltészeti szövegcsalád – ez utóbbi célt szolgálja. E filológiai tanulságok tükrében mostani írásommal is Erdélyi műveinek újraolvasására és értelmezésére tettem kísérletet.

– *Architect in the Quarry: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára* – *Studies Presented to Péter Dávidházi on His Sixtieth Birthday*, szerk. HITES Sándor, Török Zsuzsa, Bp., rec.iti, 2010, 321–343; e) Romy Károly György gyűjteménye [részlet] (MTAK RUI 8r 206/172) = VOIGT, Romy Károly György..., i. m.; f) Petőfi Sándor népdalgyűjtése (MTAK RUI 8r 206/35) = PETŐFI Sándor *Vegyes művei: Útirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások*, s. a. r. NYILASSY Vilma, KISS József, Bp., Akadémiai, 1956 (Petőfi Sándor Összes Művei, 5), 162–163. – *A Népdalok és mondák egyházi eredetű szövegközléseiről*: SCHRAM Ferenc, *A „Népdalok és Mondák” forrásaihoz*, Néprajzi Értesítő, 39(1957), 225–230.

72 *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4); *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8); *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14). A 3/B kötet *Közkerkölcs és egyéni sors* címmel 2015-ben jelenik meg.

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai*

Erdélyi János munkásságát vizsgálva már az előző évtizedekben,¹ de különösen a bicentenáriumi emlékév tanulmányaiban² egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a *Népdalok és mondák* szerkesztői-szöveggondozói módszerei. A folklorisztika nézőpontjából Erdélyi kétségkívül határhelyzetben, egy hazánkban még épp csak bontakozó diszciplína keretében dolgozott, emiatt tehát amorfnak vagy esetlegesnek tűnhetnek a megoldásai. Egy másik hagyománytípus, a közköltészet írásos szöveggondozói szokásai felől nézve azonban kiforrott, magától értetődő eszközöket választott, amelyek e kontextusban is méltók a figyelemre. Tanulmányom tehát – kissé sarkítva – a sokfelől beküldött kéziratok populáris verskincsében összeolvadó népköltészet és közköltészet megörökítőjeként tekint Erdélyire.

Az első magyar népköltési antológia születése

Ohajtom pedig, szerezzenek e dalok annyi örömet mindenkinek, mint szerzőnek vala nemem, míg körülök fáradoztam, s terjedjenek el minél több kézbe palotátul gunyhóig, mert velök egy láncszemmel, egy kötelékkal van több ismét a külön érdekek egyesítésére.³

Amikor Erdélyi János magára vállalta a magyar népköltészet sokáig legterjedelmesebb (s valljuk be: máig egyedülálló) antológiájának kiadását, jól tudta, mennyire összetett, ráadásul régóta halogatott feladat vár rá. A Kisfaludy Társaság nevében 1843–1844-ben

* A tanulmány az OTKA 104758. sz. pályázat és az MTA Bolyai János Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Pl. K. POSONYI Erzsébet, *Erdélyi János és a népköltészet*, Ethnographia, 38(1927), 81–118 (I–II), 165–192 (III); GABORJÁK Ádám, *Nyomatás, tér, lezárás? (Paratextualitás és mediatizáltság Erdélyi János népdalgyűjteménye kapcsán) = A látható könyv: Tanulmányok az irodalmi medialitás történetéből*, szerk. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2006 (klasszikus – magyar – irodalom – történet: Tanulmányok, 2), 277–316.

2 KÜLLÖS Imola, *Szikra? Fatörzs? Forrás?: Adatok Erdélyi János néphagyomány-felfogásához és népköltészet-ismertetéhez*, ItK, 118(2014), 595–610; GULYÁS Judit, *Erdélyi János meseértelmezéséről*, ItK, 118(2014), 629–653; ALMÁSI István, *19. századi kottás dalgyűjtemények tartalmi hasonlóságai és különbségei*, ItK, 118(2014), 654–660.

3 *Népdalok és mondák*, [I], a Kisfaludy-társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János, Pest, Beimel József, 1846 (Magyar Népköltési Gyűjtemény; a továbbiakban: NM 1), XII. – A „palotátul gunyhóig” motívumot Erdélyi minden bizonnyal a Grimm fivérek mesegyűjteményéből kölcsönözte, vö. NAGY Ilona, *A Grimm testvérek mesegyűjteményéről*, Ethno-lore: Az MTA Néprajzi Kutatóintézete évkönyve, 24(2007), 3–50 (köszönöm a szerzőnek, hogy felhívta rá a figyelmemet).

több országos gyűjtőfelhívással fordult a magyar értelmiséghez, s a gyűjtők és beküldők lelkesedése folytán hamarosan jelentős kéziratos anyag állt a rendelkezésére. Az előkészítés bő két évet vett igénybe, s a *Népdalok és mondák* első kötete 1846-ban hagyta el Beimel József pesti nyomdáját, a szerkesztő március 9-ére keltezett előszavával. November 20-ára már elkészült a második is, amely a következő évben látott napvilágot.

Az első kötet bevezetőjében Erdélyi röviden áttekinti a hasonló jellegű hazai kezdeményezéseket. Csak részben sorolja ide a váci *Énekes Gyűjteményt*, amely 1799 és 1823 között négy kiadást ért meg,⁴ hiszen ezt a zsebkönyvsorozatot vegyes dalköltészeti antológiának szánták, s jórészt műköltői alkotásokat közölt, szórványosan pedig a 18. század végi közköltészet emlékeit, főleg ivónótákat, inszurgensdalokat és csúfolókat. Az 1799-re datált első kötetet egyébként csak az 1803. évi, kombinált változat előszavából ismerte, amely gyűjtőfelhívást is tartalmaz, bár ennek eredményéről semmit sem tudunk.⁵ Erdélyi nem említi Kulcsár István nagy hatású népdalkölzéseit (Hasznos Mulatságok, 1818–1828), sem Toldy Ferenc *Handbuch*jának népdalfejezetét (1828). A sárospataki kollégium hű fiaként viszont nagyra értékeli az ottani diákok által kiadott *Érzékeny és víg dalok* két edícióját (1826, 1834). Erdélyi ifjúkorának ez valóban a legjelentősebb ilyen vállalkozása volt – szerinte hetven „igazi” népdal szerepel az antológiában –, ám nem kapcsolódott hozzá se gyűjtőfelhívás, se tudományos koncepció; e kötetek szintén jószerével a korabeli népszerű irodalomból válogattak az énekelni vágyó diáktársaság igényei szerint. Erdélyi a ponyvák szerepét sem hallgatja el,⁶ s említést tesz Kecskeméthy Csapó Dániel *Dalfűzérkéjéről*, amely már az ő szerkesztői feladatainak időszakában, 1844 és 1846 között látott napvilágot, négy füzetben.⁷ A sorozat sikerét jelzi, hogy például Petőfi, aki szintén küldött Erdélyinek néhány népdalt, feltehetőleg azért húzta át az egyiket (*Nem anyától lettél*), mivel az épp akkor jelent meg Kecskeméthy Csapónál, a költő viszont igazi újdonságokkal akart hozzájárulni az országos gyűjtéshez.⁸

Mind az előszó, mind K. Posonyi Erzsébet⁹ és Pogány Péter¹⁰ tanulmányai többször utalnak rá, hogy Erdélyi János felhívásának volt hivatalos előzménye, s ekkor már rendelkezésre állt az Akadémián némi folklórszöveg-bázis. Bár Erdélyi nem említi az 1820-as évek végi első gyűjtési hullámot, amely John Bowring *Poetry of Magyars* (1830)

4 NM 1, V–VI.

5 Bővebben: Csörsz Rumen István, *Az első magyar lírai antológia: a váci Énekes Gyűjtemény (1799, 1801, 1803, 1823) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2012, 141–178.

6 NM 1, V–VI.

7 Uo., VII. A sorozatról bővebben: KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002 (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához, 3), 233–234.

8 Petőfi küldeménye már az I. kötethez rendelkezésére állt Erdélyinek, aki valószínűleg maga leltározta be 35. sorszámmal (régijelzet: MTAK RUI 8r 206/35; ma áthelyezve). KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2008 (Osiris Monográfiák), 153; Csörsz Rumen István, *Pönögei Kis Pál, avagy Petőfi és a közköltészet = Ki vagyok én? Nem mondom meg: Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 203–226, itt: 212–213.

9 K. POSONYI, i. m.

10 POGÁNY Péter, *Az 1828 után és 1843-ig lejegyzett közdaltermés*, Artes Populares: A Folklóre Tanszék évkönyve, 8(1982), 227–248.

című antológiájához szolgáltatott anyagot, de kétségtelen, hogy bizonyos források ennek jegyében keletkeztek, különösen Rummy Károly György és gyűjtőkörének néhány kézirata.¹¹ Annál nagyobb hangsúlyt kap a Tudós Társaság 1832. szeptember 6. és 1833. október 1. közti gyűjtőakciója, amelyben különösen kiemeli Komárom és Esztergom vármegye buzgalmát.¹² A kötet tartalmát illetően ekkor még nem alakult ki egységes álláspont.¹³ Az akadémiai jegyzőkönyv-kivonat szerint a beérkezett anyagot áttekintő Vörösmarty és Toldy a következő elvekben állapodott meg:

Minden népdalgyűjtemény lehet v. a nép számára készülve, hogy annak ízlését és erkölcsét nemesbítse; v. a psychologus számára ki, az illetén eredeti néphangokból a nép characterét fogja elvonhatni. Amabba mehetnek 1. igazi s már a' nép közt divatozó népdalok, oly változtatásokkal, melyek a fennérített kétféle célra szolgálnak;¹⁴ 2. mehetnek belé egyenesen írók által is, de hasonlólag a nép szellemében készült dalok, melyek közt, hogy a nemzeti eredményekre s nemzeti hőstettekre is legyen figyelem, különösen óhajtható. A másodrendbeli gyűjteménybe kirekesztőleg a nép közt támadt dalok egész eredeti mivoltokban, csinosítás, nemesbítés nélkül közlendők.¹⁵

A Társaság az előbbi, tehát népdalok és népszerű dalok *együttes* közlését választotta. E koncepció jóval tágabb, mint a másik, szakfolklorisztikai, mai értelemben vett népköltési forráskiadás volna. S bár Horváth János hangsúlyozza, hogy az ifjú Erdélyi a népköltészetet saját valóságában akarta bemutatni a művelt közönség számára, voltaképp mégis megörökölte az összetett, nemcsak a paraszti folklórra korlátozódó repertoárt. Az ő sorsa tehát nem annyira a tervezőé, sokkal inkább az összegzőé, aki az összes előd tervét egy mederbe tereli, szintetizálja.

Az 1832-től beérkezett gyűjteményeket Pogány Döbrentei-hagyaték¹⁶ néven említi, bár ő csak az MTAK RUI 8r 206/177–216. számú forrásokat sorolja ide. Más utakon, de ekkor menekült meg az enyészettől Pálóczi Horváth Ádám *Ő és új mint egy ötöd-félszáz énekek...* (1813) című kézirata,¹⁷ s ez idő tájt juthatott az Akadémia birtokába az 1832-ben elhunyt szombathelyi paptanár, Kresznerics Ferenc gyűjteménye (1788–1809) is.¹⁸

11 MTAK RUI 8r 206/172. sz. A forrásokról legújabbban: VOIGT Vilmos, *Rummy Károly György magyar népdalai – John Bowring számára = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1, i. m., 217–243.*

12 NM 1, VI; K. POSONYI, i. m., 180.

13 Bővebben: PALÁDI-KOVÁCS Attila, *Erdélyi János és a Magyar Tudós Társaság / Tudományos Akadémia*, ItK, 118(2014), 461–467.

14 A kézírásos jegyzőkönyv-kivonatban (MTAK RUI 8r 206/221) itt még ez is olvasható: „ugyan, mindazáltal a' nép szellemében tétettek, hogy a' nép által meg is kedveltethessenek”.

15 Az 1833. nov. 9-én tartott IV. nagygyűlés 7. ülésének jegyzőkönyve, idézi K. POSONYI, i. m., 98–99.

16 Abban az értelemben hagyaték ez a forráskészlet, hogy Döbrentei Gábor 1835-ben lemondott akadémiai titoknoki címéről, s ezután már nem foglalkozott a népköltészet gyűjtésének szervezésével, hátrahagyva az általa korábban elrendezett kéziratokat.

17 Bővebben: *Ötödfélszáz énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből*, s. a. r. BARTHA Dénes, Kiss József, Bp., Akadémiai, 1953, 22–24.

18 POGÁNY, i. m., 228. Vö. *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., bőv. kiad., s. a. r. STOLL Béla, Bp., Balassi, 2002 (a továbbiakban: STOLL + tételszám), 399. sz.

A Kisfaludy Társaság 1843. december 2-ai felhívása valóban országos ügyé tette a népköltészet iránti érdeklődést. A Társaság egyúttal kérte az Akadémia együttműködését is, „hogy a levéltárában letett gyűjteményeket használatra kiadni méltóztatnék”.¹⁹ A megújult vállalkozás élére Erdélyi János került, s rá hárult a feladat, hogy áttekintse a régebben és újonnan bekerült kéziratokat, s válogasson belőlük, de „szorosan ragaszkodva azon elvhez, hogy a dalok úgy kerüljenek világ elé, mint jellemző valóságukban a nép között élnek”.²⁰

Az I. kötet előszavában Erdélyi felsorolja a Kisfaludy Társasághoz eljuttatott kéziratok beküldőit 1–51-ig, majd 64–95-ig. Elkülöníti az 52–63. tételek csoportját, amely „A m. tudós társaság XV-ik nagygyűlése rendelkezéséből ennek levéltárából használatra” engedtetett át; ezek tehát az 1832–1833-ban beérkezett gyűjtemények, köztük Udvardy János, Mindszenty Dániel, Mátray Gábor, Schedel [Toldy] Ferenc²¹ és mások kéziratai; szép számmal akadnak hangjegyes források is. A 49. tétel Döbrentei Gábortól származik (nem a saját gyűjtése), de Erdélyi külön jegyzetben hangsúlyozza, hogy ezt csak a szerkesztés lezárásakor kapta kézhez, így egyelőre nem használhatta fel.²² Ezzel áttelesen arra utal, hogy a többi forrást viszont igen, s ezekből valóban válogatott szövegeket az első kötethez, majd a másodikhoz is. A szerkesztő meleg hangon mond köszönetet az ország minden vidékéről származó beküldőknek, illetve egy nevét elhallgató hazafi barátának, aki anyagi támogatást nyújtott ahhoz, hogy ha nem is a teljes beérkezett szövegekincset, de legalább egy 30 ívnyi válogatás napvilágot láthasson.²³ Mindazonáltal óvatosan fogalmaz: sehol sem nevezi *első kötetnek* a megjelent antológiát. A siker nyomán mégis elnyerte a további támogatást, s háromnegyed év múlva készen állt a következő kötet anyaga is („Igy huzta maga után az első kötet a másodikat”),²⁴ amely 1847-ben hagyta el a sajtót. Az impozáns forráslista a II. kötetben (1847) tovább bővült. Az előszóban Erdélyi immár a 96–156. sorszámú tételek²⁵ beküldőinek mond köszönetet, akik továbbra is változatosan képviselik Magyarország és Erdély régióit. A felsorolás élére a kötet pesti nyomdászának, Magyar Mihálynak 10 tételes kis gyűjteménye került – nyilván gesztusképp. A függelékben *A dalok vidékei* címmel az I–II.

19 NM 1, VII. Az egyeztetés részleteiről lásd PALÁDI-KOVÁCS, *i. m.*

20 NM 1, VII.

21 E helyütt helyesbítenem kell korábbi tanulmányom egyik megállapítását, mely szerint a gyűjtemény Toldy személyes küldeményeként került volna Erdélyihez. Noha Toldy nyilván tudott a források átengedéséről, de a kéziratköteg már az 1830-as években az Akadémiára került, így nem kellett részt vállalnia a közvetítésben. Forráskiadása: CSÖRSZ Rumen István, *Toldy Ferenc küldeménye Erdélyi János Népdalok és mondák című kötetéhez = Építész a köfjéftöben – Architect in the Quarry: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára – Studies Presented to Péter Dávidházi on His Sixtieth Birthday*, szerk. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsa, Bp., rec.iti, 2010, 321–343.

22 NM 1, IX.

23 Uo., XI. Mint T. Erdélyi Ilona kiderítette, Ferenczi Lajos pesti ügyvéd hitelezte meg a költségeket (bővebben, hivatkozásokkal lásd PALÁDI-KOVÁCS, *i. m.*).

24 *Népdalok és mondák: Második kötet*, a Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János, Pest, Magyar Mihály, 1847 (Magyar Népköltési Gyűjtemény; a továbbiakban: NM 2), VI.

25 Uo., VI–VIII.

kötet szövegeinek gyűjtési helyei olvashatók (értsd: ahol a beküldők hallhatták őket²⁶), illetve Erdélyi János egyik alapműve, a *Népdalköltészetünkről* szóló esztétikai-poétikai összefoglalás.²⁷ A III. kötet (1848) bevezetője immár arról tudósít, hogy „be van fejezve az első folyam, vagyis az, mely az időnkénti beküldésekből, úgy a hogy összeállítva, kiadathatott”²⁸ – tehát elfogytak a beküldött és kiaknázható források. Az újdonságok listája valóban szűkebb: a 157–176. tételt tartalmazza, közte néhány kölcsön kapott kéz-irattal, amelyek sorsáról azóta sem tudunk.²⁹ Itt is találunk azonban a korábban beküldött kéziratok repertoárjából néhány „tartalékolt” darabot, az előzményekhez képest pedig nagyobb terjedelmet kaptak a mesék.³⁰ A listák adatait és a feltételezhetően átnézett további kéziratok gyűjtemények anyagát összegezve legalább 10 000 szöveg alkotta az 1392 népköltési alkotást közlő antológia hátszágát.

A roppant szövegbank még jobban megemeli a vállalkozás rangját és hitelét. Ne feledjük: a váci és a sárospataki antológiák forrásbázisáról egyáltalán nincsenek adataink. Az intézményi háttér nélkül (pontosabban: egyszemélyes intézményként) dolgozó Kulcsár István felhívásainak sem ismerjük konkrét eredményét, vagy akár egyetlen beérkezett forrását, csupán a „köznépi dall”-okat, amelyeket itt-ott átstilizált, s 1818-tól a Hasznos Mulatságok hasábjain közölt.³¹ Források híján csak találgathatjuk, Kulcsár miből válogatott, mit mellőzött, s mihez képest alakította ki a reformkori népdal kánonképes arculatát. Erdélyi szöveggondozói és szerkesztői-kompilatori módszere viszont, bár igencsak időigényesen, de jórészt felfejthető, ha összevetjük a kiadott népdalokat a beküldött forrásokból kikereshető ósváltozataikkal.

Gyűjtők és gyűjtemények

Az 1832-es és az 1844-es gyűjtőfelhívásra beérkezett források igen sokfélék, semmiképp sem tekinthetjük őket egységesnek. Többnyire nem rendszeres *gyűjtés*, sokkal inkább *gyűjtögetés* eredményeképp, gyakran pedig emlékezetből lejegyezve születtek. Még a valóban paraszti adatközlőket feltételező forrásokból is csak annyit tudunk meg, mint hogy a beküldők „a nép szájáról”, „változtatás nélkül” írták le a szövegeket. A gyűjtés helyét és idejét azonban szinte sosem adják meg, az adatközlők személyéről

26 Az egyik első küldeményben írja az összeíró érsekújvári professzor: „A’ hely és évszám mutatja: hol hallottam a’ dalt először, és mikor?” *Piry Czirjék küldeménye* (1844), MTAK RUI 8r 206/3, 2a. A legkorábbi évszám: 1834. Folytatást is ígért, de végül nem küldött, pedig, mint írja, „bordalok ’s vitézi énekek is hallhatók imitt amott”. *Uo.*, 1b.

27 NM 2, 371–478. Később *A magyar népdalok* címmel is publikálta, e változat 1–2. fejezetének modern kiadása: *Erdélyi János válogatott művei*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Szépirodalmi, 1986 (Magyar Remekírók), 69–120.

28 *Népdalok és mondák: Harmadik kötet*, a Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János, Pest, Beimel József, 1848 (Magyar Népköltési Gyűjtemény; a továbbiakban: NM 3), V.

29 *Uo.*, VI.

30 A műfajcsoport jelenlétéről, arányairól és textológiai tanulságairól bővebben: GULYÁS, *i. m.*

31 Bővebben: Csörsz Rumen István, *Kulcsár István és a Hasznos Mulatságok „köznépi dall”-ai (1818–1828) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, 2, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2013, 143–204.

vagy koráról sincsenek konkrét adataink. Márpedig ennek komoly jelentősége lenne egy-egy szövegcsalád datálását, szociokulturális kereteit illetően. Aligha lehet pontosan megítélni a szájhagyományhoz való viszonyukat, a hitelesség mértékét. Annál beszédesebb, hogy szinte minden forrás őriz népszínmű-dalokat, amelyek a társadalmi csoportok és régiók közti új kulturális csatorna fontosságára és kiegyenlítő hatására utalnak.³² Erdélyi tehát – az elsődleges vagy másodlagos oralitáson túl – jórészt *írásban explikálódó* szövegeket kapott kézhez, amelyek magukon viselték a lejegyzéssel vagy másolással együtt járó stiláris-kompozíciós beavatkozások nyomait.

Már Stoll Béla felhívta a figyelmet arra, hogy mind az 1830-as évekbeli, mind a későbbi küldemények egy része sokkal inkább primer közköltési forrás, mint népköltési gyűjtés.³³ Demjén Sámuel gyűjteményét³⁴ feltehetőleg egy sárospataki diák-melodiáriumból másolták, benne a sok évtizede használt korális hangjegyekkel; a *Fejér–Gönczy-melodiárium*³⁵ viszont nem is másolat, hanem eredeti forrás 1800 tájáról. Henczy József kézirata³⁶ egy sümegi gazdatiszt verskincsét őrzi, az 1786-ban született Vasdinnyey Péter füzete³⁷ pedig egy zalai köznemesi családot (Erdélyi innen emelte be a III. kötetbe a *Hogyha tudnád, mért szeretlek* kezdetű dalt).³⁸ Ráth Károly jóvoltából maradt ránk egy többnyelvű énekeskönyv a Napóleon-korból, az itt feljegyzett katonapanaszokból Erdélyi többet is kiadott.³⁹ A beküldő rokonságban állt Rát Mátyással, Révai Miklós 1782. évi felhívásának közreadójával – nem kizárt, hogy ez a kézirat tőle (vagy egy Révaival kapcsolatban álló személytől) került a tudós utódokhoz.

Tanulságosak Kecskeméthy Csapó Dániel gyűjteményei is (1827–1830⁴⁰ és 1830–1832⁴¹), aki 12 évvel később adta ki első *Dalfüzérkését*, ám ezt nem a saját korábbi kézirataiból válogatta, mivel ezekben sokkal több köz- és műköltészet van – a Társaság felhívását viszont úgy értelmezte, hogy bármilyen közkézen forgó verseket be szabad küldeni. Kiemelkedően fontosak Nagy Iván küldeményei,⁴² aki édesapja, Nagy Ferenc nógrádi birtokos-levéltáros 1800 körüli gyöngyösi kézirataiból tallózgatott, s mivel némelyik eredeti forrás elkallódott, csak innen ismerjük szövegeit, akárcsak azokat, amelyeket Fábián Gábor aradi táblabíró-helytörténész másolt ki 1810 táján keletkezett pápai daloskönyvéből.⁴³

Kelecsényi József Nyitráról küldött be dalokat, amelyeket kétségkívül az 1790-es évekre datált *Cantillena* – *Énekek* – *Pesnicky* című kéziratból másolt, elvegyítve saját

32 KERÉNYI, *Pest vármegye...*, i. m., 241–242.

33 STOLL, i. m., 7–8.

34 STOLL 844. sz.

35 STOLL 566. sz.

36 STOLL 774. sz.

37 STOLL 513. sz.

38 NM 3, 91. sz.

39 MTAK RUI 8r 206/140. (STOLL 504. sz.) Innen idézi pl. *A katonák masíroznak* kezdetű dalt (NM 3, 236. sz.).

40 MTAK RUI 8r 206/55/a. (STOLL 744. sz.)

41 MTAK RUI 8r 206/55/b. (STOLL 768. sz.)

42 Pl. MTAK RUI 8r 206/159/b (STOLL 235. sz.); 206/90/a–b stb.

43 MTAK RUI 8r 206/98. (STOLL 612. sz.)

helybeli dalkincsével,⁴⁴ s amelyek egy másik egykorú kéziratában, a *Mulattatók Tárában* (1832–1840) is szerepelnek.⁴⁵ Horovicz Fülöp magyar–latin–szlovák–német versgyűjteménye szintén a Felvidékről való, bár megeshet, hogy ő csak közvetítő volt, s az összeíró akár az ifjú Kelecsényi József is lehet.

Némelyik kézirat eleve antológiának készült, mint például Mindszenty Dániel *Nemzeti Dalgyűjteménye* (1832), korábbi kéziratok, ponyvák és folyóiratokban kiadott népdalok nyomán. Az összeíró két változatban is ránk hagyta bevezető tanulmányát, s nem rejtja véka alá, hogy a népdalokra korlátozódó gyűjtést épp azok illékony volta miatt nem látja kivitelezhetőnek:

Magyar poezis kézi könyvének tudós kiadóji népdalok alatt csak azokat akarják érteni, mellyek közvetlen a' nép alosztályátul vevék eredetöket. Ezeknek gyűjtögetése valóban terhes; mert a' nép' dalosai valamint rögtön alkotnak rímet, vagy dalt, úgy el is felejtik, vagy máskor egészen megváltoztatják, vagy csak némely kitételeit. Vélekedésem szerint lehetne tán a' népdalok sorába – nemzeti dalok gyanánt – azokat is állítani, mellyek a' míveltebb felekezet vigadalmi köreibe mintegy közakarattal felvétettek. [...]⁴⁶

A' szétszórt népdal-töredékeket, a' mennyire lehetett, kerekded egészzé olvasztám különösen figyelvén a' gondolatra, és szótag-mennyiségre.⁴⁷

Mint Dugonics a' példabeszédekét, úgy én a' népdalokat külömbféle vidékű lakosok közt szedegtetém. Gömör, Torna, Abauj, Zemplín, Szabolcs, Bihar, Heves Vármegyékben vala alkalmam hosszabb üdeig mulatni, 's a' népet külömböző viszonzatokban láthatni; Pest, Veszprém 's néhány más Megyéből érdemes hazafiakkal öszvejövén a' tájjokbeli danáikat lekótázás végett magamnak elénekelni kikértem.⁴⁸

Mindszenty gyűjteményének első fejezete ezért egyszerre tartalmaz népdalokat és népies műdalokat, a második jórészt anonimá vált műköltői és közköltészeti alkotásokat, a harmadik pedig csakis minőségi műköltészetet, majd függelékként a szerencsére megmaradt kottákat.⁴⁹ Az affinitás kérdésére is kitér:

Azon, kérem, meg ne ütközzék senki, hogy némelly dalt másképp hallott valamivel, vagy verseit másképp olvasta, mint a' hogy itt találtnak. Kezemben volt számos irott dalgyűjtemény, 's igen sok verset találtam magam is, melly minden kéziratban különbözö alakban jött-elő. Hazánkban az eféle dalfüzérekkel főképp az Ifjak szokták megtisztelni Kedveseiket, 's ahoz képest a' mint valamellyik élénkebb színekkel 's lángolóbb ecsettel öngerjedelmét festeni képes, a' dal értelmét a' szerint módosítja, itt-ott megmá-

44 *Magyar Nép Dalok és Világi Énekek*, MTAK RUI 8r 206/63. A *Cantillanae* leírása: STOLL 452. sz.

45 OSZK Oct. Hung. 497; STOLL 783. sz.

46 MTAK RUI 8r 206/56, 17a–b.

47 Uo., 19a; a Hasznos Mulatságokban is megjelent szövegek adják példáit.

48 MTAK RUI 8r 206/56/a, 3a. A fontos előszót Kodály nyomán KÜLLÖS Imola is idézi, i. m., 599.

49 A gyűjtemény zenei jelentőségéről: PAKSA Katalin, *Magyar népzene kutatás a 19. században*, Bp., MTA ZTI, 1988 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 9), 22–23; MIHÁLTZNÉ TARI Lujza, *Kézírtos kottás gyűjtemények a XIX. század első felében*, kandidátusi disszertáció (kézirat), Bp., 1993, 86–89.

sítja, megrövidíti vagy megtoldja. gyakran hölgyeink is némi tetszetes változatokkal kiirgatnak sok dalt magoknak; – innen van a' különbözőés!⁵⁰

Másutt a kompozíciós kérdéseket, a haladványosságot taglalja, elsősorban a közköltési eredetű párbeszédes dalokra hivatkozva:

Az alnépnél szó szüli a' gondolatot, nem viszont gondolat a' szót; azért többnyire az előbbi strófáinak utószava vagy képzete a' következő strófában más képzetet állít-elő, melly gyakran semmi kapcsolatban nem áll az előbbennivel, mint ezekben: Csak azért szeretem a' magyar menyecskét 's a' t. [: I. R. 5. sz. :] Megint azt is vehetni-észre, hogy a' magyar népdalok legtöbbször úgy készülnek, mintha kettős beszélgetést ábrázolnának, vagy egy előre-bocsátott kérdésre a' további sorok feleletül szolgálnának mind végig.⁵¹

Mindezek közvetlenül hatottak Erdélyi szemléletére és módszereire is. Beküldőinek poétikai megjegyzéseit általában komolyan vette, tanulmányaiban is gyakran (esetenként hallgatólagosan) idézte álláspontjukat a népköltészet természetéről, gyermekjátékok vagy népszokások forгатокönyvéről.

A ponyvákat az I. kötet előszaván túl Erdélyi a *Népdalköltészetünkről* írt tanulmányban is megemlíti, ahol a Mohács-émlékdal ponyvai eredetéről tudósít. A beküldők is gyakran fordultak e forrástípushoz. Pintér Endre szó szerint idézi a *Szüz leányok dallai* című 18. századi ponyvát,⁵² Kelecsényi József pedig egész listát közöl az általa ismert ponyvákról.⁵³ Láthatólag 40–50 éves kiadványok is közkézen forogtak még.

Az 1840-es évekbeli anyagot sem tarthatjuk precíz, tudatos népdalgyűjtés eredményének, bár sokaknál megjelenik az élő hagyományból való gyűjtés szándéka. Ennek ellenére nem ritkán feltételezhetjük, hogy korábbi kéziratokat és ponyvákat is gyakran lemásoltak a megjelölt faluban vagy vidéken. A perkáti Molnár József IV. füzeté kétségkívül korábbi közköltési források énekeit örökíti tovább. Dessewffy Virginia némelyik „valódi népdal”-t a Hasznos Mulatságokból írta ki: „Az itt közlöttek közzül is némelyik onnan van ki-irva, de nagyobb részét magam hallám dallani a' köznéptől.”⁵⁴ Bigelbauer Károly budai kegyesrendi tanár egy teljes füzetnyi (jelöletlen) válogatást küldött a Hasznos Mulatságok „köznépi dall”-aiból, egészen az 1830-as évekig.⁵⁵ Pesty Frigyes így nyilatkozik: „a mit tehát a jelen öt csatolmányban gyűjtöttem, részint régi irományokbul, részint katonáktól vettem, kiknek toborzási helyük Bihar, Szabolcs, és Szatmár vidékén van. Kisebb részét csak közvetlen hallásból [!] leirtam [...]”.⁵⁶ Zerpák

50 MTAK RUI 8r 206/56, 19b–20a. Idézi K. POSONYI, *i. m.*, 183.

51 MTAK RUI 8r 206/56, 16a.

52 MTAK RUI 8r 206/40; a gyűjtemény zöme vegyes közköltési és ponyvaszöveg.

53 MTAK RUI 8r 206/26, 43a–b.

54 MTAK RUI 8r 206/6, 1b.

55 MTAK RUI 8r 206/136, 1. füzet: *DALOK*.

56 MTAK RUI 8r 206/119, levél. Pesty ugyanitt javasolja a magyar közmondások gyűjtését (a javaslat Erdélyi tetszését is elnyerte: piros ceruzás kiemelését kapott), továbbá a cigány folklórral való beható foglalkozást, szó- és mese gyűjtést.

Antal Fertődszéplakon „részint a’ nép’ ajakáról, részint helybeli dalos könyvekből” szedegette egyik küldeményét, benne Faludi-versekkel és sok közköltészeti alkotással.⁵⁷ Mártonffy Ignác (Domony) „egy nehany régi, még tanuló koromban öszve szedett dalokat” küldött.⁵⁸ Kelecsényi Pál az egyik kézirat íráshibáját is megjegyzeteli – *voks* helyett *vaksot* olvasott –, máskor pedig a forrás frivol szavai miatt mentegeti magát: „»Pater-Christiannak valamint estvéli ugy reggeli elmélkedesei« (Illyféle czime van ezen dalnak – azon régib gyűjteménybe mellybül leírák – Korán sem az én vétkem)”. Az egyházas cím ugyanis a *Mikor baszik a remete, reszket a szakállja* kezdetű trágár dalhoz járul...⁵⁹

A megjelent kötetből kimaradtak a lokális balladák és egyéb, csak az adott kisközségben értelmezhető szövegek. Érdekes azonban, hogy ezek hitelére szinte minden beküldő felhívta a figyelmet, sőt ilyenkor kivételesen megnevezték az adatközlőket, a versek vagy parafrázisok költőit. Szathmáry Károly igen fájjalja, hogy „egy hódmezővásárhelyi paraszt embernek, – kit »nótafa« néven ismer a’ köznép, – közajkon forgó számos dalait, szerzőjöktől semmikép megnem kaphatá”, jöllehet ezek közölve „valódi gyöngyei leendenek népköltészetünknek”.⁶⁰ A perkátai Molnár József maga is versfarragó volt, még a népdalgyűjtésről is lekörmölt egy zsánerversikét.⁶¹ Bán Miklós andornaki földművelőtől és gyakorlott násznagytól egy menyasszony-búcsúztatót jegyzett le valaki (talán egy egri kispap).⁶² Szintén ilyen adalék a *Som-Berényi malom bucsúztatója Pap József pórtól*.⁶³ Ugyanitt olvashatunk egy verses anekdotát a törökök elrejtett kincsét kereső falusiakról, 1824. december 5-ei dátummal.⁶⁴ A *Megöltek egy legényt* kezdetű, már ekkor közismert ballada helyi parafrázisát *Megöltek egy leányt* kezdettel „Készítette nemes Ihász Anna Dörben vak leány”.⁶⁵ Ez a kézirat a nyugat-dunántúli Giczi Jankóról szóló, szerencsére jegyzetekkel ellátott dalokat is őriz, de másutt éppígy felbukkannak Geszten Jóska szabolcsi betyár, vagy baranyai rablók (Szávits Milos, Bencze Pista), illetőleg Gyuri Bandi, Német Pál vagy az erdélyi Balog Józsi⁶⁶ sorsáról szóló, gyakran szintén kommentált darabok. A *Minapában hogy kimentem az erdőre fát lopni* kezdetű tolvajzsánerről Mindszenty Dániel teljes bizonyossággal állítja: „Az egész dolog Zempl[én].

57 MTAK RUI 8r 206/158, kísérlévl.

58 MTAK RUI 8r 206/142, lévl.

59 MTAK RUI 8r 206/92, 14a.

60 MTAK RUI 8r 206/102, 9a.

61 MTAK RUI 8r 206/119, lévl. Mint a versikéből megtudjuk, a derék mesterember magára vállalta, hogy diktálás nyomán a többiek dalkincsét is rögzíti. Idézi K. POSONYI, *i. m.*, 181.

62 MTAK RUI 8r 206/121.

63 *Zerpák Antal felsőireghi gyűjtése*, MTAK RUI 8r 206/30, 19a–20a.

64 „Jer Panna menjünk el a’ pinczébe / Matuza Jósefné szölejébe / Ott van egy pincze, nincsen kilincse, / Ott van a’ Töröknek a’ sok kincse”. *Uo.*, 15a–b.

65 *Pintér Endre gyűjtéménye*, II. rész (Csorna, 1840), MTAK RUI 8r 206/40, 343. Érdekes, hogy később, cseleji bujdosása idején maga Erdélyi is gyűjtött egy vak szlovák leánytól, vö. KÜLLÖS, *i. m.*, 604.

66 Különösen fontos az MTAK RUI 8r 206/123. jelzetű gyűjtemény (Nagy Lajos szilágyosmlyói áldozópap és tanár küldeménye), amelyből megtudjuk, hogy a verset Szántó Ferenc írta 1829-ben, s részletes jegyzetek segítik a megértést. Bővebben: OLOSZ Katalin, *A százötven éves Népdalok és mondák székelyföldi anyaga és gyűjtői*, Ethnographia, 109(1998), 285–297.

v[ár]megyébe kebelezt B* nevű helységben történt. Személy szerint ismérem azokat, kikerül e' versezet szól."⁶⁷ (Ez talán mégsem több egy helyi értelmezésnél: a szöveg ekkor már legalább húsz éve közkezen forgott egész Magyarországon.) A kötetekben ugyancsak hiába keressük a nagy számú kortesdalt és -beszédet, amelyeket az egész ország területéről küldtek be a Dél-Alföldről Zobor-vidékig.⁶⁸

A valóban népdalszerű, de tudomásunk szerint inkább közköltészetként terjedő dalok közé számtalan műköltői alkotás is vegyült. Némelyiküket, mint Mindszenty utal rá, valóban széles körben énekelték.⁶⁹ A régebbi költők újramásolt (máskor a szerzőkkel egykorú forrásokból „leporolt”) versein, Faludi, Csokonai, Pálóczi Horváth Ádám, Kisfaludy Károly dalain túl a bontakozó irodalmi népiesség képviselőit is megtaláljuk Czuczor Gergelytől Vitkovics Mihályon át egészen Petőfiig: a *Hortobágyi kocsmárosné, galambom...* a Kunságban és Veszprém megyében egyaránt felbukkant, *A virágnak megtiltani nem lehet...* pedig Erdélyből is előkerült. A gyűjtők néha megpróbálták kiszűrni ezeket. Szöllősy István váci piarista, aki „részint N. Károly, részint Székes-Fehérvár, Veszprém, Vác, Kecskemét vidékein” gyűjtögetett, így ír:

Mi ezen dalokat illeti vannak ugyan néhányak melyekről magamnak is gyanum van, hogy néptől vagy költő[i]nktől-e, mert hányat dalol a pór, mely a régi sőt az újabb költőknél is feltalálható, s kevésnek van olly alkalma, vagy ideje, hogy minden költőnk művein átfusson kipuhatólása végett, mivel tehát minden buvárkodásom daczára sem leltem föl egyet sem valamelly általam ismert költőnkél, azért bátor voltam ide sorozni [...].⁷⁰

Pintér Endre gyűjtésébe a népdalok mellé Pálóczi Horváth Ádám közismert *Leány ABC*-je is odafért:

Vannak e nyalábkában sikamlósak és két értelműek ugyan; de van még egy 25 versszakból álló és „*Ollyanok mast mind a leányok*” kezdődő igen csintalan dal; azonban fölösleges talpra esett gondolatok vannak benne kifejtve, és ezt a dalt a többiek sorába nem iktatom, hanem amugy különösen leirottat Tekintetességednek elküldöm, mellyet még pőregatyás diák koromban Zala megyében néhány uraságtól dalolni hallottam szüretkor és gesztenye szedéskor. Remélem kikerülöm a megítéltetést.⁷¹

67 *Mindszenty Dániel: Nemzeti Dalgyűjtemény* (1832), MTAK RUI 8r 206/56, 7b.

68 A poétikai szempontból kevésbé értékes, ám művelődéstörténeti adalékaik miatt mégis nélkülözhetetlen kortesversek kutatását legutóbb BUDA Attila kezdeményezte: *A mecenatúra politikai térnyerése: célkeresztben a kortesdal* = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 2, i. m., 271–286.

69 Erdélyi maga is két fő csoportra osztotta a népdalokat: „tulajdonképpeniekre” és „kölcsonzottekre”. Bővebben: K. POSONYI, i. m., 167.

70 MTAK RUI 8r 206/109, 1a.

71 *Pintér Endre gyűjteményének folytatása* (Csorna, 1844), MTAK RUI 8r 206/17, 1a. Az eredeti, sikamlós részletekben bővelkedő dal cenzúrázatlan kiadása: *Énekes Poézis: Válogatás Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz énekek című 1813. évi kéziratossal dalgyűjteményéből*, s. a. r. KATONA Tamás, jegyz. KÜLLÖS Imola, DOMOKOS Mária, Bp., Magyar Helikon, 1979, 275–279.

Szeberényi Lajos péceli-maglói gyűjtésének egyik darabját (*A ló is, míg paripa, selyemnyereg alatt jár*) szintén távoli emlékeiből vetette papírra: „E dalt több évek előtt hallván a pozsoni tanulóktól, emlékezetemben csak az első verset tartám meg egészen, a másodiknak pedig ott közlött töredékeit.”⁷² Valóban kipontozta a 2. strófát, hiszen ő nem tudta egészen – szemben az egykori éneklőkkel. Ki hát akkor az adatközlő...? Pintér Endre levelét idézve Gaborják Ádám is hangsúlyozza a paradoxont: a beküldők gyakran csonkának érezhették a beküldött népdalokat – az írott szöveg ideája felől –, ám azzal is tisztában voltak, hogy a nép ilyenkor az előadás eszközeivel (ismétlések, zenei eszközök) teszi teljessé a szöveget, vagyis a lejegyzett változat sosem az élő népköltési alkotás tükre, csupán egyik rétegéé.⁷³

Akadnak azért valóban faluhelyen feljegyzett (vagy így aposztrofált) szövegek is. A sokféle anyagot mozgó Kelecsényi József például a *Bors Jankó* jegyzeteként így ír: „E Baracscai népmondát hallám egy öregtől.”⁷⁴ Békásy József az erdélyi és palóc nyelvjárásra is ügyelt: „Szemeim előtt tartván a’ beszédmodot, kéntelen vagyok a’ kiejtést saját eredetiségében kitenni.”⁷⁵ Néha a szöveghagyomány időbeli változásairól is tudósítanak. Dessewffy Virginia sokszor ad magyarázó jegyzeteket a beküldött dalokhoz; tőle tudjuk, hogy a *Némelyek azt mondják, hogy Dunán túl* kezdetű satirikus dalt, amelyet a 18. században a törzsökös alföldi és az asszimilálódó dunántúli magyarok nyelvi vetélkedéseként szedtek rímbe,⁷⁶ 1840 táján már csak a gyerekek éneklék Szabolcsban. *A Kalapom szememre vágom* kezdetű verbunkos nótát „Szerdahelyi színésztől tanultam, ő tán jobban tudja a’ textust” – a vers végén a dallam eltérő használatára és Bartay-féle kiadására is utal.⁷⁷ Bárány Ágoston Nagybecskerekéről egy sorozatnyi, „részint még a’ nép ajkán élő, részint már kihalt népdalt” küldött.⁷⁸

Udvardy János földmérő, levelező tag 1832-ben elkészült gyűjteménye „Leginkább a’ pór ifjúság szájából feljegyezgetve”, komoly előszóval került a Tudós Társasághoz. A bevezetőben ő is inkább a dallamokra helyezi a hangsúlyt: „Engem, mondom a’ vers nem annyira érdekel, mint a’ nótája, – ezeket kellene hát minden vármegyében össze szedni és gyűjteményünkben fenntartani [...]. – Mennyit nem adnánk most 1 nótáért Árpád idejéből?”⁷⁹ – Ez utóbbi mondatát Erdélyi is átvette a *Népdalköltészetünkről* egyik gondolatmenetébe.

Külön figyelmet érdemel néhány muzeális értékű, jórészt máshol őrzött forrás, amelyekből további közköltési szövegek kerültek be az antológiába. Már Jankovich Miklós lemásoltatta azt az 1779-es felvidéki kéziratot, amelyet ma *Erdélyi-énekes-*

72 MTAK RUI 8r 206/28, 5a, a vers: 5a–b.

73 GABORJÁK, i. m., 315.

74 MTAK RUI 8r 206/26, 44a–48b.

75 MTAK RUI 8r 206/75, 1b.

76 A Csokonai által is megidézett szövegcsaládról bővebben: *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLÖS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (*Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század*, 4), 117. sz. és jegyzetei.

77 MTAK RUI 8r 206/70, 23b–24a.

78 MTAK RUI 8r 206/101, levél.

79 MTAK RUI 8r 206/52, 8b.

26. A Katonák föl állításairul. 107. Ev. III. 116. I. 270.
- †. Meg botorult a világ; jégverben az ország; elmult
 már az belátás; tünneti sok ellenség; össze veszték kirá-
 -lyuk; nagy harcias országok; 100i népfelgyűjtők.
2. Legény Magyar ország; so. tanácsát ilyta; mest föltájt
 királyunk; feborban bivatya; lefűt minden varnagye;
 az ország; nagyobb része; mest köntelen vele.
3. Katonák ad nemet; bádut a legényes; mindenkes
 helyes; nyomja az nagy mész; lovat; zárt; kára-
 -birt; bazarra; paltallat; mind; keftnek; mmozo.
4. Baslakodók; bántodók; az gorda magában; nagy köntelen
 köntelen; szul az; adójában; elo; velt; eszényet; fám-
 lalya a költészet; régi; kesereményt.
5. Gyakorta gyűltek egyben; falm gyűlésében; jöreladnak
 egymással; nagy; egy; egy; más helyben; majd; időtlen
 is; kagynak; evő; kitalálnak; a; hazagban vannak.

könyvnek nevezünk.⁸⁰ Szintén a közreadó látókörében volt egy Sárospatakon őrzött kézirat, Herschman István daloskönyve a 18. század második feléből; autográf bejegyzés szerint 1847. augusztus 17-én kapta kézhez.⁸¹ (Képünkön egy itt lejegyzett kvártélyos dal variánsa látható Erdélyi saját javításaival.) Stoll Béla jelezte, hogy az Akadémián külön katalogizált Adanitska József-énekeskönyv is az ő bejegyzéseit tartalmazza.

Erdélyi János, a szöveggazda

A Népdalok és mondák közköltészeties karakterének csupán egyik oka, hogy sok közköltészeti eredetű – bár népies jellegű – alkotást közölt. A korabeli népdalfogalomba minden belefért, ami szélesebb körben (nem feltétlenül falun) ismert és népszerű volt: jóformán a közköltészet egészét ide sorolhatjuk. Mai fogalmaink szerint már a gyűjtő-felhívás sem korlátozódott a paraszti szájhagyományra, s mint láthattuk, a beküldők a valódi népköltési alkotásokat is saját, közköltészeties módszereikkel rögzítették. A szövegek és dallamok összegyűjtésekor ők ugyanúgy szöveggazdaként⁸² munkálkodtak, mint amikor önmaguknak írtak össze egy versfüzetet. A hitelesség alapja, hogy valamilyen mértékben személyesen ismerték az adott alkotásokat – vagy önmaguk is énekelték azokat, vagy saját fülükkel hallották valakitől. A hagyománylánc logikája szerint sajátjukká tették, lejegyezték a szöveget (emlékezetből vagy talán helyben, tollbamondással). Ez feljogosította őket a szerkesztői, szöveggondozói tennivalókra: spontán módon belejavítottak a dalokba, ahogy más, számukra megszokott közköltészeti alkotásba. Ennek mértéke műfajonként változó lehet; nyilván könnyebben változtattak az általuk is ismert, kontaminált szerelmi dalfüzéreken (ahogy Mindszenty említette), zsánerdalokon, ivónótákon vagy vőfélyrigmusokon, mint a „leletszerű”, csak az adatközlőiktől hallott folklór-kuriózumokon; ezért oly értékesek a körjátékok és a párosítók lejegyzései. A többi, nyílt szöveggént megmunkálható műfajjal kétségekívül bátrabban

⁸⁰ STOLL 332. sz.

⁸¹ A kötet borítólapján, Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Kt. 1664; STOLL 310. sz. Harsányi István bejegyzése szerint csak 1914. aug. 11-én, Katona György ajándékaként, Heg[e]dűs László könyvtárából került a református kollégium könyvtárába. Ez nem is csoda, hiszen nem ott keletkezett, ráadásul katolikus pápi személytől való.

⁸² Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165), 21, 27 stb.

jártak el a literátus szöveggazdák. Hangsúlyozom: azért tehették ezt, mert önmaguk is részesei voltak a hagyománynak.

Erdélyi János jóformán szabad kezét kapott tőlük: „Az írási és a versekben létező hibák javítását az ügyes szerkesztő úr – nézete szerint javíthatja.”⁸³ Az általuk érvényesnek és véglegesnek tekintett szövegállapot ugyanis végül Erdélyi piros ceruzájába ütközött, aki más szempontok szerint rostálta végig az anyagot, ám módszerei valójában alig tértek el az elődökétől. Így vall alapelveiről az első kötet előszavában:

Szerkesztésre nézve ennyit jegyzek föl: sok dal lesz itt, melyet senki nem hallott úgy, mint általam közölni, mert némelyik három, sőt négyből is van összerakva, a különböző beküldések szerint. Ez más-nem is lehet. Mert mint egyik beküldő, Gyurinka Antal ur írja „az ilyen dalokat egyik elkezd, és a hány danolja, mind bővíti ujjakkal” miből természetesen [!] következik, hogy a különféle beküldést szabad-is, lehet is összeolvasztani.⁸⁴

Látni fogjuk: Erdélyi ezt nem érzi ellentmondásnak azzal a szigorú törekvéssel, hogy úgy mutassa be a népdalokat, ahogy azok a nép száján élnek. Homérosz eposzaira és a *Kalevalára* hivatkozik, amelyek szintén csak kompilált, idealizált szöveggént maradtak fenn. Saját szövegjavításait természetes dologként tárja az olvasó elé, s megjegyzi, hogy még utólag is korrigált egyes szövegeket a később beérkezett kéziratok nyomán,⁸⁵ sőt később, a *Válogatott Magyar Népdalok* szerkesztésekor (1857) szintén ezeket a módszereket követte.⁸⁶ Ha olvasóinak kritikai észrevételei volnának, arra biztatja őket, hogy ezeket írják meg a Társaságnak. Sok gyűjtő ismét tollat ragadott, s új küldeményekben reflektáltak a kötetekben olvasott változatok épségére, kibővítették őket, sőt akadt köztük, aki a szétválasztott s egymástól messzire került strófákat is felfedezte a kötet különböző pontjain. Sokan ekkor határozták el, hogy beküldik gyűjteményüket. Édes János református papnak például maga Tompa Mihály mutatta meg az I. kötetet, s úgy látta: van még olyan szövege, amit nem közöltek, kiegészítve apjának, Édes Gergelynek, „a múlt század költőjének” verseivel.⁸⁷

A kiadott szövegekhez való viszonyulás nem mindig harmonikus, talán épp a nyomtatott betű megkülönböztetett státusza miatt. Gaborják Ádám találó szavaival: „a feltételezett kritikusok nem voltak képesek a közölt szöveget (sőt saját variánsukat sem) variánsként, változatként olvasni, hanem a saját kész és lezárt variánsukat kívánták a másik helyére szöveggént beírni.”⁸⁸ Kelecsényi Pál levelét idézi: „az [...] országszerzte ösmeretes ugynevezet országos dalokat nemjő össze-vissza hanyini másokkal vegytanilag összekeverni, egybe vegyéteni: mert azok ösmeretessek, az ösmeröst nem

83 *Magyar Mihály küldeménye*, MTAK RUI 8r 206/96, címlap.

84 NM 1, XI–XII (a sajtóhibákat javítottam); K. POSONYI, *i. m.*, 184.

85 „Voltak helyek, melyeket a kéziratokból másképp olvasni, mint a hogy kinyomattak, vagy nem tudtam, vagy nem mertem, de későbbi, mind e mai napig folyt, beküldésekből tisztába hoztam.” NM 1, XII.

86 GABORJÁK, *i. m.*, 292.

87 MTAK RUI 8r 206/126.

88 GABORJÁK, *i. m.*, 282.

szeretjük ha képét változtatja [...]”.⁸⁹ Kelecsényi József kényes esetéről Gönczy Monika tanulmányából⁹⁰ értesültünk. A nyitrai nemes már az 1830-as években részt vállalt a gyűjtésben, a *Népdalok és mondák* első kötetének pedig egyik legaktívabb beküldője volt. Az Erdélyinél kiadott variánsok minőségén azonban megütközött, ezért beszüntette küldeményeit, ugyanakkor a saját I. kötetébe kézírásos oldalakat kötött be, rajtuk számtalan variánssal, prózai megjegyzésekkel és egyéb adalékokkal, egészen 1866-ig.⁹¹ Erdélyi szerkesztői módszerét elhibázottnak tartotta a kompilációs technika, a magyar hagyománytól való idegenség, a nyugati elméletek nyomán kialakított kötetrend, a másodkézi forráshasználat stb. miatt, őt magát pedig hiúsággal vádolta (amiért elhallgatja a valódi gyűjtők érdemeit), sőt haszonleséssel is meggyanúsította.⁹²

A vádak súlyosak ugyan, de érdekes módon inkább a modern folklorisztika elveit idézik (no meg egy önmagát mellőzöttnek érző felvidéki gyűjtő világlátását), semmint a korabeli általános felfogást. Feltehetőleg Kultsár, Toldy, Rummy és Kecskeméthy Csapó, sőt maga Kelecsényi is ugyanígy dolgozott anyagán. Ki óvatosabban, ki határozottabban, de sohasem hagyták beavatkozás nélkül az általuk kiadott népdalokat. Erdélyi módszerei – az intézményi háttérén, a minden eddigénél bővebb válogatás lehetőségén és a szerkesztő esztétikai ismeretein túl – nem sokban különböznek a korábbi évtizedek vagy akár évszázadok magyar közköltészeti forrásait gondozó szöveggazdákétól. Ha jobban meggondoljuk: valójában az egész magyar társadalom hasonló módon viszonyult mindenfajta folklórszöveghez – a közköltészethez és a falusi néphagyományhoz egyaránt –, hiszen ezek kívül estek az eredeti, önelvű irodalom körén.

Fontos, hogy ezt a vershasználati módszert századok óta közösségi identitások erősítik. Erdélyi János megszólított gyűjtőköre éppúgy a vidéki magyar értelmiséget takarja, mint akikhez Révai és Kultsár felhívásai szóltak.⁹³ Ők zömében a hazai kolégiumokban tanultak, s így jelentős közköltészeti ismereteik és élményeik voltak. E közönség jó része tehát könnyen azonosult e közlési elvekkel, hiszen sokak polcán vagy padlásán sorakoztak ugyanilyen kéziratok ifjúkorukból, avagy szüleik-nagyszüleik örökségéből. A „tulajdonlott szöveghez”, a nyílt szöveghez mindig dinamikusan és interaktívan viszonyul a közönség. Egy ilyen alkotás valóban a népé, amelyhez a közreadó és az olvasó is hozzácsatolja magát.

A népdal és a közdal láthatólag még ekkor sem a tudományos vizsgálódás tárgya – nincs is hozzá még módszertan, s az objektivitás föl se merülhet. A gyűjtők buzgalma az azonosságnak, S. Varga Pál szavával a „hagyományközösség”-nek szól, amelyhez

89 Uo., 293.

90 GÖNCZY Monika, *Variációk egy témára: Erdélyi János: Népdalok és mondák I. – Kelecsényi József kézíratos gyűjteménye a Debreceni Egyetem kéziratárában* = „Et in Arcadia ego”: A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005 (Csokonai Könyvtár, 36), 468–480.

91 STOLL 1409. sz. A II. kötethez Kelecsényi József már csak egy küldeménnyel járult hozzá, a III.-hoz egygyel se. GÖNCZY, i. m., 476–477. Rokona (talán testvére?), Kelecsényi Pál azonban továbbra is küldte értékes nyitrai szövegeit, s ezeket Erdélyi szívesen közölte.

92 A kifogások részletes elemzése: Uo., 478–479.

93 KERÉNYI, *Pest vármegye...*, i. m., 237.

e gesztussal ki-ki látványosan hozzájárulhat. A beküldők önmagukból, a saját múltjukból adhattak valamit – inkább a Hazának, mintsem a tudós folklorisztikának, amely később számon kéri a feljegyzési-gyűjtési adatok fogyatékoságait Erdélyin. A másodkéziség átka, hogy a közreadó valóban nem ismerte személyesen a dalokat éneklő vagy tollba mondó falusi-mezővárosi embereket. A kéziratok egy része, mint láthattuk, *primer* forrás (saját használatra készült dalszövegtár), illetve azok másolata, tehát nem gyűjtő céllal írták össze, hanem egy saját repertoárt, esetleg egy családi, kisközösségi dalkészletet rögzítenek. Erdélyi hamar átlátta ezt, de azt is, hogy e mikro-közösségi nézőpontot épp az országos gyűjtés kiterjedtsége ellensúlyozhatja. Ez akkor is jelentős, ha a nagy, szisztematikus merítés helyett valójában csak lokális érvényű szövegváltozatok tömege érkezett az íróasztalára. A beküldött anyag zömét mindig *egy adott hagyományszituáció forrásának* tekinthetjük, amely önmagában nem utalt az egyes alkotások népköltési „életére”, más közösségekben megfigyelhető variálódására – vagy csak annyiban, hogy a népbe minden éneklő és verskedvelő beletartozik, a dalok pedig néha összevethetők a rokon jellegű kéziratokban.

Erdélyi nem tehetett mást: személyes részt vállalt a hagyományláncban.⁹⁴ A személyessé tétel legadekvátabb útjának az tűnt, ha úgy bánik a beérkezett dalokkal, mint szeretett sárospataki kollégiumának diáksága, köztük ő maga, aki már Patakon jeleskedett a dalszerzésben, a dallamtársításban („ráfogó modor”), tehát jól ismerte a közköltészet mozgásterét.⁹⁵ Saját, költői és tudományos szempontokat is követő módszerével vette gondozásba a szövegeit, tüzetesen átvizsgálta és végigválogatta anyagát. Rokonszenvét a kéziratokba vastag piros ceruzával beírt + jelek, néha szerzői attribúciók vagy egyéb széljegyzetek örökítették meg. A beérkezett dalokba csak ritkán javított bele, de egyetlen vonallal áthúzta a nem kellő vagy nem tetsző strófákat.⁹⁶ A források ezáltal megőrizték a szövegek kiinduló állapotát. Nem minden megjelölt népdalt közölt végül, de láthatólag ezeket tekintette bázisnak, esetenként pedig az egykori kezdőstrófát egy másik szöveg belső szakaszaként „hasznosította”. A tetszetős sorokat, „sajátságos népkifejezés”-eket⁹⁷ megjelölte, s azt is, ha „külön”,⁹⁸ szétválasztva közlendő a szöveg. Széljegyzetekkel utalt arra, hogy egy sorpár „jellemző”, „fürge dal”, néha műfajokra („románcz”, „bordal”), néha szerzőkre: „Cz[uczor]”.⁹⁹

94 Ennek ellentmondásait, tudósi-költői szerepkonfliktusait kiválóan érzékelteti GABORJÁK Ádám: „A szerkesztő tehát egyszerre kíván fellépni népi dalnokként, a kollektíva egyfajta »személytelen« szerzőjeként, a közösségi hagyományok médiumaként, aki nem birtokosa a megnyilatkozásainak, és autonóm szövegek szerzőjeként, illetve tulajdonosaként.” *I. m.*, 297, lásd még *uo.*, 308–314.

95 Többször mentegetőzik, hogy a dallamok kiadása itt nem lehetséges, holott tisztában volt vele, hogy önmagukban a szövegek kiadása nem képes a népdal-élmény közvetítésére. E kompromisszumról, a szövegkiadás „rovargyűjtemény jellegéről” lásd *pl. uo.*, 297.

96 *Pl. Pajor István küldeménye Nógrádból*, MTAK RUI 8r 206/17.

97 A fenti kifejezések forrása: Szőke István köröstarcsai (Békes m.) iskolatanító gyűjtése, amelyet Szakál Lajos küldött be (MTAK RUI 8r 206/19).

98 *Pl. Bátky Károly kecskeméti református tanító küldeménye* (1844), MTAK RUI 8r 206/31, 8b: „Esik eső a mezőre szint úgy düll” (a 2. strófa után piros vízszintes vonal, a margón: „külön”) – de minden strófa + jellel szerepel. Erdélyi sajnos egyik részletet sem közli.

99 Gyurinka Antal küldeményében viszont tévesen jelöli Czuczorénak a *Bort ittam én, boros vagyk* kezdetű

X.
*Szavaz a bolos a dőlön,
 Haragot rám a szeretem,
 Verjé meg az én életem,
 Más alkalom ellenem.*

XI.
*+ Három bolos normanin fial,
 Mind bolond li leányhoz jár,
 En a menyestelen járál,
 Minden éjjel vele halál.*
kielön
*+ Szennyes ingem, szennyes gatyám,
 Meztelenen lábil anyám,
 Szennyes faja, rúfus hamuja,
 Szennyes hível megcsapulja.*
X.
*A kúnel nínisen rövidge,
 Szennyes inge és gatyája,
 Most li rózsám legyem újra,
 Ajándékot félé a kúnela.*

Részlet Békásy József gyűjtéséből, Erdélyi jegyzeteivel

A közköltészet és a paraszti folklór egyaránt hajlamos a kontaminációra, főleg bizonyos műfajokban, ezzel Erdélyinek is szembesülnie kellett, ahogy a két hagyomány határvidékéről való forrásokat böngészte. Amikor egy-egy szakaszt kihagyott, avagy a régiekről leválasztva, külön közölte őket, többnyire ennek a tendenciának próbált ellenállni, s műfajilag-tematikailag tisztább strófaláncokat hozott létre¹⁰⁰ – az újraszerkesztéssel azonban ugyanúgy beavatkozott a szövegek életébe, mint bármely szöveggazda. Gaborják Ádám a korabeli bírálók nézőpontját kutatva joggal hasonlítja Erdélyit az alkimistához, aki az összetevők újrendezésével végső soron új szövegek születését segíti.¹⁰¹ A dalok átszerkesztése által tehát Erdélyi nem annyira a szóbeli népköltészet működését modellezi, hanem a

közköltészet (s mögötte az önelvű literatúra) kompozíciós igényeit igyekszik érvényre juttatni; különösen az I. kötetben, mivel a folytatásban már jóval engedékenyebb volt az összeénekelte változatok iránt.¹⁰² Mint Gulyás Judit is felhívja rá a figyelmet,¹⁰³ a meseköltészeknél elég híven ragaszkodott a beérkezett szövegekhez; költői-énekszerzői intencióit láthatólag inkább a verses anyagon érvényesítette.

A margóra írt üres karika általában szépirodalmi szövegeket jelöl. Az egyébként jól tájékozott Erdélyi egy alkalommal téved, amikor Csokonai-versként jelöli meg a *Ha bort iszom, vidor vagyok* kezdetű anoním bordalt – Szeberényi Lajos 1844. évi küldeményében még töredékesen is így azonosította,¹⁰⁴ majd ekként is publikálta.¹⁰⁵ Mentségére szóljon, hogy a közvélekedést adta írásba ezzel; Arany János hasonlóképp tulajdonította a *Vígan élem világomat* – talán épp Erdélyit követve¹⁰⁶ – Pálóczi Horváth Ádámnak.¹⁰⁷

dal ottani változatát, ez ugyanis közköltészeti vándorstrófák füzére. MTAK RUI 8r 206/51, VII. sz.

100 K. POSONYI, i. m., 184.

101 GABORJÁK, i. m., 294.

102 Vö. K. POSONYI, i. m., 184–185. Áthidaló megoldásként Erdélyi gyakran egymás után közölte a szétszedett strófákat, így az olvasó voltaképp a kiinduló szövegváltozatba is bepillantatható. Ezzel tehát a modern folklorisztika szövegfogalma, a leletszerűség szempontja is némi teret kapott. *Uo.*, 186.

103 GULYÁS, i. m.

104 Csókkal végzem az életem... = *Népdalok Maglód és Péczel tájékáról* (1844), MTAK RUI 8r 206/28, 5. sz.

105 NM 2, 479. sz.

106 NM 2, 477. sz.

107 Arany János *dalgyűjteménye* (1874), II, 8. sz.

A finomabb ízlésű, polgári közönségre számítva Erdélyi a kéziratokhoz képest mindig kerüli a szókimondó, trágár vagy obszcén részleteket, még a korhelydicsekvéseket is megrostálta. A szárnyát bontogató pusztai romantika ellenére – nyilván a cenzúráról tartva – jórészt mellőzte a deviáns tematikát: a betyár- és rablóballadákat, rabénekeket, a kivégzés előtti búcsúverseket, holott a beérkezett anyagból ezek sem hiányoztak. A rebellis, történeti műfajok iránt viszont érzékenyen viseltetik; a *Nemzeti dalok* fejezeteiben és a katonadalok között is szép számmal közöl emlékeket a kuruc vonatkozású versekből,¹⁰⁸ a 18. század nemesi közköltészetéből, népinek egyáltalán nem nevezhető, de hajdan közismert politikai dalaiból. 1848-ban a *Szabad Hangok* című kiadványban épp ő lett a *Rákóczi-nóta* első magyarországi kiadója.¹⁰⁹

Kríza János vagy Vikár Béla, Bartók és Kodály eredményei felől visszatekintve egyértelmű, hogy a reformkor még nem hozza felszínre a magyar népköltészet különböző szemlélők-kutatók elől elrejtettebb műfajait (ballada, gyerekjáték, sirató, imádság stb.), Erdélyi mégis igyekszik ízelítőt adni belőlük, bár fontosságukhoz képest szűkmarkúbban. A folklór nyilvánosabb, épp ezért közköltészeti hatásoknak jobban kitett műfajait (lakodalmi és szokásdalok, katonadalok, mulató- és táncnóták, didaktikus költészet) annál részletesebben visszakereshetjük a kötetekben; ezek stíluszintjét, a paraszti hagyomány többrétegű vonásait nyilván a közreadó is jól ismerte.¹¹⁰ Az autchtion paraszti folklór legnagyobb arányban a szerelmi dalok közt képviselteti magát, bár ezek közt is bőven akadnak literátus eredetűek.¹¹¹ Más kérdés, hogy a források által közvetített *személyes* szöveghasználat, amelyhez szerkesztőként Erdélyi is csatlakozik, sajátos ellentétpárt alkot a leendő néprajztudomány és etnomuzikológia sokkal mélyebbre tekintő, analitikus szemléletével. Ez utóbbi sokáig mégis csak izolált, mesterseges előadás-pillanatokat tudott megörökíteni – a „nadrágos emberek” fonográfjába vagy kottajegyzeteibe éneklő, kontextusból kiemelt *adatközlőkkel*. Ilyen értelemben Erdélyi antológiai legalább az értelmiségi dalkedvelők affinitását jól dokumentálják, míg számos későbbi, szakszerű gyűjtés csupán a fonográfhenger időkereteihez vagy a ki-kihagyó emlékeztető énekeshez igazodik.

Szűrőpróbaszerűen összevettem a kéziratok 50–60 jellegzetes szövegét a nyomtatott kiadásban szereplővel.¹¹² Rögtön szembetűnik, hogy Erdélyi egyes küldeményekből tömörszerűen emelt át szövegfüzéreket az adott műfaji fejezetbe, például Mindszenty Dánieltől, Csomortáni Mike Simontól (a II. kötet *Székely dalok* című ciklusa első felét¹¹³),

108 A *Hol vagy te most, nyalka kuruc* kezdetű satirikus szövegcsalád kapcsán SZIGETI Csaba közölt esettanulmányt, Erdélyi kiadását és forrásait is elemezve: *A nyalka kuruc Szombathelyen (Képzettörténeti tanulmány)*, Vasi Szemle, 68(2014)/1, 75–93.

109 Korábban csak külföldön, kotta alá írt szöveggel jelent meg nyomtatásban e rebellis panaszének. A szövegcsalád történetéről bővebben: *Közköltészet 3/A: Történeti és társadalmi költészet*, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14), 10. sz.

110 K. POSONYI, i. m., 189.

111 *Uo.*, 190.

112 A túl közismert szövegeknél egyelőre szinte lehetetlen megállapítani, melyik beküldött anyagból emelte be, ezért viszonylag ritkább variánsokat hasonlítottam össze.

113 Róla, ill. a *Népdalok és mondák* székely eredetű szövegeiről és azok forrásairól bővebben: OLOSZ, i. m.

Fábián Gábor aradi táblabírótól,¹¹⁴ a szegedi piarista tanár, Tóth János kéziratából, a pápai Baki Gábor és a tiszavezsényi Pécsi István gyűjtéséből.¹¹⁵ A *dalok vidékeit* böngészve is felfigyelhetünk rá, hogy gyakran kerültek egymás mellé azonos korú, kontextusú vagy azonos vidékről származó népdalok. A beavatkozások többsége valóban javítás, néha szépítés, egyes archaizmusok köznyelvire változtatása. Ezek státusza néha vitatható, de akadnak egyértelmű hibák is. A hidasjáték felsőireghi lejegyzésében például Erdélyi már az első sorban figyelmen kívül hagyja a kézirat bejegyzéseit, így elcsúszik a szereposztás.¹¹⁶ Máskor viszont valóban javít a beküldött szövegen, például az indokolatlan eufemizmus másoknál zavarja. Amikor Udvardy János így idézi a közkedvelt táncnótát: „Csipd meg bogár a’ *fejét* / Vörös hangyák a’ *kezeit*”, Erdélyi helyesbíti a rím-szavakat a megszokott *seggit* és *tököt* alakokra.¹¹⁷ Stiláris, szerkesztői beavatkozásait érdemes lenne önálló tanulmányokban vizsgálni, az immár halaszthatatlan kritikai kiadáshoz kapcsolódva.

A fentiek rávilágítanak arra az összetett folyamatra, amelyet Erdélyi kötetei közvetítenek. A populáris kultúra és a tudományos nézőpont oppozíciója helyett itt a működő hagyományláncok tanúi lehetünk. A *Népdalok és mondák* minden újszerűsége ellenére sem a folklorisztika felől nézve legbeszédesebb, sokkal inkább a népdalokkal vegyes magyar közköltészet legnagyobb antológiájaként, amely a 18. század végétől több mint 60 év országos terméséből válogat a peremterületektől az ország középső vidékeiig. A hatalmas vállalkozás lezárja a Révai–Kultsár-korszakot, betetőzi a váci és a pataki zsebkönyvek, Kecskeméthy Csapó és a Tudós Társaság törekvéseit: *a közkézen forgó, közköltészeti dimenzióban élő magyar verskincs együttes kiadását*. Ez tökéletesen beleillik a nagy német előd: *A fiú csodakürtje*, illetve a szlovák Kollár és a *Slovenské spevýt* kiadó Matica Slovenská munkaközössége, továbbá a cseh Rittersberk, Čelanovský és Erben, a morva Sušil és Bartoš, a szlovén Štrekelj és a lengyel Kolberg műveinek sorába, s mintául szolgált a 19. századi magyar népköltési és zenei antológiáknak (Mátray, Színi, Bartalus stb.), de a népiesség iránt érdeklődő íróknak is.¹¹⁸ A bekerült, valódi népköltési anyag viszont teljesen új szempontokat is felvetett, amelyeknek Erdélyi csak később tudott megfelelni. Kreativitását és nyitottságát jelzi, ahogyan az álláspontja egyre közelebb került a folklorisztikához.¹¹⁹ Ám ne feledjük: a *Népdalok és mondák* kötetait még mindenekelőtt az aktív irodalommal való ihletközösség megteremtésének szánta: „íratok a magatok közönségének úgy, mint a népdal van írva a magáénak”.¹²⁰

114 STOLL 612. sz. (MTAK RUI 8r 206/98). A kísérőlevél szerint Fábián Gábor a diákkori pápai kéziratából másolta ki s küldte el Erdélyinek mindazt, amit odaillőnek érzett. Innen származnak például a II. kötet 346–352. sz. dalszövegei.

115 Baki Gábor (1844) és Pécsi István (1846) küldeményei anyagának beépítéséről és átszerkesztéséről lásd TARI Lujza, *Szövegösszevonás és tiszta szövegközlés a Népdalok és mondákban = Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 3, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2014 (megjelenés előtt).

116 *Zerpák Antal küldeménye* (1844), MTAK RUI 8r 206/30, 17a–19a; vö. NM 1, 408. sz.

117 *Udvardy János gyűjtése* (1832), MTAK RUI 8r 206/50, 146. sz.

118 K. POSONYI, i. m., 191.

119 Erről bővebben: KÜLLÖS, i. m., 601, 605 stb.

120 ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* (1855); idézi K. POSONYI, i. m., 191.

GULYÁS JUDIT

Erdélyi János meseértelmezéséről

A néprajzi-folklorisztikai kutatástörténeti összefoglalások általában kiemelt helyen említik Erdélyi János életművét abban a folyamatban, amelynek során a népi kultúra, a népköltészet iránti érdeklődés tudományos diskurzussá vált.¹ A magyar népköltészeti szövegkiadást és kutatást a korabeli nyugat-európai kulturális folyamatokkal összhangban lévő s egyszersmind mély elemző-kritikai készséggel bíró Erdélyi János alapozta meg, aki nemcsak hatalmas korpuszt gondozott, hanem a népköltészet egészére és bizonyos műfajaira vonatkozóan is alapvető értelmezéseket hagyott ránk. Idevágó munkásságával Erdélyi azt a mentális-kulturális szakadékot próbálta meg áthidalni, amely elválasztotta a kelet- és a nyugat-európai kulturális elit képviselőit, amikor annak észrevételére, megismerésére és értékelésére ösztönzött, ami természetyszerűen jelen van közelünkben, s ezért érdektelennek és értéktelennek tűnik: „Mig valamit csak homályosan ismérünk, s ösztönszerűleg érzünk, fél becsben áll előttünk. Így vagyunk rendesen azzal, mi hozzánk legközelebb van, mert a körültünk lévő élet elvégre mindennapi leszen, és fel sem tűnik többé, mint a levegő.”² Erdélyi János az 1840-es és részben az 1850-es években a népköltészetet a nemzeti közösség önismeretének forrásaként, figyelemre méltó esztétikai értékkel bíró korpuszként, valamint a tudományos megismerés lehetséges tárgyaként értelmezte.³

Az alábbiakban azt próbálom meg nyomon követni, milyen kulturális jelentőséggel ruházta fel Erdélyi János a népköltészet egyik műfaját, a mesét. Ezt az életművet nem szokás a meseértelmezés felől vizsgálni, Erdélyi ugyanis nem írt önálló tanulmányt a

- 1 Például: BANÓ István, *Népmese = Magyar Néprajz*, V, *Folklór*, 1, *Magyar népköltészet*, főszerk. VARGYAS Lajos, Bp., Akadémiai, 1988, 9–10; KÓSA László, *A magyar néprajz tudománytörténete*, Bp., Gondolat, 1989, 51–57; VOIGT Vilmos, ORTUTAY Gyula, KATONA Imre, *A folklorisztika és a folklorisztikai kutatás története = A magyar folklór: Egyetemi tankönyv*, szerk. VOIGT Vilmos, Bp., Osiris, 1998, 44–47; VOIGT Vilmos, *Erdélyi János: Népdalok és mondák = Magyar folklór szöveggyűjtemény*, szerk. VOIGT Vilmos, Bp., Osiris, 2005, I, 11–13; LISZKA József, *Bevezetés a folklorisztikába: Szöveges folklór*, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2011, 48–50; SZEMERKÉNYI Ágnes, *A magyar folklorisztika tudományos megalapozása (1848–1890) = Magyar néprajz*, I, *Táj, nép, történelem*, szerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, FLÓRIÁN Mária, Bp., Akadémiai, 2011, 142–147.
- 2 ERDÉLYI János, *A magyar népdalok* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, s. a. r., jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991 (*A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai*, 13), 109.
- 3 S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 460–495; MILBACHER Róbert, *A népnemzeti program elméleti alapvetése = A magyar irodalom története*, 2, *1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 220–223.

meséről. Különböző műfajú szövegeiben elszórtan olvashatunk pársoros megjegyzéseket: ezek között megtalálhatók levelei, úti naplói, tudósítások a Kisfaludy Társaság üléseiről, szépirodalmi művek bírálatai, tanulmánya a népköltészetről, előszó a közmondások gyűjteményéhez, recenzió a magyar népköltési szövegek fordításáról stb. Összességében azonban Erdélyi kiadott művei között alig van olyan írás, melyben akár csak tíz egybefüggő mondat szólna a mese műfajáról.

Mi indokolhatja akkor ezt a visszamenőleges keresést? Az egyik ok az lehet, hogy az elmúlt két évszázadban, az európai modernitás népköltészet-fogalmának megalkotása óta kétségkívül a (tündér)mese műfaját övezi a legnagyobb érdeklődés és közfigyelem a népköltészetben, s (elsősorban a gyerekirodalom közvetítésével) tömegek számára lett a narrativitás egyik alapformája. A mese igen sokrétű értelmezéseket hív elő, valorizációja pedig nagyon erőteljes; így lett – csak a két végpontot kirajzolva – a populáris kultúra önelvű és öncélú fikciós narratívájából, a léha szórakoztatás szövegtípusából egyfajta, minden más epikus műforma feletti szakrális-szimbolikus szupernarratíva, mely kódolt értelmét, a benne rejlő életvezetési tanácsokat és létértelmezést csak az arra kiválasztottak számára mutatja meg. Másfelől, ha létezik a folklorisztikának műfaji kánonja, akkor abban a mese bizonyosan kiemelkedő helyet foglal el. A nemzetközi és a magyar folklorisztikában a mesekutató általában vezető szerepet visz, mivel a szövegfolklorisztika egésze számára kínál fel értelmezéseket, textológiai megfontolásokat és eljárásokat, korpuszpépítésre vagy adatbázisok létrehozására vonatkozó módszereket. Ez egy olyan erős diszciplináris hagyomány, amely felől szemlélve feltűnő a népköltészetről érkező Erdélyi hallgatása.

Ez a hallgatás azért is oly érdekes és talányos, mert töredékes diszkurzív megnyilvánulásaival szemben a praxis oldaláról szemlélve teljesen szembeötlő Erdélyi János szerepe a népmeseszövegek *szerkesztése és kiadása* terén. 1855-ig magyar népmesék magyarul, gyűjteményes formában kizárólag Erdélyi János gondozásában voltak hozzáférhetők: a *Népdalok és mondák* köteteiben (1846–1848), illetve a *Magyar népmesék* című, 1855-ben megjelent kiadványban. Ez a két gyűjtemény összesen 53 mesét tartalmazott. Ezt megelőzően csak Gaal György, illetve Mailáth János adott közre magyar népmeséket (1822, 1825, 1837),⁴ ám ezek a gyűjtemények külföldön, németül jelentek meg, hazai recepciójuk elenyésző volt, magyar nyelvű kiadásukra pedig az 1850-es évek végéig kellett várni. Általánosságban véve a nyugat-európai folyamatokhoz képest a magyar kulturális közegben megkészt és lassú volt a népköltészet definiálása, érték- és jelentéstulajdonítása, a népmesék pedig (eltérően például a dal vagy a történeti monda műfajától) a népköltési gyűjtemények elképzelt olvasója, vagyis a művelt magyar férfiú számára általában komolyan nem vehető szövegcsoporthoz képeztek.

A *Népdalok és mondák* az első magyarul megjelent népköltési gyűjtemény volt; elsőége és a népköltészeti szövegközlés alapító gesztusa okán a később létrejövő tudomány-

4 *Märchen der Magyaren*, bearb., hg. Georg von GAAL, Wien, Druck und Verlag von J. B. Wallishausser, 1822; Johann Grafen von MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Maehrchen*, Brunn, J. G. Trassler, 1825; Uő, *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen*, Zweite Auflage, Stuttgart und Tübingen, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 1837, I-II.

ág elbeszéléseiben kiemelkedő helyet foglal el, bár ez a figyelem inkább formálisnak és névlegesnek tűnik. A 20. században a magyar folklorisztika több jelentős képviselője (Sebestyén Gyula,⁵ Versényi György,⁶ Banó István,⁷ Ortutay Gyula,⁸ Voigt Vilmos⁹ és Pogány Péter¹⁰) szorgalmazta e korpusz feltárását, értelmezését és új kiadását, ez azonban, ha esetenként el is kezdődött, eddig nem valósult meg. Erdélyi János mesekiadásairól nincsen szakirodalom; a *Népdalok és mondák* kapcsán alapvető textológiai kérdések sincsenek tisztázva.¹¹ Így nem tudjuk, pontosan mekkora és milyen kéziratos meseanyag állt Erdélyi rendelkezésére, kik voltak a gyűjtők, reflektáltak-e valamilyen módon mesegyűjtésükre, honnan, milyen írásos vagy szóbeli forrásból, adatközlőktől származtak a szövegek, ezekből mit és milyen elvek alapján emelt be a kötetbe a szerkesztő, s a kiadás során milyen szövegalkotási eljárások mentek végbe stb. Ez egyébként egyáltalán nem különleges eset, hiszen szinte az összes 19. századi magyar népmesegyűjteményről elmondható. Mintha irodalomtörténeti összefoglalások, korszak-monográfiák sora volna nagyrabecsüléssel Vörösmarty Mihály vagy Petőfi Sándor írói munkásságáról, miközben kéziratos hagyatékuk feltáratlan, publikált műveik pedig nehezen hozzáférhetők volnának, s mintha első kiadásuk egyben az utolsó is lenne.

Ez a hasonlat ugyanakkor csak részben állja meg a helyét, mivel a folklorisztika eredetileg nagyrészt nem történeti, hanem kortárs kultúrakutatást folytató tudományág, amely elsősorban a szóbeli kultúrával foglalkozván, leginkább ennek dokumentálására fordította figyelmét – annál is inkább, mivel jelentős feladata volt az elemzendő korpusz megképzése is, hiszen a szóbeliségben a vizsgálandó szövegek és verbális megnyilvánulások értelemszerűen nem léteznek tárgyasult formában. A magyar mesekutatáson belül ez a dokumentáció és korpuszpépítés hatalmas volumenű volt: az ezredfordulón hozzávetőlegesen 22 000 magyar népmeseszöveg volt ismert,¹² amelyek adatait nemzetközi összehasonlításban is az egyik legrészletesebb meseka-

5 Erdélyi János gyűjtésének felfedezett kéziratai, *Ethnographia*, 25(1914), 58; SEBESTYÉN Gyula, *Négy emlékirat*, *Ethnographia*, 25(1914), 142–145.

6 VERSÉNYI György, *Erdélyi János emlékezete*, *Ethnographia*, 25(1914), 265–280.

7 BANÓ István, *Erdélyi János népköltési gyűjteménye 100 éves*, *Ethnographia*, 57(1946), 31–34.

8 ORTUTAY Gyula, *A magyar néprajztudomány elvi kérdései*, *Ethnographia*, 60(1949), 22.

9 VOIGT Vilmos, *A népköltészet változása a XIX. században*, *Ethnographia*, 88(1977), 51; Uő, *A magyar népköltészet forrásai – egy forráskiadvány-sorozat tervezete*, *Artes Populares: A Folklore Tanszék évkönyve*, 8(1982), 217–221.

10 POGÁNY Péter, *Az 1828 után és 1843-ig lejegyzett közdaltermés*, *Artes Populares: A Folklore Tanszék évkönyve*, 8(1982), 227–248.

11 Kivételek: OLOSZ Katalin, *A százötven éves Népdalok és mondák székelyföldi anyaga és gyűjtői*, *Ethnographia*, 109(1998), 285–297; GÖNCZY Monika, *Variációk egy témára: Erdélyi János: Népdalok és mondák I. – Kelecsényi József kéziratos gyűjteménye a Debreceni Egyetem kézirattárában = „Et in Arcadia ego”: A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005 (Csokonai Könyvtár, 36), 468–480; Csörsz Rumen István, *Toldy Ferenc küldeménye Erdélyi János Népdalok és mondák című kötetéhez = Építész a köfejtőben: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsa, Bp., rec. iti, 2010, 321–343; Uő, *A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai*, *ItK*, 118(2014), 611–628.

12 Benedek Katalin szíves szóbeli tájékoztatása a *Magyar népmesekatalógusban* rögzített variánsok alapján.

talógus tartalmazza. Ezért nem a történeti meseanyag háttérbe szorulása tűnik problematikusnak a más prioritásokat követő folklorisztikában, hanem inkább az, amikor előzetes kutatások nélkül bukkannak fel olyan (esetenként stigmatizáló) minősítések, amelyek azután reflektálatlanul hagyományozódnak tovább, marginalizálva szövegeket és életműveket.

Az alábbiakban, kiindulásként átfogó és mélyebb kutatások számára, először Erdélyi János terminushasználatát vizsgálom a népköltészet (prózai) epikus műfajai kapcsán, majd a *Népdalok és mondák* meséinek szerkesztése során alkalmazott szövegalkotási eljárásait mutatom be, végül pedig azokat a már említett töredékes, elszórt megnyilatkozásait, amelyek a mese értelmezésére vonatkozó nézeteit közvetlenebbül is tükrözhetik.

Terminológia

Amikor a népköltészet figyelem és elemzés tárgya lesz, megkezdődik a szóbeli kommunikáció hagyományozódó szövegtípusainak lehatárolása, elkülönítése és áthelyezése az írásbeliség közegébe. Az, hogy milyen szövegtípusokat érzékel, ismer fel és teremt az elemző figyelem, milyen jelentést és értéket tud társítani hozzájuk, folyamatosan változik. Erdélyi János írásaiból is nyomon követhető, hogyan tágult a népi kultúra dokumentációra és értelmezésre érdemes jelenségeinek köre.

A *Népdalok és mondák* Erdélyi felfogása szerint egy kiadványsorozat első eleme volt. Ezt követte 1851-ben egy újabb műfaj, a közmondások, 1855-ben pedig a kizárólag népmeséket tartalmazó kötet, melynek előszavában Erdélyi már az adomákat, szokásokat¹³ és hiedelmeket is a „magyar népirodalom ereklyéi” közé sorolta, amelyek szöveges anyagát önálló kötetekben kell kiadni, „azon ígérettel, hogy a népirodalmi elemek szépészeti álláspontját egy műbölcsészeti értekezés fogja igazolni”.¹⁴

Az első átfogó magyar népköltési gyűjtemény, a *Népdalok és mondák* három kötete 1846 és 1848 között jelent meg. Összesen 34 prózai szöveget tartalmaz: az első kötetben két tündérmese és egy történeti monda, a második kötetben 12, a harmadik kötetben 19 mese olvasható. Ezek a szövegek képviselték tehát a gyűjtemény címében szereplő *mondákat*.

A néprajzi kutatástörténetekben vissza-visszatérő fordulat, hogy a *monda* szó ez esetben a népköltészet műfajaira vonatkozó korabeli terminológia kialakulatlan-ságát, bizonytalanságát tükrözi, hiszen *monda* megnevezés alatt a három kötetben túlnyomórészt tündérmesék jelentek meg,¹⁵ holott a *monda* szó később, ismeretes mó-

13 A szokásgyűjtés jelentőségére külön is felhívta a figyelmet: ERDÉLYI János, *Gyűjtsük a hazai népszokásokat* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 255–258.

14 ERDÉLYI János, *Előszó* = E. J., *Magyar népmesék*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1855. Vö. SZALÁNSZKI Edit, *Erdélyi ereklyéi: A népköltészet mint ereklye Erdélyi János szövegeiben = Retorika és narráció*, szerk. HAJDU Péter, RITÓÓK Zsigmond, Bp.–Szeged, Gondolat–Pompeji, 2007, 193–202.

15 Bár a kötetbeosztás tervezetében a zárófejezet még a *Mesék* címet viselte, vö. T. ERDÉLYI Ilona, *A Magyar Népköltési Gyűjtemény kiadásának története*, MKsz., 90(1974), 66.

don, egy másik műfaj megnevezése lett. Ez a korszak gyakorlatára nézve helytálló megállapítás, ugyanakkor éppen Erdélyi és a *Népdalok és mondák* kapcsán csak részben igazolható.

A kérdés tehát az, miért *mondának* nevezte Erdélyi azokat az elbeszélő szövegeket, amelyek többsége a mese műfajához tartozott. Az 1840-es évek írásbeliségében a *monda* szót a mai értelemben¹⁶ viszonylag ritkán használták. A (verses vagy prózai) történeti tárgyú mondára inkább a *rege* szót alkalmazták (az elit kultúrában); ezt használták 'tündérmese' értelemmel is, bár ritkábban. A *Népdalok és mondák*ban közzétett prózai elbeszélések megnevezésére számunkra kézenfekvőnek tűnő *mese* szó viszont a tündérmese (és a hiedelemmonda) mellett – legalábbis a kollégiumi műveltséggel rendelkezők számára – egy ekkor még erősen élő irodalmi műfaji hagyományra utalt, mégpedig a *fabuláéra*, emellett használták 'találós', 'rejtvény' jelentéssel, de utalhatott az antik mítoszokra, az elbeszélések és drámák cselekményére, végül pedig meglehetősen általános volt 'hazugság', 'pletyka', 'fikció' jelentése is.¹⁷

A *mese* szó e tágas jelentéstartományát illusztrálja az alábbi néhány szöveghely Erdélyi írásaiból. *Tündérmese*: „Szinte a tündérvilágból s népünk meséi fogalma szerint hozá költőink elé a tündér-lovat, Tombolit és a sipot, melynek hangjára ez alá jött”;¹⁸ „Hamupepelyke, babszem Jankó, vadhuszár, a sárkányölés stb. ilyek, mind a mese körébe tartozók”;¹⁹ „ha a mostani ministerium megbukik, elmondhatja, mint egy éjszakai mesében a hős, hogy olyan tíz vágás miatt hal meg, melyek mindegyike halálos”;²⁰ *fabula*: „Mit mondjunk a nemzetek, s népek ízléséről, s ne jusson-e eszünkbe Fáy meséje, hol elmondattván, mikép imádja kedvesét a fejér, a fekete fajta, helyesen kiált fel a végtanulság: határozz itten, jó esztétikus!”,²¹ „eszünkbe jut az aesopi egyik mese: hol egy jó együgyű állat ily feleletet kap: »bis videor mori«”,²² *találós*: „viharként ment rajtam keresztül ez év; életkérdés, szilárd elhatározottság kérdései jártak lelkemben; éltem áltvigadott [...], vagy busult napjait, az ifjúság könnyen megfejtethető meséit, sorsnak kelle föl váltania”,²³ *mítosz*: „Azonban jelenleg úgy vagyok Budán, vagy inkább a

16 Egy érvényben lévő folklorisztikai definíció: „a monda az európai néphagyományban fellelhető rövid elbeszélés, amely a nép történeti, földrajzi, természeti tudását kerek történetekbe foglalja, s a történet elmondói és hallgatói azt maguk igaznak hiszik.” Dömötör Tekla, *Monda = A magyar folklór...*, i. m., 282.

17 GULYÁS Judit, *A mese szó használata a magyar írásbeliségben 1772–1850 között*, A magyar nyelv nagyszótárának történeti korpusza alapján = *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról*, szerk. GULYÁS Judit, Bp., ELTE Folklore Tanszék, 2008 (Artes Populares, 23), 165–241.

18 ERDÉLYI János, *Vörösmarty Mihály minden munkái* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 14), 63.

19 ERDÉLYI János, *Közmondásokokról* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 189.

20 ERDÉLYI János, *Úti levelek, naplók*, vál., szerk., bev. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Gondolat, 1985, 207.

21 ERDÉLYI János, *Esztétikai előtanulmányok* = E. J., *Filozófiai és esztétikai írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, HORKAY László, Bp., Akadémiai, 1981 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 10), 641.

22 ERDÉLYI János, [1847. december 19. MSzSz, *Elegy*] = E. J., *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek*, s. a. r., bev., jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Mundus Egyetemi Kiadó, 2003 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 19), 566.

23 Erdélyi János Vachott Kornéliához (Pest, 1840. júl. 11.) = ERDÉLYI János *Levelezése*, I, szerk. SOMOGYI Sándor, TÓTH Dezső, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1960 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 2), 127.

Duna budai partján, mint a görög mesékben a Styx partjára érkezett szellemek; vágyom a tulpartot [...]”;²⁴ „És valóban a népek első szelidítője és tanítója a művészet volt. Az orpheusi mese értelme ide vág”;²⁵ *szüzsé/cselekmény*: „Az elbeszélés meséje utóbb történeti komolyságra emelkedik Elvira cím alatt...”;²⁶ „Innen a mese visszamegy a Bodroghözköze, hol Huba lakott”;²⁷ „Ohajtanám, hogy e vázlatból felfogható volna a mese alkotása, szerkezete”;²⁸ *fikció, hazugság*: „Még mindig beszélnek, hogy Petőfi S. él. Többek közt Kazinczy Gábor is, én mesének tartom az egészet, annál inkább, mivel szegénynek a nevét sok ingyenélő felölté Pesten is, szét is az országban, hogy alamizsnát nyerjen, mi nem egy csavargónak sikerült már”.²⁹

A *mese* szó egy korabeli mű címében tehát több szövegtípust is jelölhetett, jelentése nem volt egyértelmű és kizárólagos. Erdélyi, amikor a szóbeliségben hagyományozódó prózaepikai műfajokról írt, gyakorta csereszabatos módon használta a *mese*, *rege*, *monda* megnevezéseket, bár éppen a *Népdalok és mondák* közreadásának idején rétegzett terminusrendszert alakított ki e szövegtípusokra és viszonyaikra.

1843. december 30-án a Kisfaludy Társaságban *Magyar népdalköltészet*ről címmel tartott felolvasása kéziratában Erdélyi János így határozta meg értekezése tárgyát: „a népköltészetnek két nagy ága van. Egyik ág virágai a mondák és hagyományok, másiké a dalok és balladák, és ezen osztályozásban ki van jegyezve a népköltészet egész terjedelme”.³⁰ E felosztás szerint, úgy tűnik, az énekelt-verses alkotások képezik a népköltészet egyik szövegcsoportját, azt azonban, hogy Erdélyi pontosan mit értett *mondán* és *hagyományon*, e szöveg alapján nem tudom eldönteni, annál is kevésbé, mert a Kisfaludy Társaság nevében e felolvasás napján írott felhívásban a fenti négytagú lelemssorból a ballada kimaradt, helyette a mese szerepelt, eszerint ugyanis „népdalok, mondák, mesék és hagyományok” a népköltési gyűjtés várt tárgyai,³¹ míg a szintén ugyanezen napon a Tudós Társasághoz intézett, a korábbi népköltési anyag átadását kérelmező levelében csupán „magyar népmondák és népdalok” gyűjtését említette.³² Ebből valóban úgy tűnik, hogy folyamatosan változott a népköltészet írásbeli rögzítésre érdemes szövegtípusainak elkülönítése és megnevezése.

1845-ben, a Vörösmarty munkáiról szóló bírálatában Erdélyi a szóbeliségben hagyományozódó (és történeti jellegű) prózanarratívák sorában új elemként szerepeltette a *regét* a *mese* és a *monda* mellett: „Azért ohajtanám, ha találkoznék tör-

24 Erdélyi János Vachott Kornéliához (Buda, 1840. dec. 18.) = *Uo.*, 134.

25 ERDÉLYI János, *Szépészeti alapvonalak* = E. J., *Filozófiai és esztétikai írások...*, i. m., 617.

26 ERDÉLYI János, *Emlény, Karácsoni stb. ajándék 1843.* = E. J., *Irodalmi, színházi, közéleti...*, i. m., 27.

27 ERDÉLYI János, *Vörösmarty Mihály minden munkái* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek...*, i. m., 52.

28 *Uo.*

29 Erdélyi János Szemere Miklóshoz (Pest, 1851. ápr. 10.) = ERDÉLYI János *Levelezése*, II, szerk. SOMOGYI Sándor, TÓTH Dezső, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1962 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 3), 27.

30 ERDÉLYI János, *Magyar népdalköltészet*ről (1844), *Töredékek: Felolvastatott a Kisfaludy-társaság dec. 30-án tartott havi ülésében* (1843) = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 216.

31 ERDÉLYI János, *Felszólítás gyűjtésre* = *Uo.*, 220.

32 Jósika Miklós és Erdélyi János a Tudós Társasághoz (Pest, 1843. dec. 30.) = ERDÉLYI János *Levelezése*, I, i. m., 200.

ténetíró, ki felfogva ott, hol felfoghatná a történet fonalát az előkorban, megírná a homályos időszakot is mese, monda, rege után, amint adatnék tudnia, mert az mégis *szörnyű tudományosság*, hogy elkezdvén Árpádon vagy Álmuson, minden vezér és királyról írnak valamit és megvan a *história*.³³ Ugyancsak mellérendelt fogalmakként szerepel a népköltési gyűjtemény 1846-ban közreadott előfizetési felhívásában a *mese* és a *monda*,³⁴ valamint a *Népdalok és mondák* második kötetében közölt (még 1846-ban sajtó alá rendezett) nagy tanulmányban *monda* és *rege* („az első krónikákban, minő Névtelen jegyzőé, a szájról szájra menő mondák és regék szolgáltaták az első anyagot”),³⁵ illetve *mese*, *néprege*, *monda* („Ami ezek után az emberfölötti lényekről és eszmékről következnek, minő a szellemek, tündérek, boszorkányok, lidércek, átalakulás hite vagy babonája, nem itt fordul elő, hanem az ugynevezett mesékben vagy népregék- s mondákban”),³⁶ anélkül azonban, hogy definíciók vagy szövegpéldák révén megsejthetnénk, van-e különbség e kategóriák között, ha igen, mi a viszonyuk egymáshoz, vagy pedig nincsen ilyen különbség s csupán szinonimaként szolgálnak-e.

1847-ben (már a *Népdalok és mondák* második kötetének megjelenése után³⁷) Erdélyi árnyaltabb rendszert dolgozott ki a népköltészet prózaepikai műfajainak elkülönítésére és megnevezésére, amint az a Tompa Mihály *Népregék, népmondák* (1846) című verseskötetéről írott bírálataból kitetszik, amelyet a Magyar Szépirodalmi Szemle egyik első számában tett közzé:

Talán mind azt, mit monda, rege, mese, mythos név alatt ismer a széptan, befogadja a mi *hagyomány* szavunk, s ezt kellene tán legszélesebb egyszersmind legfelsőbb fogalomnak tenni s így értelmezni: *hagyomány* mind az, mi őseinkről *életben* vagy *szóban* reánk maradt, s hihetőleg így értette ezt Kölcsey, egyetlen műphilosophunk is, ki maga forgott eddig nyomosabban eme fogalmak körül. [...] A *monda*, mint neve mutatja, csak *egy* részét foglalja be a *hagyomány*nak, azt mely *szóban* él; és így szűkebb fogalom a *hagyomány*-nál; szokásainkra már nem illenék a *mondás*, *mesés* epitheton. Ellenben azon hit, miszerint a magyar még ma is *tulajdon* istent emleget, hogy a nép történettudomány nélkül is *Attilához* viszi eredetünket, sőt maguk a *tündérmesék* tátosai, királyfiak és leányai mind, összesen és egyiránt beférnek a *monda* fogalmába, mivel beszéd által élnek, mennek firól fira, és így a *mondának* különösen három elágazása leszen, vallási, történeti és csudás, azaz, mikor a *monda* vallásra vitetik, leszen *hitrege* (Mythos), mikor történetet hoz, *rege* (Sage), mikor csudálatosra vonatkozik *mese* (Märchen). [...] A *népmonda* elnevezés sem

33 ERDÉLYI, *Vörösmarty Mihály minden munkái...*, i. m., 52.

34 „Tizennegyedikben: Mesék, mondák, habár töredék vagy vázlatkép”. ERDÉLYI János, *Előfizetési felhívás* (1846. jan. 25.) = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 226.

35 ERDÉLYI, *A magyar népdalok...*, i. m., 114.

36 Uo., 144.

37 A *Népdalok és mondák* második kötetének előszava 1846. nov. 20-i keltezésű (a cenzori engedélyt Erdélyi még 1846. szept. elején kapta meg a benyújtott szövegek kiadására), 1847. jan. 2-án a Kisfaludy Társaság ülésén már a kiadványt is bemutatta. T. ERDÉLYI Ilona, *A Magyar Népköltési Gyűjtemény...*, i. m., 73.

látszik szükségesnek, mivel mondát egyedül a nép költ és éltet, másféle monda pedig nincs, melytől meg kellene különböztetni.³⁸

A *monda* eszerint tehát fölérendelt általánosabb fogalomként működik a szóbeliségben élő (a „nép” által fenntartott) prózaepikai hagyomány megnevezésére; három fő műfaja pedig a hitrege/mítosz, a rege és a mese, vagyis – a későbbi folklorisztikai terminusokkal élve – a legenda/mítosz, a monda és a mese. Ennek megfelelő szövegtípusokra utalhatott az Erdélyi szerkesztette népköltési gyűjtemény címe is.

Később, az 1850-es években ismét változott Erdélyi terminushasználata. 1851-ben, amikor a magyar népköltészet külföldi fordításait tekintette át, hivatkozott szövegpéldáiból ítélve a *mese* és a *monda* szót egyaránt ’mese’ jelentéssel használta, a *rege* pedig (mint fentebb) következetesen a történeti tárgyú mondákra utalt („Gaal és Majláth mondái, Mednyánszki regéi mind a népi elem körül és végett irattak”,³⁹ illetve a *Népdalok és mondákban* közölt szövegek kapcsán: „a két kötet meséi és a »Csabor« rege is le van fordítva Stier által, a harmadik kötet pedig husz uj mesét hoz”⁴⁰). 1852-ben viszont az *arab rege* kifejezéssel hivatkozott az *Ezeregyéjszaka* meséire („a gondolat és képzelődés, az erő és báj, a valódi és jellem, a költészet és a nyelv, szépségei túlragyogják a tejút csillogását, az arab regék fényözönét”⁴¹). Mindenesetre amikor Erdélyi 1855-ben kiadta az első műfajspecifikus, kizárólag meséket tartalmazó hazai gyűjteményt, a *Magyar népmesék* címet adta neki (bár például Toldy Ferenc *népmondáknak* nevezte őket⁴²), s ezt a megnevezést követte attól kezdve az összes további népmesegyűjtemény a században.

A kéziratos és a kiadott meseszövegek

Noha Erdélyi a *Népdalok és mondák* köteteinek elején köszönetnyilvánítással egybefűzve közzétette a beérkezett kéziratok jegyzékét (felsorolva a beküldő nevét, lakhelyét, és már kevésbé következetesen a szövegek műfaját és számát), valamint (a lokális-regionális változatok sajátosságainak megőrzését szorgalmazó kritikák miatt) a második kötet végén az addig közölt szövegek származási helyét is (ami általában inkább a gyűjtő-beküldő lakóhelyét azonosította), ám ezeket az információkat nem kapcsolta össze és nem rendelte hozzá az egyes szövegekhez. E listák alapján és a fennmaradt kéziratokkal való összevetés után részben nevesíthetők a közölt mesék gyűjtői. A nyomtatásba került 33 mese közül 23 szöveg gyűjtőjét lehet bizonyosan azonosítani: Bartók

38 ERDÉLYI János, Tompa Mihály: *Népregék, népmondák* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek...*, i. m., 150–155.

39 ERDÉLYI János, *Népköltészetünk a külföldön* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 251.

40 *Uo.*, 252.

41 ERDÉLYI János, *Irodalmi levelek* = E. J., *Filozófiai és esztétikai írások...*, i. m., 606.

42 „Mit csinálnak a népmondák?” Toldy Ferenc Erdélyi Jánoshoz (Pest, 1854. okt. 14.) = ERDÉLYI János *Levelezése*, II, i. m., 117. Erdélyi Toldynak korábban *tündérmesék* megnevezéssel utalt a szövegekre: „Én a tündérmesékre nézve Müllerral vagyok érintkezésben.” (A kiadóról van szó.) Erdélyi János Toldy Ferenchez (Sárospatak, 1853. ápr. 22.) = *Uo.*, 81.

Gábor máramarosszigeti gimnáziumi tanár (tíz mese), Eperjessy Ferenc pusztamonostori plébános (hét mese), és Kürti Mihály (hat mese; a beküldőről egyelőre csak annyi tudható, hogy Pesten élt). Emellett a gyűjteményben nagy valószínűséggel szerepelnek még Császár Ferenc és Gaal József (esetleg Obernyik Károly) meséi.⁴³

A kiadott mesék közül mindössze 16 szöveg kézirata található meg az Akadémiai Kézirattárban Erdélyi János népköltési gyűjteménye⁴⁴ részeként. Ezek Bartók Gábortól, illetve Kürti Mihálytól származnak. Bartók összes beküldött kézirata fennmaradt,⁴⁵ Kürti Mihály két küldeményéből pedig az első, amely hat mesét tartalmaz.⁴⁶ Ez a körülmény lehetővé teszi, hogy szemügyre vehessük Erdélyi Jánosnak a népmesék textualizációjában játszott szerepét.

Bár a *Népdalok és mondák* kéziratairól autopszia segédelmével beszámoló tanulmányok szerzői megjegyezték, hogy Erdélyi nem változtatott a meséken,⁴⁷ az ezeknél a dolgozatoknál sokkal erősebb hatású kutatástörténeti áttekintések a *Népdalok és mondák* szerkesztői gyakorlatáról vagy a műfajok elkülönítése nélkül egységesen írnak (így az olvasó odaértheti a meséket is), vagy pedig leszögeznek, hogy Erdélyi a meséket (is) átírta a közzététel során, ahogyan Ortutay Gyula fogalmazott: a szövegeken „érezni a szerkesztő simító kezét”.⁴⁸ Mivel tehát a *Népdalok és mondák*ban kiadott mesék egy részének kéziratos változata is a rendelkezésünkre áll, ezen állítás, sejtelen, minősítés ellenőrzésekkel lehet egymás mellett olvasni a szövegek kéziratos, illetve kiadott változatát.⁴⁹

Kürti Mihály kéziratos füzetében az 1. számmal jelölt mese,⁵⁰ amely egyébként nagyrészt Hamupipőke történetét beszéli el, a *Népdalok és mondák* második kötetében jelent meg (7. *A három királykisasszony*),⁵¹ az alábbi példák ebből a két szövegből

43 A *Népdalok és mondák* prózai anyagának kéziratos forrásait, a gyűjtőket és a szerkesztés menetét részletesen az *Erdélyi János népmesekiadásai* című dolgozatban mutatom be (Ethnographia, 126[2015], megjelenés előtt).

44 MTAK RUI 8r 206/1–235.

45 *Mondák I^o és II° küldemény Bartók Gábortól*, 1847. M. Szigetről, MTAK RUI 8r 206/169; *MONDÁK III. küldemény Bartók Gábortól M. Szigetről 1847. évben*, MTAK RUI 8r 206/173.

46 *Mesék Kürti Mihálytól Pestről, szám szerint 6*, MTAK RUI 8r 206/103.

47 „Az anyagon a szerkesztő nem változtatott, de a gyűjtők nemhogy kiejtésszerűleg, de híven, népies nyelven sem bírják lejegyezni a szöveget. Nem boldogulnak vele. Stilizálják, de rosszul. [...] Egy sincs köztük olyan, a mely tisztán népies nyelvű volna, bár van bennük sok szép népies, s a mesék érdekesekek és jellemzetesek. [...] Csak azt akarom mindezzel mondani, hogy ilyen körülmények közt miként lehetett volna komolyan szó a kiejtés szerint való pontos lejegyzésről!” VERSÉNYI György, *Erdélyi János emlékezete*, Ethnographia, 25(1914), 268–269; „[...] miután ezeknek [a mesékről van szó – G. J.] nem lehetett oly megállapodott formájuk, mint a daloknak, a lejegyzők többnyire nem adják a szöveget hű népi nyelven, Erdélyi pedig nem akart önkényűen változtatni az anyagon”. K. POSONYI Erzsébet, *Erdélyi János és a népköltészet*, Ethnographia, 38(1927), 190.

48 ORTUTAY Gyula, *A magyar népköltési gyűjtemények története*, Ethnographia, 50(1939), 231; ORTUTAY Gyula, *A magyar népmese = Magyar népmesék*, szerk. ORTUTAY Gyula, DÉGH Linda, KOVÁCS Ágnes, Bp., Szépirodalmi, 1960, I, 29.

49 A másik kötet, a *Magyar népmesék* esetében egy ilyen jellegű összehasonlításra egyelőre nincs mód, mert a kéziratok (a Gaal-gyűjtemény kivételével) elvesztek vagy lappanganak.

50 *Mesék Kürti Mihálytól Pestről, szám szerint 6*, MTAK RUI 8r 206/103, 1–4.

51 *Népdalok és mondák*, kiad. ERDÉLYI János, Pest, Beimel József, 1847, II, 354–359.

származnak. Előrevetítve az összehasonlítás eredményét: a kéziratos és a kiadott szöveg minimális különbségektől eltekintve szó szerint egyezik. Eltérések a központosítás, szórend, helyesírás terén mutatkoznak. Így például Kürti a *c* hangot *c* betűvel jelölte, a kiadott szövegben ez *cz*-re módosult (*kemence* / *kemencze*; *debreceni* / *debreczeni*; *ránc* / *ráncz*⁵²). További változtatások: hosszú/rövid magánhangzó cseréje (*vólt* / *volt*); ige-kötő és ige egybe-, illetve különírása (*tornácokat*, *kamrákat* 's a' t. *át meg át vizsgált* / *tornáczokat*, *kamarákat át meg átvizsgált*); központosítás megváltoztatásával a mondatok eltérő tagolása (*táncvigalomra*; *távoztok után...* / *tánczvigalomra*. *Távoztok után...*); szórendcsere (*a' két idősb tésztát gyúrt* / *téztát gyúrt a' két idősb*). A szöveg egészére vonatkozó szó szerinti egyezés alól csupán két kivétel akad, amikor is a kiadott szövegben más (rokon értelmű) szó jelent meg (*leányok legifjabbika* / *leányok legkisebbike*, illetve *nemadás esetére őt fenyegeté felemésztéssel* / *nemadás esetére őt fenyegeté felfalással*).

Erdélyi egyetlen esetben sem írta át Kürti szövegében az olyan grammatikai szerkezeteket vagy éppen lexikális elemeket, amelyek a mai (150 év magyar nyelvű népmesekiadásán szocializálódott) olvasó számára idegenszerűek, vagyis erőteljesen az *írásbeliség* hatását tükrözik egy *népmesében*. Így a kéziratos szöveget híven követő kiadott változat dúskál az olyan kifejezésekben mint például: „A leányok tehát kivezetettek az erdőbe, s ismét ott hagyattak [...] hon úgy fogadtattak, mint első ízben, s éjjel harmadszor is elhatározottat a leányok elvezetése”;⁵³ „Biztos s jó reménynyel léptek a szép palotába”;⁵⁴ „Az volt azonban fő oka kegyelemnyerésüknek, hogy a férj a leányokat neje távollétében egyedül szerette volna lenyelni, s a nő is hasonló terveket forralt agyában”;⁵⁵ „a legédebb meglepetés várt reá, mert a szekrény tele volt női öltönyökkel s piperékkel, melyek mind reá látszottak lenni szabva. Hirtelen magára ölte egy ezüst öltönyt, hogy szinte tánczvigalomra mehessen”⁵⁶ stb. A magyar néphit és a népmese jellegzetes alakjainak hagyományos, illetve a nyelvújítás eredményeként létrejött megnevezései szinte hibrid módon keverednek a szövegben: „(a hősnő) keresztanyjához sietett, ki *büvész* nő volt, tanácsot kérni. Keresztanyja kis *tátosa* az udvarajtónál várta őt, s hátára vevén, egyszerre a *büvész* nőnél termett vele”.⁵⁷ Ugyanakkor Kürti Mihály, miközben a korabeli, kísérleti stádiumban lévő regény- és novellairodalom nyelvén írta le a háttérbe szorított, majd a bálban ruhája és szépsége révén nagy feltűnést keltő, ám cipőcskéjét elvesztő hősnő hányattatásait s végül sorsa diadalmas jobbra fordulását, a szóbeliségben elhangzó mese kommunikációs helyzetét megidézve a szöveg bevezetésében elhelyezett egy, az elbeszélés és az előadás kontextusára vonatkozó utalást (és értelmezést) is: „Hol vólt? hol nem vólt? meg nem mondom, elég azon kidólt, bedólt kemence vólt, a hol lyukas nem vólt, ott mindenütt jó vólt; pogácsát sütöttek benne, e' hol la! ez is evett belőle (:itt valakire mutat az elbeszélő:).”⁵⁸ Erdélyi János ezt a kitélt is megtartotta a kiadott szövegben.

52 1/354; 1/355.

53 Uo., 355–356.

54 Uo., 357.

55 Uo., 357.

56 Uo., 358.

57 Uo., 355, kiemelés – G. J.

58 Uo., 354.

Bartók Gábor meséi az utolsó kötetben, 1848-ban jelentek meg. Erdélyi nem módosított az egy évvel korábban, Kürti Mihály meséi esetében érvényesített szerkesztői eljárásán, s meglehetősen csekély változtatásokkal adta közre a Bartók Gábor lejegyezte szövegeket. E különbségek természetét az alábbiakban az *1 Monda. A' Pellikán madárról* című mese⁵⁹ példái illusztrálják. Helyesírás: a kéziratban használt, régiesebb írásmódot tükröző aposztrófok (‘, a’ illetve birtokviszony kifejezésénél) a kiadott szövegben egyésgesen eltűntek; a számok számjegyek helyett betűkkel vannak kiírva (*12, 20, 16 éves / tizenkét [...] husz [...] tizenhat éves*); különírás-egybeírás (*vissza vivé / visszavivé; zsámoly székre / zsámolyszékre; meg monda / megmondá*); ö/e magánhangzók váltakozása (*nyergelék fel / nyergelék föl; felkölt / fölkelt; föllegbe / fellegbe*); központosítás (*mondaná meg, „miért sír egyik szeme mindig” / mondaná meg: miért sír egyik szeme mindig; E sípot meg őrizd! / E sípot megőrizd.*); szórendcsere: *körmeit kidugta / kidugta körmeit; A király fiát meg ismeré / A király megismeré fiát*. Előfordult emellett egy-egy szó betoldása a kiadott változatba (*El indult azoknak / Elindult tehát azoknak*), illetve egy-egy szó elhagyása a kiadott változathoz (*a’ joszivű király ifju / a jó szívű ifju*). A legradikálisabb szerkesztői beavatkozás a következő két mondatpárban figyelhető meg: *„a’ két barát 17 évesé lett” / „a két barát tizenhét esztendőé ifjuvá lett”,* illetve *„Hogy mitől szolalt meg a’ madár senki nem tudá. – Harmadik napon mikor a királyfi a’ templom küszöbét átlépé [...]” / „Hogy mitől szolalt meg a madár harmadik nap, senki nem tudá. Ekkor a királyfi a templom küszöbét átlépén, [...]”* stb.

Akárcsak Kürti Mihály, Bartók Gábor is beillesztett a kéziratba egy, az elbeszélésből a feltételezett olvasóközönségnek szóló magyarázatot, amikor a lószerszám egy részének nevét magyarázta szinonimával zárójelben (egy olyan szíjról van szó, amely a ló hasa alatt rögzíti a hámot). Ezt az értelmező betoldást azonban Erdélyi elhagyta a közlésből: *A királyfi lovának hasalóját – (lekötőjét:) megeresztette / A királyfi lovának hasalóját megeresztette.*

Ez az áttekintés nem túl látványos. A kollacionálás összességében azt tanúsítja, hogy a *Népdalok és mondák* szerkesztője, amikor az elvileg a szóbeliségből lejegyzett kéziratos meséket a nemzeti olvasóközönség számára nyilvánossá tette, minimális mértékben avatkozott be a hozzá eljuttatott meseszövegekbe. Erdélyi János a dalok szerkesztése során valóban összevont és kiegészített variánsokat, s ezeket a szövegalkító eljárásait láthatóvá is tette, amikor az első kötet szövegközlési gyakorlatát érintő kritikákra reagált. Ugyanakkor a mesék esetében nem így járt el. Meglehetősen visszafogottan avatkozott be a szövegekbe a kiadás során, sőt megtartotta a mese szóbeli előadására utaló metanarratív vagy deiktikus kitételeket is, ami nemhogy egykorúan, hanem még a következő száz évben sem volt jellemző a meseszövegek kiadása során.

Összehasonlításképpen: tizenöt év múlva Arany László a kéziratban rendelkezésére álló szövegek szinte minden egyes sorát átírta, amikor azokat az *Eredeti népmesékben* (1862) megjelentette; változtatásai pedig (a helyesírási-központoszási természetű módo-

59 *A’ Pellikán madárról*, MTAK RUI 8r 206/169, I. füzet, 1. sz. (1–8v); *A pelikán madárról* = *Népdalok és mondák*, III, szerk. ERDÉLYI János, Pest, Magyar Mihály, 1848, *Mondák*, 6. sz., 241–252.

sítások mellett) nagyon erőteljesen stilisztikai jellegűek voltak, emellett szövegrészeket törölt, illesztett be vagy helyezett át.⁶⁰ A kiadott szövegek forrását nem jelölte; az a körülmény, hogy édesanyja, Ercsey Julianna, és nővére, Arany Julianna kéziratos meséit használta, akkor derült ki, amikor a második világháború után előkerült kéziratos anyagot az 1960-as években Sáfrán Györgyi és Kovács Ágnes azonosítani tudták.⁶¹ Az 1880-as évek elején Gyulai Pál az Erdélyi-féle népköltési kiadványsorozat folytatásaképpen létrejött *Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatszerkesztőjeként az ifjú Benedek Elekkel íratta át a Kríza János hagyatékában talált meséket, és adta ki anélkül, hogy az átírás tényéről bármiféle tájékoztatásnak érezte volna szükségét.⁶² Ugyanennek a reprezentatív sorozatnak utolsó kötetében, 1924-ben Sebestyén Gyula és Szendrey Zsigmond gondozásában látott napvilágot az eredetileg az Arany János-centenáriumra készült nagyszalontai folklórgyűjtés, amelyben a kéziratos meseszövegek átírása kiterjedt stilizációval, a szüzsé megváltoztatásával, a szereplők átnevezésével járt együtt, megint csak anélkül, hogy erre a körülményre a szerkesztők a kiadványban vagy másutt nyilvánosan utaltak volna.⁶³ Amint azt Kovács Ágnes, a *Magyar népmesekatalógus* főszerkesztője az 1960-as években jelezte,⁶⁴ minden 19. századi magyar mesegyűjteményről elmondható, hogy a kéziratban lejegyzett szövegeket a kiadás során a szerkesztők megváltoztatták. Ehhez hozzátehetjük, hogy nemcsak a magyar mesegyűjteményekről van szó, hiszen az európai modernitás legnagyobb hatású mesegyűjteménye (*Kinder- und Hausmärchen*), amelynek narrációs stílusa olyan erőteljesen kanonizálódott, hogy mára a népi mesemondás szinte egyetlen lehetséges, hiteles és evidens módjaként él a köztudatban, Wilhelm Grimm évtizedeken át tartó textualizációs eljárásainak eredményeként jött létre.⁶⁵

Erdélyi János tehát a népköltési gyűjtemény szerkesztése során eltérő szövegalkotási stratégiákat alakított ki a verses, illetve a prózai művekre vonatkozóan. Röviden: az előbbieken változtatott, ha felfogása szerint erre szükség volt, az utóbbiakon nem módosított. A forrásszövegekbe való szerkesztői be nem avatkozás (egyébként meg lehetőségen illuzórikus és a konkrét textológiai gyakorlattól oly gyakran eltávolodó) elvárását kialakító szaktudomány szempontjából visszatekintve Erdélyi mesekiadása tehát sokkal inkább megfelel a népköltési szövegkiadásra vonatkozó (utólagosan megfogalmazott) hitelesség-követelményeknek, mint a 19. századi mesegyűjtemények

60 GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?": A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában, Bp., Akadémiai, 2010 (Néprajzi Tanulmányok), 225–234.

61 DOMOKOS Mariann, GULYÁS Judit, *Az Arany-család mesekéziratainak és Arany László Eredeti népmesék című művének kritikai kiadásáról* = *Ethno-lore XXVI*, szerk. BERTA Péter, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2009, 11–77.

62 OLOSZ Katalin, *Benedek Elek és a magyar néprajztudomány* = O. K., *Víz mentére elindultam: Tudománytörténeti, népismereti írások*, Marosvásárhely, Mentor, 2003, 60–70; GULYÁS Judit, *Hitelesség, hamisítás, textualizáció: A Benedek Elek meséi kapcsán kialakult vita* = *A népköltészet terített asztalánál*, szerk. BENEDEK Katalin, Bp., MTA NKI, 2011, 25–46.

63 GULYÁS, „Mert ha irunk népdalt...”, i. m., 234–246.

64 KOVÁCS Ágnes, *Benedek Elek és a magyar népmesekutatás*, *Ethnographia*, 72(1961), 430–440.

65 NAGY Ilona, *A Grimm testvérek mesegyűjteményéről* = *Ethno-lore XXIV*, szerk. BERTA Péter, VARGYAS Gábor, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2007, 3–50.

zöme. Ugyanakkor, miután konstatáltuk tehát, hogy Erdélyi János *nem írta át* a mesei forrásszövegeket, számomra legalább ilyen érdekes és nyitott marad a kérdés, hogy miért nem tette ezt. Miért nem érezte szükségét ennek a mesék esetében? Holott a korszak gyakorlatából ez következett volna.

A szerkesztés

A *Népdalok és mondák* három kötete 33 mesét tartalmaz. Bár ez nem tűnik túl nagy számnak, a korpusz mégis nagyobb, mint a korábban kiadott magyar népmesék összesen. Ezt megelőzően, az 1820-as években Gaal György tett közzé 17 mesét, Mailáth János hatot – németül; a Muzáron, Élet és Literatúrában három mese jelent meg Szemere Krisztinától. A 19. század derekán tehát a magyar népmesekorpuszt az Erdélyi közölt szövegekkel együtt is mindössze 50–60, nyomtatásban megjelent mese képviselte. A *Népdalok és mondák* három kötetében a verses és a prózai szövegek közötti számbeli és terjedelmi különbség folyamatosan csökkent (az első kötetben 450 lapon 476 „dal” szerepelt, miközben a három elbeszélésre 15 lap jutott, a harmadik kötetben a prózanarratívák már majdnem a kiadvány felét tették ki). Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy ebben a népköltési gyűjteményben a mesék bemutatása másodlagos jelentőségű volt. Ez nemcsak a közölt szövegek számában vagy terjedelmében mutatkozott meg, hanem például abban is, hogy Erdélyi a „népdalok” osztályozására részletes kategorizációt dolgozott ki, míg a prózai szövegek a kötetek végén, külön fejezetben, azon belül látható rendező elv nélkül, monolit egységként kerültek nyomtatásba. A második kötetben közétett, mintegy 100 oldalnyi kísérőtanulmányában Erdélyi összesen kétszer tett egyáltalán említést a „mondák”-ról.

A kiadott verses és prózai szövegek közötti aránytalanság azonban nem Erdélyi János szelekciójának eredménye volt: ő a rendelkezésre álló anyagból dolgozott, amelyben a mesék valóban igen alulreprezentáltak voltak. A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvei szerint a beküldött kéziratok között a kezdetektől fogva csekély volt a prózai szövegek száma. Ennek ellensúlyozására több javaslat is született. Így 1845-ben a Társaság tagjai előbb döntést hoztak arról, hogy a „népmondáknak a megjelenendő gyűjteményben külön osztály adassék”, s ehhez kapcsolódóan „a mennyiben gyűjteményünk mondákban igen szegény, a rövid vázlatok fölvétele is elhatároztatott”.⁶⁶ Ez utóbbi kitétel arra utal, hogy – jobb híján – a mesék szűzségét kívánták rögzíteni. Úgy tűnik, ez esetben a népismeret, a dokumentációs célzatú szövegrögzítés szempontja felülkerekedett a népköltészet esztétikai értékeinek felmutatására irányuló törekvésen – vagy talán ez utóbbi szempont a mesék esetében nem is volt olyan fontos. Megfordítva ugyanis, meglehetősen nehéz elképzelni, hogy a beérkezett anyag szűkös volta miatt a dalok (hiszen voltak epikus jellegűek is a gyűjteményben) szűzségét foglalják össze vagy kivonatát adják közre.

66 T. ERDÉLYI, *A Magyar Népköltési Gyűjtemény...*, i. m., 64, DOMOKOS Mariann, *Jókai és a népmesék = Jókai & Jókai: Tanulmányok*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2012, 125–126.

A *Népdalok és mondák* első két kötetének megjelenése után az (arra érzékeny) olvasók is érzékelték, hogy a népköltési gyűjteményben közölt anyag túlnyomó többsége lírai műfajokhoz tartozik. Jókai Mór, aki később, 1856-ban *A magyar nép adomái* című kötetében maga is közzétett (elsősorban tréfás) meséket, a *Népdalok és mondák* lelkes ismertetésében adott hangot hiányérzetének: „csupán a mondák, és általában népköltészetünk prózai fele hagy némi kíváncsi hátra: hol maradtak az annyira elterjedt és élénk mesék, a »borsszem Jankóról« – a »Szalonnavárról« – a »csalóka Péterről« – a »molnár királyról« és többek, miket köznépkünknek minden gyermek ismer”.⁶⁷ 1847 nyarán pedig egy másik, a kérdés iránt fogékony olvasó, Henszlmann Imre tett javaslatot a Kisfaludy Társaság ülésén „az iránt, hogy a mesék gyűjtésében is fejtené ki a Társaság azon buzgóságát, mint a népdaloknál tette [...] az indítvány elfogadtatott, igérvén egyszersmind a tagok, hogy a népdalok szerkesztőjének, amennyiben a mesék gyűjtését előmozdithatják, e végett körülményes részletekkel szolgálандanak, s emlékeztetőül töredékeket ki fognak jegyezni számára”.⁶⁸

Az ülés résztvevőinek (Bajza József, Czuczor Gergely, Garay János, Lukács Móric, Nagy Ignác, Szalay László és Vörösmarty Mihály) e felajánlását Erdélyi részletesebben is ismertette, eszerint: „a tagok közül pedig néhányan ígéretet tőnek, hogy részint le fognak másolni avagy csak vázlatban is magok által ismert vagy hallott meséket, részint fel fognak jegyezni némely töredékeket, hogy mások által, kik talán jobban emlékeznének, kiegészíttessenek”.⁶⁹ Ez a mese gyűjtési módjára nézve igen tanulságos ajánlat említést sem tesz helyszíni gyűjtésről (vagyis arról a szövegrögzítési módról, amelyet a folklorisztika szaktudománnyá válásával utóbb hitelesnek tekint, amikor tehát a gyűjtő a „terepen”, az adatközlő szóbeli előadása során jegyzi le a szöveget). Itt az emlékezés és az írásbeli megalkotás (másolás, vázlat, töredék, kiegészítés) kategóriái és műveletei jelennek meg. Tulajdonképpen e pár sorban összegezve olvasható mindaz, amivel Erdélyi Jánosnak az első magyar nyelvű népköltési gyűjtemény összeállítása során meg kellett birkóznia az emlékezetből lejegyzett, ép, vázlatos vagy töredékes szövegek nyomtatásban való közreadása során.

Annak, hogy oly kevés, meséket tartalmazó kézirat jutott el Erdélyihez, legalább két oka lehetett: egy technikai és egy szemléletbeli. A hírlapokban megjelent gyűjtési felhívásokra reagáló, zömében vidéki értelmiség képviselői számára valószínűleg sokkal egyszerűbb volt rövidebb verses alkotásokat felidézni és lejegyezni, mint hosszabb terjedelmű prózaszövegeket, különösen mivel a dalok esetében a közköltészethez sorolható kéziratok dalgyűjteményekből is meríteni tudtak, míg a kéziratok meselejegyzések meglehetősen ritkák voltak a 18–19. század fordulóján. Ráadásul a dalok ismerete nem kíván meg olyan speciális tudást, mint a tündérmesék előadása, ami a szóbeliségben általában specialistákhoz kötődik, elsajátításuk hosszabb tanulási folyamat eredménye, előadásuk pedig különleges narratív és dramatikus készséget igényel. Emellett a

67 DOMOKOS, Jókai és a népmesék..., i. m., 127.

68 ERDÉLYI János, [Julius 31-dikén...] = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 356. (A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvéből.)

69 ERDÉLYI János, [Julius 31-dikén...] = Uo., 245. (A Magyar Szépirodalmi Szemlében megjelent szöveg.)

korabeli technikai lehetőségek mellett egy akár órákon át tartó tündérmese előadásának lejegyzése igen komoly kihívást jelentett; a jóval később megfogalmazott betű-, illetve hang szerinti hűségű, az előadással egyidejű lejegyzés pedig tulajdonképpen kivitelezhetetlen volt. Ahhoz pedig, hogy terjedelmes meseszövegeket fáradságos munkával lejegyezzenek, valamiféle motiváció szükséges, például annak tudata, hogy ezek a szövegek értékesek, s így lejegyzésük is értelmes tevékenység. Arról, hogy a társas életben egyébként is fontos szerepet játszó daloknak milyen jelentőségük lehet a nép, majd a nemzeti közösség szellemének-lelkének-karakterének megismerésében, s hogy milyen poétikai-esztétikai nyereséget jelentenek a hazai szépirodalom számára, már értesülhettek a téma iránt érdeklődő korabeli olvasók. Maga a népdal is irodalmi műfajként volt ismert jó ideje, ám a meséhez önmagán túlmutató jelentőséget először Henszlmann Imre társított 1847-ben megjelent tanulmányában, a műfaj ilyen jellegű értékelése, értelmezése viszont korábban ismeretlen volt a magyar kultúrában. Ezt a helyzetet visszatekintésében érzékletesen foglalta össze Gyulai Pál:

a közönség pedig nem azért vett könyvet, hogy azt olvassa belőle, mit otthon a szolgálók és gyermekek csevegnek [...] [Erdélyi] Maga nem gyűjthetvén, gyűjtői inkább csak a dalok iránt érdeklődtek, mert a népdalokat a közép- és népi énekli nálunk, kivált mióta nemzeti zenénk visszanyerte régi jogát, ellenben a népmeséket a csak kissé művelt ember is megveti. A gyűjtők, úgy látszik sem szeretetből, sem tudományos érdekből gyűjtöttek s inkább csak azért küldöttek be egy párt, hogy abból is küldjenek valamit.⁷⁰

Szerkesztői gyakorlata alapján Erdélyi János mediátori szerepet töltött be. Szóbeliségben és a kéziratos írásbeliség közegében létező szövegeket helyezte át a nyomtatott írásbeliségbe, a nemzeti nyilvánosság elé tárva, rögzítve és egyben kodifikálva is azokat.⁷¹ Egy ilyen mediális váltás során a szövegek szükségszerűen változnak, éppen a két médium eltérő természete miatt, hiszen a szóbeliségben létező szöveg elveszíti performatív aspektusát és az előadás kontextusát, és nyílt szövegből zárt szöveggé alakul át. Erdélyinek pedig hazai előzmények nélkül kellett kialakítania a népköltési szövegközlés modelljét egy rendkívül heterogén kéziratos korpusz alapján.⁷²

Ennek során Erdélyi a legkülönbözőbb forrásból származó szövegeket a maga kialakította műfaji kategóriákhoz rendelte, egy-egy daltípus szövegváltozataiból ő állított össze, deklaráltan, végleges és teljes szöveget, ezenkívül pedig felvett egy *Íróktul* feje-

70 GYULAI Pál, *Eredeti népmesék: Összegyűjtötte Arany László*, Budapesti Szemle, 1(1862)/15, 386–392. (Irodalmi Szemle.)

71 GABORJÁK Ádám, *Nyomtatás, tér, lezárás?: Paratextualitás és mediatisáltság Erdélyi János népdal-gyűjteménye kapcsán = A látható könyv: Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*, szerk. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2006 (klasszikus – magyar – irodalom – történet: Tanulmányok, 2), 277–316.

72 Arról, hogy e szövegközlési modellnek és a mögötte rejlő népköltészet-felfogásnak milyen alternatívái léteztek volna a korban, lásd GÖNCZY Monika tanulmányait: *Variációk egy témára..., i. m.*; Uő, *Őrült beszéd – de van benne rendszer (?): Kelecsényi József magyar mitológiája = Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, VADERNA Gábor, Bp., rec.iti, 2009, 288–297.

zetet is, amelyben folklorizálódott, vagyis közzsájon forgó, ám beazonosítható szerzővel rendelkező irodalmi alkotásokat szerepeltetett, vagyis láthatóvá tette a szóbeliség és az írásbeliség közötti átmeneteket, átjárásokat, kapcsolatokat is. Az írásbeliség közegeiben ez a népköltési gyűjtemény a szóbeli kommunikáció folyamából irodalmi műfajokként értelmezhető zárt szövegeket emelt ki és helyezett át nyomtatásba, javarészt elhagyva azt a kontextust (és az arra való utalást), amelyben azok eredetileg elhangzottak. Azután, mivel a kortársak érzékelték, hogy a népköltési alkotásnak nincsen azonosítható szerzője, s előadásról előadásra változik, tehát nincs szövegazonosság, ezért a szerkesztés és kiadás során ugyanúgy egy újabb változatot hozhatott létre a szerkesztő, mintha maga is egy újabb kompetens előadó lett volna.⁷³ Végül, e felfogás szerint alapjában véve egy népköltési alkotás esetében nem az volt a fontos, hogy írásbeli vagy szóbeli-e az *eredete*, hanem a *funkciója, használata*: az, hogy folyamatosan hagyományozódó és több közösségben is ismert legyen. E tekintetben a *Népdalok és mondák* anyaga sokkal vegyesebb (más szemszögből nézve: gazdagabb), mint azok a későbbi népköltési gyűjtemények, ahol a hitelesség záloga a – lehetőség szerint az írásbeli hatásoktól érintetlen – magyar földműves adatközlő repertoárjának megtalálása és bemutatása volt.

Erdélyi János meseértelmezései

Erdélyi János meseértelmezéséről meglehetősen nehéz képet alkotni, mert, ahogyan már említettem, nem különösebben reflektált a mese műfajára. A *Népdalok és mondák*hoz például százoldalas értekezést írt a népdalokról; a *Magyar közmondások könyvé*hez 25 oldalas tanulmányt csatolt a közmondások történetéről, jelentőségéről és értelmezéséről, amikor pedig 1855-ben kiadta a *Magyar népmeséket*, kétoldalnyi előszót írt hozzá: előbb megerősítette, hogy a kötet a *Népdalok és mondákkal* megkezdett sorozat része, majd megjelölte a szövegek forrását, végül az illusztrációkról szólt.

Az alábbiakban olyan szövegrészeket következik a kiadott életműből, amelyekben Erdélyi, ha röviden is, ám többé-kevésbé közvetlenül fejtette ki véleményét a meséről. Ezeket a megnyilatkozásokat nem kapcsolom össze egy koncepció részeként (bár ezt más olvasó nyilván megteheti), mert különböző időpontokban, kontextusban és argumentáció részeként jöttek létre – szempontunkból töredékek.

1844-ben az *Életképek* bírálatában, Tárkányi Béla *A szép Julcsa* című „népregéje” kapcsán írta Erdélyi:

Mielőtt elmondanám, mit tartok e műről, legyen szabad óhajtásomat kifejezni a népmondák ügyében: bár összeszedetnének mindazon regék, melyek a nép közt vándorolnak, mint egy-egy elszakadt fellegdarab a levegőben, mely utoljára, ha többel nem csatlakozhatik, párává foszlik, vagy eltűnik, mint »víz a vízben«. Nekünk magyaroknak

73 Ennek Erdélyinél megfigyelhető módszertanáról bővebben: Csörsz, *A Népdalok és mondák...*, i. m., 622–628.

nincsenek nemzeti hagyományaink, legalább vajmi kevesek! De vannak mindenütt a nép közt, melynek a csodás iránti előszeretet természete, többen több mondák, persze alak és költői kerekdedség nélkül, de mindenesetre adatok a nép fantáziájának ismeretéhez. Nem a magyar költő volna első, ha ezeket megtoldva, szabadsága szerint kiszépítve, feldolgozná, s egészben adná nemzetének, mint kész művet. Ha salak és mindenféle kövek közül az aranyat ki tudjuk izzasztani, hogy forgó pénz legyen belőle, nem lehetne-e ekként, purgatórium útján forgandóvá tenni, költői alakba öltöztetve a nép hagyományait, s ezúton is gazdagítani maradandó kincsünk, az irodalom tárházát? sőt igen! Minden valódi népmondában rejtezik valami nagy igazság, mint ezt a mitológia magyarázóinak eléggé bebizonyították, mely azt filozófiaivá teszi.⁷⁴

Tárkányi verse egy hiedelemese alapján készült. A *halott vőlegény* vagy *Lenore-típus*⁷⁵ szüzséje arról szól, hogy a hősnő megismerkedik a fonóban egy ifjúval, akiről kideríti, hogy visszajáró halott; az ifjú, hogy titkát el ne árulja a lány, szerettei halálával zsarolja, s aztán valóban meg is hal mindenki a lány családjából, s legvégül ő maga is. A folklorisztikai klasszifikáció ezt mesének tekinti, de a típus inkább hatareset hiedelemmonda és tündérmese között; már Arany László is külön tárgyalta mesetanulmányában.⁷⁶ Amikor tehát egy ilyen szöveg kapcsán írt Erdélyi „népmondák”-ról és „regék”-ről, egyszerre utalhatott a mesére és a mondára is. A csodát a szereplők és a cselekmény szintjén felleptető hagyományos elbeszéléseknek Erdélyi szerint kettős érdekük van: egyrészt forrásként szolgálnak a népi fantázia megismeréséhez, másrészt pedig forrásként és tárgyként szolgálnak a szépirodalom számára. A „nyersanyag feldolgozása” az egyik legtipikusabb korabeli képzet a népköltészet és az irodalom hierarchikus viszonyáról.⁷⁷ Az etnográfiai/néplélektani és az esztétikai felhasználás mellett itt nem esik szó arról, hogy e szövegeknek önértékük is lehet.

A nemzeti hagyományokra való utalás mögött ugyanakkor egy olyan felfogás húzódhat meg, amely szerint a dominánsan szóbeli kultúra említett elbeszéléstípusai, melyek az emlékezetre támaszkodó előadásokban aktualizálódnak, *per definitionem* közösségiek és hagyományosak,⁷⁸ ebből fakadóan pedig olyan legitimációs erejük van, amely lehetővé teszi, hogy az emlékezetközösség kiterjesztése révén a nemzeti közösség identitásának formálásában szerepet játsszanak.⁷⁹ A narratív fikció erejéről és

74 ERDÉLYI János, *Magyar Életképek* = E. J., *Irodalmi, színházi, közéleti írások...*, i. m., 31.

75 Típuszám: ATU 365 (*The Dead Bridegroom Carries off His Bride*), MNK 365 (*A halott vőlegény*); Kovács Ágnes, KRÍZA Ildikó, *Halott vőlegény* = *Magyar néprajzi lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1979, II, 449–450.

76 ARANY László, *Magyar népmeséinkről*, Budapesti Szemle, 8(1867)/5 [Uj folyam, XXV. füzet], 44–45.

77 MILBACHER Róbert, „...Földben állasz mély gyököddel...”: A magyar irodalmi népiesség genezisének akkultúrációs metódusa és pórias hagyományának vázlata, Bp., Osiris, 2000 (Doktori Mestermunkák), 48–50.

78 A szóbeli kultúrákban a szövegek nem tárgyasulnak, az emlékezetre támaszkodó előadásokban aktualizálódnak, így csak azok maradhatnak fenn egy ideig, amelyek használatban vannak, és bármely egyéni kreatív-innovatív megnyilvánulás csak akkor létezhet, ha a közösség azt elfogadja, melynek jele, hogy tagjai hajlandók reprodukálni azt.

79 Erdélyinek ezt a nép körében ismert regék és mondák összegyűjtésére és „kiszépített” irodalmi feldolgozására vonatkozó érvelését érdemes együtt olvasni Tompa Mihály két év múlva, 1846-ban megjelent,

hatásáról tanúskodik Erdélyinek a *Történeteink költőisége* címmel 1844-ben megjelent rövid írása is:

Száraz, szívósságát s életfrissességét elvesztett adat mind az, mit történeteinkből a költő általvehet, s a legragyogóbb phantasia is csak kevéssé fog velök boldogulni, legalább nem biztos boldogulása, mert nincsenek felbalzsamozva a népies izlés keneteivel, nincsenek körül zománcozva a költőiség fénye és ködével, nincsenek hitelesítve krónikailag, pedig ez kellene, amint hogy a régiek mesetana, s az éjszaki mythologia is bizonyítja, hogy a történetek, némi szürkületi félhomályban szokták elérni a költői nagyságot, épen úgy, mint a szem tárgyai nagyobbak a reggeli ködben, mint a déli napnál.

Ha már a magyar történetek könyveinkből a nép közé is kimehettek volna, hagyományképen szállván ajakról-ajakra, oly egészséges szint, zamatot nyertek volna, mint mezőn, falun a városi ember nyaratszaka, s így feldolgozásuk drama- vagy epossá sokkal könnyebben menne, sokkal könnyebben hatna be a nemzetbe [...].⁸⁰

1845-ben Vörösmarty eposzairól írott nevezetes kritikájában a *Tündérvölgy* kapcsán írta Erdélyi az alábbi sorokat:

Még Zalán futásának bírálatában tevők azon észrevételt, hogy költőnk kiválólag szerencsés a tündéri mesék feldolgozása körül, s most újra megjegyezzük ezt annyival inkább, mert – mint phantasiájának természetéből szükségkép kellett következni – egész költeménye van ez országból, melynek, mint maga írja, egen földön nincs határa. A csudás, természetfölötti mesék a népre, vagy jobban: oda emlékeztetnek, honnan minden nép és műveltség származott, keletre. [...] a népi mondaköltészet [...] tagadhatlanul keletről árasztá el, mint maguk a népek, Európát, s költőnknek mintául szolgált *Tündérvölgy* szerzésében. [...] A keleti költészet alapveléből [!] indulva, meg tudjuk mondani, mennyi kívánható a mondaféle vagy tündéri költészettől, amennyiben tőle nem kívánjuk mindazt, mit a legfőbb (europai) költészetben általánosan. Megengedünk ugyanis lazább viszonyt gondolat és tett között, s adunk eszközökül minden megmozdulható erőt, mik a költő agyából kitelnek; felszabadítjuk a gépek egész műteremét használatra, sőt megajándékozuk figyelmünk egész készségével, és ha nem kaphatunk benne szoros egyéniséget, örömmel vesszük az egyéniségnek, úgy szólván hasonszenvileg dilulált adagát, – raras nantes in gurgite vasto – csakhogy aztán főstései, képzelmeinek nagysága által meglepve mulattasson, érdekeljen vagy borzasszon akár velőnk rázkódtatásáig. Senki sem fogja tagadni, hogy épen e neme a költészetnek az, mely szerzőnk geniusával legjobban megegyez, melyre ő születve van; vagy ha nem, legalább ez a nem az, melyben tevő ifjúkori első studiumait, hihetőleg az arab regék, az Ezer egy éjszaka szenvedélyes olvasása, vagy ezekkel mélyebb megbarátkozás által.⁸¹

kritikai és közönségsikert aratott kötetének (*Népregék, népmondák*) szövegeivel, a forráskezelés és a kötetkonceptió felől.

80 ERDÉLYI JÁNOS, *Történeteink költőisége* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 220.

81 ERDÉLYI, Vörösmarty Mihály minden munkái..., i. m., 71–73.

Az a gondolat, hogy a tündérmesék keleti eredetűek, felbukkant már Szalay Lászlónak Mailáth János meséiről 1830-ban közzétett bírálatában. Szalay érvelése szerint ezek a csodás elbeszélések a keresztes háborúk közvetítésével juthattak el Nyugat-Európába, s ennek a kiterjedt irodalmi hagyománynak honosításában jutott kezdeményező szerep Mailáthnak.⁸² Bár az *Ezeregyéjszaka* nevezetes és népszerű, Galland-féle francia fordítása 1704-ig váratott magára, ám közismert, hogy a német kiadás alapján készült magyar *Ezeregyéjszaka*-fordításban Vörösmarty is – bár nem teljesen tisztázott módon és mértékben – szerepet játszott.⁸³ Az *Ezeregyéjszaka* mint hivatkozási pont megjelent egyébként 1847-ben Erdélyi János és Henszlmann Imre közösen írott tanulmánya, az *Egyéni és eszményi* utolsó részében is:

Nálunk az esztétika mindeddig nagy parlagság [...]. Ily elhagyatottságban, ily készíttelen mezőn lépni föl nálunk egészen új tudománnyal, igaz, nem kis vakmerőség. E részben a mi tanítmányaink, meglehet, oly sorsúak, mint az Ezeregyéjszakai mesében „Ahmed királyfi” története, ki testvéreivel messze nyilazásban versenyezvén, oly messze lőtte nyílát, hogy elveszett. Igen, de azt egy tündér leány vitte el, hogy maga után édesgethesse a nyílát kereső királyfit, s elnyerhesse vele a veszteni látszóval a legszebb jutalmat, az ő tündéri szerelmét. Így e tudománynak van jövője, ha tán nincs is jelene, minek oka egyedül abban fekszik, mert az egész esztétikának [általában a tudománynak – Szerk.] nincs.⁸⁴

A magyar népdalköltészet keleti jellegére és motívumaira Erdélyi a *Népdalok és mon-dákban* közzétett tanulmányában részletesebben is kitért;⁸⁵ később pedig – a *Népköltészet és kelmeiség* című dolgozatában – ezt a keleti jelleget annyira erőteljesnek találta, hogy éppen ennek ellensúlyozására ajánlotta az észak-európai (skandináv) népköltészet tanulmányozását.⁸⁶ Egy kéziratban maradt (talán az 1850-es évekből származó) feljegyzése szerint a magyar mesékben Henszlmann nyomán keleti örökségnek vélte a testen kívül elrejtett erő motívumát.⁸⁷

82 „Nálunk Majláth, eddigelé egyetlen együnk e’ nemben, mindenek előtt azon volt, hogy a’ mythus’ machineriáját nemzeti világ’ hegyébe állítsa; ’s így figyelmének szükségkép a’ néppoesis felé kelle fordulnia” – írta Szalay. GULYÁS Judit, „...úgy kívánhat helyt Muzarionban mint a’ Galériákban a’ Breughel ördögös és boszorkányos bohózkodásai”: *A Muzáron, Élet és Literatúra mesekölzései és korabeli fogadtatásuk (1829–1833) = Teremtés: Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*, szerk. EKLER Andrea, MIKOS Éva, VARGYAS Gábor, Bp.–Pécs, L’ Harmattan, 2006, 539.

83 BRISITS Frigyes, *Vörösmarty és az Ezeregyéjszaka*, ItK, 43(1933), 59–74.

84 ERDÉLYI János, *Egyéni és eszményi*, VII. rész = ERDÉLYI János, *Filozófiai és esztétikai írások...*, i. m., 592–593. T. Erdélyi Ilona szerint a szóban forgó szöveghely szerzője Erdélyi volt és nem Henszlmann. *Uo.*, 1006. Korompay H. János szerint Henszlmann és Erdélyi szoros együttműködése miatt utólag nehezen meghatározható és elkülöníthető a tanulmány részeinek kizárólagos szerzősége, bár végkövetkeztetése szerint a VII. fejezet inkább Erdélyihez társítható. KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 265–287.

85 ERDÉLYI, *A magyar népdalok...*, i. m., 133–136.

86 ERDÉLYI János, *Népköltészet és kelmeiség* = *Uo.*, 197–199.

87 ERDÉLYI János, *Jegyzetek a magyarság szelleméhez* = *Uo.*, 84. A feljegyzés végére Erdélyi odairta a forrást: „Szépirodalmi Szemle II. félév. 121. lap”. A gondolat tehát Henszlmann mesetanulmányából származik,

A *Népdalok és mondák* első két kötetének megjelenése után, 1847 nyarán a Kisfaludy Társaság ülésén Henszlmann Imre olvasta fel *A népmese Magyarországon* című értekezését, amelyet azután az év végéig folytatásokban, mintegy száz lapon közölt le az Erdélyi (Toldy és Henszlmann) szerkesztette Magyar Szépirodalmi Szemle. Henszlmann az addig kiadott magyarországi szlovák, román és magyar népmeséket, mintegy 70 szöveget ismertetett részletesen. A nyugat-európai szakirodalom felhasználásával készült összehasonlító elemzése mellett olyan szimbolikus (szoláris) mitológiai értelmezést adott, amely a meséhez önmagán túlmutató jelentést társított és a trivialitások közül kiemelve kutatás tárgyává tette. Ezen értelmezés szerint az etnikus specifikumot vagy nemzeti karaktert a tréfás és (didaktikus) állatmesék tükrözik, míg a „köztulajdonú” (minden nép mesekincsében jelenlévő) szimbolikus/jelvi mesék (vagyis a tündérmesék) a napistennek a természeti erőkkel való küzdelmét elbeszélő mítoszokból származnak.⁸⁸ Erdélyitől nem volt idegen ez a felfogás, hiszen, mint láthattuk, még 1844-ben, Tárkányi népregéje kapcsán írt így: „Minden valódi népmondában rejtezik valami nagy igazság, mint ezt a mitológia magyarázói eléggé bebizonyítják, mely azt filozófiává teszi”.⁸⁹ 1847-ben pedig Jókai egy novelláját bírálva jegyezte meg éppen a Szépirodalmi Szemle-ben (miután Henszlmann tanulmányának első fejezetei már megjelentek): „Ő értette a természet titkaiból a physica subterraneát, s bizonyos, hogy a mesei csudás, bűvös lények mindig a természeti erők megtestesítései.”⁹⁰

Egyébként a kritikai hetilap a népköltészet értelmezését fontos feladatának tekintette: „a Szépirodalmi Szemle írói [...] a magyar népköltészet [...] mind verses, mind prózai részét kimerítő kritikákkal magyarázzák” – írta szerkesztői önértelmezés gyanánt Erdélyi az első (és utolsó) évfolyam vége felé közeledve *Valami a romanticizmusról* című polemikus cikkében.⁹¹ Így a Szemle egyebek mellett közölte Jacob Grimm, „a középkori mese- és hitregevilág mély ismerőjének” Basile 17. századi nápolyi mesegyűjteményéről szóló értékelését,⁹² és hosszasan ismertette Asbjørnsen és Moe norvég népmesegyűjteményének német kiadását is.⁹³

Henszlmann mesetanulmányát Erdélyi a kezdetektől figyelemmel kísérte, és igen elismerő véleménnyel volt róla. Már a Kisfaludy Társaság üléséről tudósítva „sok olva-

ő tárgyalta a *Sáhnámét* így: „Találjuk mégis, hogy az erő szerintünk van meg Rostem és Suhrab keleti meséiben, hol az első egy hegyi manónak adja át fölös erejét őrizni, kitől vén korában visszaveszi. Nem állna-e e szerint sejtésünk, hogy a magyarok keletről bevándorolva magokkal hozták és mesékben alkalmazták a formát, melyben az erő nálunk megjelenik.”

88 GULYÁS Judit, *A magyar mesekutatás kezdetei: Henszlmann Imre komparatív-tipológiai és szimbolikus-mitológiai mesetanulmányának koncepciója = Ethno-lore XXX*, szerk. MAGYAR Zoltán, ISPÁN Ágota Lídia, SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., MTA BTK NI, 2013, 37–68.

89 ERDÉLYI János, *Magyar Életképek = E. J., Irodalmi, színházi, közéleti írások...*, i. m., 31.

90 ERDÉLYI János, *Unio, Zsebkönyv 1848-ra = Uo.*, 146.

91 ERDÉLYI János, *Valami a romanticizmusról = ERDÉLYI János, Filozófiai és esztétikai írások...*, i. m., 599.

92 *Értesítő – külföldi szépirodalom*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 1(1847)/3 (jan. 17), 47–48.

93 *Norvég népmesék (Norwegische Volksmärchen gesammelt von P. Asbjørnsen und J. Moe, deutsch von Friedrich Brestmann, előszóval Tieck Lajostól, két kötet, Berlin, Simionnál, 1847)*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 1(1847)/15 (ápr. 11.), 233–237.

sásra és combinatióra mutató értekezés”-nek⁹⁴ nevezte a dolgozatot. 1851-ben a *Magyar közmondások könyve* előszavában méltatta Henszlmann tanulmányát:

Mert vajha ne maradna e könyv, mint maradt a „Népdalok és mondák” három kötete kritikai szó s bírálat nélkül mind a mai napig. Azt kellene hinnem: magamnak gyűjtök, magyarázok, ha kritikánk hanyagságában okot nem lelnék. Azonban ez még szomorítóbb; holott kölcsönös felvilágosítások mi szép fejlődésbe hozhaták vala 1846 óta az irodalom e nemét, mely nekünk igen új és örökleg megifjuló; önismei s aesthetikai tekintetben gyümölcsözőbb minden európai nép- és széptanoknál. Tisztelettel veszem ki Henszlmann Imrét, ki a népmeséket összehasonlító kritikával kísérte, méltatta s a tudomány világába felavatta.⁹⁵

Ugyancsak 1851-ben, Gottlieb Stier mesefordításai⁹⁶ kapcsán nyilatkozott pozitívan Henszlmann munkájáról:

Különösen a mesék fordítóját emlékeztetjük Henszlmann mély felfogású és széles körű vizsgálataira a Szépirodalmi Szemlében, összevetvén szláv oláh, magyar, sőt arab s egyéb népi meséket is, hol egyiknek mint másiknak érdeme, hátránya, eredetisége s rokonsága kitüntetvük, hol a keresztyén kor meséi, mainál szokottabb terjedelemben, a régi pogány sőt az ősi mítoszokkal is viszonyba tételnek, magyaráztatnak. Azokhoz, mit Stier „Anmerkungen” cím alatt közöl gyűjteménye végén, nemcsak adatul fognak szolgálni e magyarázatok, hanem vezérnézetekül is.⁹⁷

A Henszlmann Imre mesetanulmányára vonatkozó értékeléséből összességében az tűnik ki, hogy Erdélyi számára Henszlmann meseértelmezése nemcsak elfogadható, hanem egyenesen irányadó volt, így ezekből a megnyilatkozásaiból áttételesen következtethetünk arra, milyen álláspontot alakíthatott ki a népmesék kulturális jelentőségéről. Ha figyelembe vesszük, milyen inspiráló kölcsönhatás és együttműködés volt megfigyelhető az 1840-es években Erdélyi és Henszlmann között esztétikai és irodalomkritikai kérdések terén,⁹⁸ akkor úgy is fogalmazhatnánk: 1847-ben a népdalokról, illetve a „mondák”-ról végső soron két azonos terjedelmű és mélységű értelmezés látott napvilágot, amelyeket akár egymás felől is lehetne szemlélni és olvasni.

A (tündér)mesék, a korabeli néphit és az egykori feltételezett pogány mitológia lehetséges kapcsolatára Erdélyi több ízben utalt. *Népdalköltészetünkről* című tanulmányában (1847) a mesék úgy jelennek meg, mint a hiedelemvilág (képzetek és természet-

94 ERDÉLYI János, [Julius 31-dikén] = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 244.

95 ERDÉLYI János, *Előszó* = *Magyar közmondások könyve*, A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerk. és kiad. ERDÉLYI János, Pest, Kozma Vazul, 1851, IV. – 1847-ben naprakész tanulmányában Henszlmann ugyanis a *Népdalok és mondák* addig megjelent két kötetének meseanyagát is elemezte.

96 *Ungarische Sagen und Märchen*, aus der Erdélyischen Sammlung übersetzt von G. STIER, Berlin, Ferd. Dümmler's Buchhandlung, 1850.

97 ERDÉLYI, *Népköltészetünk a külföldön...*, i. m., 252.

98 KOROMPAY H., i. m., 95–287.

feletti lények) megismerésének forrásai, melyek tanulmányozása a szinte élőlényként megjelenített „nép” világképének feltárásához vezethet el:

Ami ezek után az emberfölötti lényekről és eszmékről következnek, minő a szellemek, tündérek, boszorkányok, lidércek, átalakulás hite vagy babonája, nem itt fordul elő, hanem az ugynevezett mesékben vagy népregék- s mondákban. Ha ezekből is gyűlni fog elég, akkor talán ki fogjuk szemelhetni az előítéletek, vakhit egész sorozatát, melyek annyiban épületesek, s méltók a figyelemre, mennyiben mutatják a nép esze járását, költői színezetét, s egyszersmind kimutatják a kört és határt, meddig bírja meg szárnyalással elméje a képzelet és gondolatvilágot.⁹⁹

Az 1854–1855-ben írott *Esztétikai előtanulmányok*ban Erdélyi a művészetté váló eszme és a műalak viszonyai közül a kezdet szerepét vizsgálva egyebek mellett a mítosz és a mese közötti genetikus kapcsolat feltételezésén alapuló korabeli mitológiai rekonstrukciókat hozta fel példaként a kezdet jelentőségének eltúlzott értékelését illusztrálva:

[...] lehet-e csak képzelni is, nem hogy adatok után bebizonyítani, hogy a legelső műveltség vallás vagy művészetben azonnal megütötte volna a tökély mértékét? Előbb ugyan emlékeztetni kell az olvasót bizonyos elméletekre, miknél fogva egy felekezet oly meggyőződésben él, hogy művészet, vallás és bölcsészet a legelső korban már a tökély fokán jelentek volna meg. [...] Így tartják a nyelvet valamely közvetlen kijelentésnek, így végre a mitológok a mese, mondaféle ereklýeket oly maradványokul, melye [!] fennúszkálnak még az emlékezet folyamán, s tanulságot tesznek az emberi elmének elhomályosodott tudalma felől egy világos, észí, babonától ment világnézet megbukta után. E felfogással veszi kezébe a hitregészet fonalát, többek között, Ipolyi Arnold is, ahonnan induló pontja már téves, megállhatlan.¹⁰⁰

Itt Erdélyi természetesen a *Magyar mythológiára*, Ipolyi frissen megjelent monumentális munkájára utalt, s talán azt a devolúciós elvet¹⁰¹ bírálta, amely a folklór tanulmányozásában is oly meghatározó szerepet töltött be, s amely szerint a tökéletes esztétikai értékkel és szerkezeti egységgel bíró kulturális elemek az idők folyamán, a hagyományozódás, a kulturális gyakorlat és az emlékezet dinamikája, alakító ereje miatt szét-töredezték, deformálódtak, s a mindenkori jelenben csupán nyomokban lelhetők fel.

Ipolyit (aki egyébként mitológiája elkészítéséhez gyűjtőhálózata segítségével hatalmas kéziratos mesegyűjteményt hozott létre,¹⁰² s az Erdélyi szerkesztette *Magyar népmesékről* is alapos recenziót írt¹⁰³) és munkáját, valamint a népmesék kiadásának

99 ERDÉLYI János, *Népdalköltészetünkről* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 144.

100 ERDÉLYI János, *Esztétikai előtanulmányok* = E. J., *Filozófiai és esztétikai írások...*, i. m., 649.

101 ALAN DUNDES, *The Devolutionary Premise in Folklore Theory* = A. D., *Analytic Essays in Folklore*, The Hague–Paris–New York, Mouton Publishers, 1975, 17–27.

102 IPOLYI ARNOLD, *Tengeri kisasszony: Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858*, közreadja, s. a. r., szerk. BENEDEK Katalin, Bp., Balassi, 2006 (*Magyar Népköltészet Tára*, 6).

103 IPOLYI ARNOLD, *Erdélyi János: Magyar népmesék*, Magyar Sajtó, 1855. okt. 7.

jelentőségét, jóllehet teljesen más kontextusban, egy későbbi feljegyzésében is összekapcsolta Erdélyi János. A sárospataki kollégium professzoraként került konfliktusba tanártársával, Csoma Mihállyal.¹⁰⁴ A több éven át húzódó becsületsértési ügyben Erdélyi volt a sértett fél, akit Csoma a vidéki tanintézmény, kisváros, sőt a kistérség értelmiségi mikroközösségében éveken át nyilvánosan gúnyos megjegyzésekkel illetett, kitérve öltözködésére, irodalmi és tudományos munkásságára egyaránt.¹⁰⁵ Erdélyi 1860-ban az ügy kivizsgálására Sárospatakra érkezett egyházkerületi küldöttséghez intézett felterjesztésében 23 oldalon foglalta össze a maga tapasztalatai és tanúk állításai alapján Csoma Mihály sértő megnyilvánulásait, majd reagált is azokra. Ennek során idézett egy diákjaiktól négy évvel korábban felvett tanúvallomást, mely szerint „ha valamelyikünk [...] Erdélyi Jánostól [...] akart felolvasni (T. Csoma ur) félbeszakította kicsinylő kifejezéssel: »hadd el, tudom, ki csinálta, ugy-e, az a sárga bluzos ur; nem költemény az olyan, a mit cérnával mérnek; nem tud ő egyebet, csak szolgálóknak meséket írni; azzal terjeszti az irodalmat, s mégis tudós társasági tag«”.¹⁰⁶ Erdélyi válasza a következő volt:

T. Csoma ur, a magyar irodalom tanára, egy irodalmi ágat említ: meséket. Igen, én, körülbelül első foglalkoztam tüzetesen íróink közt a magyar népirodalommal. Talán jól, talán rosszul, de mondták némelyek, hogy hasznos dolgot miveltem, s becsülettel. T. Csoma Mihály ur, ellenkezőleg, szolgálóknak szánja, többek közt, a meséket, és a M. T. Akadémiát rója, hogy engem mégis taggá választott. – E helyen T. Csoma urnak lehető komoly arcot kelle csinálni, mert egy lélekzettel szolgálók irodalmáról és Akademiáról beszélni nem kis feladat. Hanem elmaradt egy fontos tudnivaló, és pedig az, hogy a népirodalom tanulmányozása az újabb kor művelődésében lényeges adalék. Hesiod Theogoniái, az Ezer egy éjszaka regéi, a skandináv mithószok, közelebb a finn népek mondái, meséi, hagyományai, a szerb dalok, oláh Bakala (mesegyűjtemény)¹⁰⁷ a szláv jelvi mesék, ezek között és után végre a magyar népi elemek is kitűnő figyelemre s méltatásra találtak, s a mi nem volt szégyen Schott Vilmosnak¹⁰⁸ az oláh, Grimm Vincének és Jakabnak a német, Lönnrot Ilyésnek a finn népi hagyományok közül: az, T. Csoma ur engedelmével legyen mondván, szégyen Erdélyi Jánosnak a magyarokéi közül; és még annál nagyobb szégyen a M. T. Akademiának, hogy a derék Ipolyit leginkább vagy éppen a magyar mithószok tanulmányozása és tudományos buvárlataiért karolta örömmel

104 Erdélyi János sárospataki munkásságáról és egyéb konfliktusairól bővebben: DIENES Dénes, *Erdélyi János és a sárospataki kollégium*, ItK, 118(2014), 468–475.

105 A konfliktusról lásd T. Erdélyi Ilona összefoglalását: ERDÉLYI János *Levelezése*, II, i. m., 491–492.

106 *A Nagytiszteletű Egyházkerületi Küldöttség elé nyújtandó fölterjesztése Erdélyi Jánosnak, melyben a fő-tiszteletű Egyházkerülethez beadott folyamodványában egyetemlegesen említett panaszait részletezi T. Csoma Mihály ellen (Sárospatak, 1860. máj. 21.)*, Tiszáninnen Református Egyházkerület Sárospataki Tudományos Gyűjteményének Levéltára C LXXXI. 39.781 (13). Hálás köszönetemet szeretném kifejezni Szentimrei Márknak a kézirat másolatáért.

107 Henszlmann tárgyalta a „Bakala” (*Päcalä*) történeteket, vagyis a román tréfás meséket.

108 Román mesegyűjteményt Arthur és Albert Schott adott ki. Az ő kiadásukat (1845) használta Henszlmann a román mesék bemutatásához, Albert Schott nézetei pedig nagy hatással voltak szoláris mitológiai meseértelmezésére.

tagjai sorába. A ki tehát úgy beszél az irodalomnak magoknak a politikai és nemzetiség-
gi jogeszméikkel belső rokonságban, solidaritásban álló jelentékeny ágairól, az legjobb
esetben, bármennyire ösméri is a szolgálok kedvteléseit, de bizonyos hogy a világot nem
ösmeri tovább mint Terebestől Patakig és országutról az irodalmat. Hogy mégis épüljön
a világ, majd csak találunk reá módot, hogy t. Csoma ur jótanácsai, utasításai, intései,
jövendő süker és maga mihez tartása végett jussanak tudomására a M. Tudományos
Akademiának. – Hogy T. Csoma Mihály csak az országutról, Terebestől Patakig ösméri
az irodalmat és világot, saját maga vallomásából hallottuk. Ő, magyar irodalmi tanár lé-
tére, mult decemberben még nem áttallotta kimondani, hogy Kazinczy előtte ösmeretlen,
s egy hét kevés neki valami emlékbeszédet készíteni fölötte,¹⁰⁹ holott az országban elég
szónok beszéle felőle okosan, szépen, a ki különben szánt, vet, parasztkodik. Ah, Szép-
halomra sem birni benézni az országutról, ez mégis nagy önmeztartóztatás! – Végre is
a tanuló ifjúság a legszanandóbb. Az osztrák birodalom legnépesebb és egyuttal legma-
gyarabb protestáns iskolájában ily hamis eszmék, ily európai tudatlansággal, ily gonosz
intentióval taníttatnak évek óta. Erdélyi János nem poéta, s így a mesék is csak szolgálok
irodalma. Hol itt a józan ész, a logikai elmejárás?¹¹⁰

Erdélyi az egykorú európai kulturális-tudományos kezdeményezések kontextusá-
ban helyezte el a maga tevékenységét, s ha kénytelen volt vele egyenrangú külhoni
és hazai autoritásokra és a tudományos akadémiára mint intézményre hivatkozni a
„népirodalom” feltárása érdekében végzett munkája értékét igazolandó, az talán a
recepció mozdíthatatlan változatlanságának tudatából is fakadhatott. A *Népdalok és
mondák* második kötetében megjelent tanulmánya értelmében jó ideje szembesülhe-
tett azzal a szóbeli hagyományt trivialitásként értelmező attitűddel, melynek Csoma
is egyik képviselője volt: „Azért igen tudom én a mivelt osztálynak mely lépcsőjére
számítsam azon fejeket, kik sehogy sem bírják megfogni, micsoda érdeme lehet a
Kisfaludy-Társaságnak oly dalok gyűjtésében, melyeket utolsó falusi szolgálok is éne-
kel.”¹¹¹

Egyik utolsó nagy művében, a halála előtti évben közzétett *Pályák és pálmákban*
(1867) Erdélyi János a Toldy Ferenc, Kazinczy Gábor, illetve Gyulai Pál között a népköl-
tészeti és műköltészeti viszonyáról és értékéről folytatott vitához kapcsolódott (amely
éppen Gaal György meséinek magyar kiadása kapcsán indult meg), alapvetően Gyu-
laival értve egyet, ám Kazinczy és Toldy érdemeit és nézeteit is méltányolva. Érteke-
zésében, amely azt kívánta bizonyítani, hogy „a költészet szépségeit jobban teljesíti a
népi iskola mint az ugynevezhető classikai vagy nem népi”,¹¹² egy klasszikus tündér-

109 Kazinczy Ferenc születésének centenáriuma utal. Az ünnepségek egyik kezdeményezője Erdélyi volt;
bővebben: DIENES, i. m., 471–472.

110 Tiszáninneni Református Egyházkerület Sárospataki Tudományos Gyűjteményének Levéltára C
LXXXI. 39.781/15–16.

111 ERDÉLYI, A magyar népdalok..., i. m., 112.

112 Vö. Erdélyi János Gyulai Pálnak (Sárospatak, 1866. aug. 2.) = ERDÉLYI János *Levelezése*, II, i. m., 381.
„A tárgy, melyről írok ugyanaz, melyet Kd. szellőztetett Kazinczy G. és Toldy ellen a Szépirod.
Figyelőben. Én azonban tovább megyek, ha megyek: azaz annyit akarnék bebizonyítani, hogy a

mesei epizódot talált alkalmasnak arra, hogy az irodalomtörténeti narratíva új hősét felvezesse:

E szerint a népi elemnek, szemben a classicismussal, már története is van. Először csak a szeméten tengődött, mint a mesei táltos csikó, magára hagyva, ridegen, föl nem ösmérve; azután próbálták fölemelni s egyenjogúvá tenni, a hintós fogattal; nem illett közénk; végre jött a hamupepelyke¹¹³ Petőfi, fölismerte, szólt hozzá, kapott is feleletet: Pegazus lett belőle. – A népköltészeté mai nap a helyzet. Bármilyen kevés volt is méltatva, egyet tudok előre: nem lesz türelmetlen.

költészet szépségeit jobban teljesíti a népi iskola mint az ugynevezhető classikai vagy nem népi; ebbe értve Berzsenyit és Vörösmartyt is. Ez nekem már régi gondolatom. Céloztam is reá husz év előtt már, de kimondani nem láttam tanácsosnak, noha érintettem egykor, bírálván mind a kettőt.”

113 A *Hamupipőke* szó ma kizárólag hősnőt jelöl, de a korszak meséiben a kezdetben buta mamlasznak tűnő, később fényes sikert arató legkisebb fiú megnevezése volt inkább.

ALMÁSI ISTVÁN

19. századi kottás dalgyűjtemények tartalmi hasonlóságai és különbségei

Bartalus István *Magyar Orpheus* című, Pesten, 1869-ben megjelent művének alcíme: *Vegyes tartalmú zenegyűjtemény*. Ez a szókapcsolat tulajdonképpen érvényes lett volna a 19. században keletkezett összes dalgyűjteményre, kivéve Kiss Áron 1891-ben napvilágot látott *Magyar Gyermekjáték-gyűjteményét*. A vegyes jelleg vonatkozik mind a szövegekre, mind a dallamokra, és ez főként azért nem változott meg a század folyamán, mert a kezdeti előremutató elvi alapvetés a gyűjtők-lejegyzők, szerkesztők és kiadók gyakorlatában nagyon sokára jutott el az elméleti tisztánlátás kiteljesedéséig. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy itt a *vegyes* jelzőnek koránt sincs alábecsülő mellékjelentése. Három évvel Bartalus említett könyvének közreadása után, 1872-ben Arany László és Gyulai Pál hasonló értelmű címmel jelentette meg a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* kitűnően szerkesztett első kötetét: *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből*. De van az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában egy kézirat is, amelynek a címe: *Vegyes magyar dalok gyűjteménye 1864-től 1879-ig* (Ms. Mus. 483).

A nagyfokú érdeklődés, amely a népdal iránt a 19. század elején fölébredt, Herder eszméinek hatása mellett főként azzal a körülménnyel volt összefüggésben, hogy akkortájt vált különösen időszerűvé az „elidegenedett” műköltészet visszatérése a régóta mellőzött eredeti, nemzeti mintákhoz. A költők és az irodalomtudósok egyre inkább a népdalban találtak rá azokra a tartalmi és formai jegyekre, amelyek a műköltészetnek nemzeti jelleget biztosíthatnak. Az irodalmi gyakorlatban a népdal kétféle módon jutott érvényre. A költők, akik – Kölcsey Ferenc szavaival – „a’ népnélk tónusában léptek elő”, részint egyszerű utánzatokat, részint „művészi gonddal megnevesített” népdalokat írtak. Az utóbbi igény szerint, vagyis az „emelkedettebb népiesség” szellemében alkotott, illetőleg alkotandó „művészi népdalok” céljairól, valamint szükségesnek vélt tulajdonságairól Kölcseytől kívül Bajza József és Toldy Ferenc fejtett ki termékenyítő (bár korántsem minden tekintetben egyező) gondolatokat.

Olyan elképzelés is fölmerült, amely szerint a költők feladata egyenesen a nép számára írni a sajátjaihoz közel álló, de azoknál magasabb rendű népdalokat, figyelmen kívül hagyva az elsődleges szempontot, hogy tudniillik a népdalokkal való foglalkozás éppen a műköltészet újjáteremtése érdekében lehet fontos. Például Kisfaludy Károly 1828-ban azt tervezte, hogy egy száz dalt tartalmazó kézikönyvet fog kiadni, s ezért népdalok írására szeretne volna megnyerni Vitkovics Mihályt, Kölcsey Ferencet, Vörösmarty Mihályt, Fáy Andrást és Bajza Józsefet. Kisfaludy terve nem vált valóra, viszont ő maga ugyanabban az évben huszonöt népdalt írt, s ezeket Szalay

Benjámín álnéven közzétette az Aurora című szépirodalmi almanach 1829. évi kötetében, majd a sorozatot további nyolc dallal egészítette ki.

A kor felfogása tükröződött azokban az elvekben, amelyeket a Magyar Tudós Társaság 1833. novemberi nagygyűlésén hozott határozatában a népdalok kiadásáról fogalmazott meg. A Társaság kétféle szempontot ajánlott a közreadók figyelmébe. Egyfelől azt tartotta volna hasznosnak, hogy a dal a nép „ízlését és erkölcsét nemesítse”. Ezért azt tanácsolta, hogy a gyűjtemények a nép körében keletkezett dalokat foglaljanak magukban a célnak megfelelő változtatásokkal, de mellettük lehetségesnek vélte „a nép szellemében készült” irodalmi termékek felvételét is. Másfelől olyan kiadványokra gondolt, melyekben kizárólag eredeti, minden változtatás nélkül megőrzött népdalok látnának napvilágot, hogy a pszichológus a népdalok ismeretében a nép jellemére nézve tehessen megállapításokat. A Tudós Társaság az első elgondolás szerint összeállítandó, vagyis a népi és az irodalmi alkotásokat egyaránt tartalmazó gyűjteményt szerette volna leghamarabb megjelentetni, mégpedig kétféle nyomtatásban: a nagyobb közönség számára olcsóbb füzetekben, a műveltek számára pedig igényesebb kivitelezésben dallamokkal együtt. Kiadásra azonban a szükséges pénzösszeg hiánya miatt nem került sor.

Egy évtized múltán az Akadémia a népdalok ügyét a Kisfaludy Társaságnak engedte át, s ez 1843-ban felszólítást bocsátott ki „népköltési ereklyék” gyűjtésére, az Akadémiát pedig arra kérte, hogy a levéltárában található gyűjteményeket felhasználásra adja át:

Az Akadémia szíves készséggel hajlott a kérelemre s egy újabb indítványt küldött a Kisfaludy Társasághoz, miszerint a gyűjtendő népdaloknak, a mennyire lehet, *zenéjök*re is fordítná gondjait és figyelmét, hogy a magyar népköltészetnek ezen lényeges és jellemző vehiculumának több becses példányai nemcsak az elfeledtetéstől megóva, a művelt közönség ismeretére jöjenek, hanem ahhoz értők által s tökéletes magyar szellemben szerkesztve, a már nagy számban kijött s jobbára idegen hangművészek által elferdített dalok sorsára ne jussanak! E szerint a Kisfaludy Társaságnak nemcsak a dalok gyűjtése, hanem melódiáik közzététele is feladatává lőn, melly kettős vállalat alulírtnak [Erdélyi Jánosnak] bocsáttatott gondjai alá, ki általvevén mind az Academia, mind a Kisfaludy Társaság gyűjtéseit, a jelen könyvet szerkeszté, nem minden válogatás nélkül ugyan, de mégis szorosan ragaszkodva azon elvhez, hogy a dalok úgy kerüljenek világ elé, mint jellemző valóságukban a nép között élnek.¹

Erdélyi János tiszttában volt azzal, hogy a zene a szöveggel egyenrangú alkotóeleme a népdalnak. Eredeti elképzelését azonban, hogy a népdalokat a dallamokkal „egy testben” adja ki, nem volt módja megvalósítani. Szemere Miklóshoz 1840. február 13-án intézett levelében még így bizakodott: „Nagy befolyásúnak remélem eredeti zene- és népdalköltészetünk kifejlesztésére, – annyiival inkább, mivel ideje volna megszabadul-

1 *Népdalok és mondák*, [I], A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI JÁNOS, Pest, 1846, VII.

ni a német Lieber Augustin, s más idegen fajú hangicsálások kórságától.”² A kották mellőzésére az elérhetetlenül magas kiadási költségek kényszerítették Erdélyit. Mindössze tizenkét dallamot sikerült megjelentetnie 1847-ben Fogarasi János és Travnyik János zongorakíséréssel. Pedig a háromkötetes *Népdalok és mondák* előszavaiból az derül ki, hogy több mint ezer kottás dal jutott el hozzá. Ezeknek egy tekintélyes részét a lejegyzők egyenesen Erdélyinek küldték el, s ő a három kötet mindegyikében köszönettel föltüntette a gyűjtők nevét, valamint azt, hogy kitől, honnan, hány dalt kapott. A dallammal ellátott adalékok beküldői közül hadd említsem meg azokat, akiket a folklórkutatás történetében különösen értékes gyűjtemények összeállítóiként tartanak számon: Kiss Dénes, Udvardy János, Mindszenty Dániel és Almási Sámuel.

Amikor az Akadémia visszakérte Erdélyitől a kéziratokat, 1852. november 23-án kelt válaszlevelében, melyet a visszaküldött szövegekhez csatolt, azt írta, hogy a hangjegyek már nincsenek nála, mert ő azokat odaadta Fogarasinak és Travnyiknak, de elképzelhetőnek tartja, hogy időközben a kották „mind elhányódtak”. Ha nem is éppen mind, de a dallamok túlnyomó többsége valóban elveszett, örök kárára a népzene kutatásnak.

Erdélyi János zenei téren is tájékozott író volt. 1850-es naplójegyzeteiben említette, hogy sok népdalt énekelt barátai meglegedésére, és összefoglalta, hogy véleménye szerint mire kell figyelnie annak, aki népdalt ad elő. Mindenekelőtt az egyszerűséget emelte ki: „minden cimbalmi petyegetés és hegedői pitypalattyzás nélkül” kell előadni a népdalokat. Ugyanott érezhető büszkeséggel mutatott rá, hogy „A Petőfi »Juhászlegény«-ére én fogtam rá azt a dallamot, melyen egész haza ismeri, még öt évvel ezelőtt [1845]. Más kis rövid dalok: »Mikor én nőtelen voltam«, »Tedd le, rózsám, szűrödet« stb. általam öltözködtek fel oly dallamba, és bizony szerencsésen”.³ Erdélyi azonban arról nem számolt be, hogy a dallamokat milyen forrásból vette. A népdalkutatók tanúsíthatják, hogy Petőfi *Alkuja* és a *Mikor én nőtelen voltam* (illetve *Mikor én még legény voltam*) kezdetű dal az Erdélyitől hozzájuk társított dallammal folklorizálódtak, s a legújabb időkig megőrizték népszerűségüket, szélteben-hosszában hallhatók voltak, és megjelentek több dalgyűjteményben. Eleinte főként népszínművek dalbetéteiként terjedtek.

A dalgyűjtemények többsége lényegében az akadémiai elvárások szerint készült. A század első évtizedeiben, a Kisfaludy Társaság 1844-ben kibocsátott felhívása előtt magáncélra összeállított kéziratok (kiváltképp Pálóczi Horváth Ádám, Almási Sámuel, Mindszenty Dániel, Udvardy János és Tóth István munkái) azonban nagyon sokféle szöveg- és dallamanyagot tartalmaztak a régi diákos daloktól a nyugatias, pontosabban leginkább a németes, majd a verbunkosszerű dallamokig, Spech János, Fusz János, Kossovits József kompozícióiig, továbbá magyar történeti énekeket, virágénekeket, műdalokat (különösen Versegly, Csokonai, Kisfaludy Károly és Sándor, Bajza, Berzsenyi, Kölcsey és Vörösmarty verseit) és népdalokat, olasz, francia, német opera- és orató-

2 PERÉNYI József, *Szemere Miklós irodalmi hagyatékából*, ItK, 15(1905), 233.

3 ERDÉLYI János, *Naplójegyzetek* = E. J. *Válogatott művei*, kiad., jegyz. LUKÁCSY Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1961, 146.

riumáriákat, a nemzetközi zeneirodalomból ismert románcokat, indulókat és hazafias dalokat magyar nyelvű fordításban. Schiller *Örömdája* német nyelven szerepelt Tóth István gyűjteményében, Bolyai Farkas fordításában pedig magyarul Almási Sámuel második kötetében, de egyik gyűjtő sem Beethoven dallamával ismerte. Tóth István kéziratában a *Marseillaise* is megtalálható a Verseghy Ferenc fordította szöveggel.

Mindszenty Dániel *Nemzeti Dalgyűjtemény, ajándékul a barátság és szeretetnek* című, 1832-ben elkészült kéziratának az előszavában az összeírt dalokat három csoportba próbálta osztani: 1) „Az alnép szájából, csinosítás nélkül vétetett” dalok. 2) Ismeretlen szerzőjű, mind tartalmi, mind formai szempontból figyelmesebben szerkesztett dalok. 3) Neves írók „csinosb-szabású”, gondosan kidolgozott dalai.⁴ Akárcsak sok korabeli gyűjtő, Mindszenty is igyekezett a „népdal-töredékeket egészzé olvasztani”. Ezzel az eljárással tulajdonképpen Kodály Zoltán elődje volt, aki zenei szempontból így vélekedett: „A székely dalokból és a hozzájuk többé-kevésbé közelálló más régi dallamainkból lassankint feldereng egy egységes magyar zenei nyelv képe, egy régi tradíciótól keményre csiszolt, monumentális stílusé, amely, ha darabokban hevertéből összeszedjük és eggyé illesztjük, még nagy fejlődés indítója lehet.”⁵

Ovidiu Birlea, a legnagyobb román folklorista is ezt a nézetet vallotta:

A népköltemények helyreigazításának módszere [a 19. században] egyáltalán nem volt az, amit „hamisításnak” szokás nevezni. Ellenkezőleg [...] egyedül ennek alkalmazását tartották jogosultnak a népköltési gyűjteményekben. Ez a felfogás annak a ténynek volt a következménye, hogy Európában az első gyűjtemények olyan balladákat és epikus énekeket tartalmaztak, amelyek feledésbe kezdtek merülni, és csonkult formában terjedtek. [...] A folkloristának tehát kötelessége volt a régészhez hasonlóan eljárni, aki cserépdarabokból állítja helyre az egészet, és maga pótolja a hiányzó részeket. [...] az egyetlen tudományos módszer a változatok összehasonlító tanulmányozása útján történő helyreállítás, amit az eszményi alakot megsejtő intuíció tesz teljessé.⁶

Negyven évvel Mindszenty Dániel munkájának lezárása után Gyulai Pál szintén három rétegződésről érkezett:

A nép ajkán élő dalok háromfélék: tisztán népi eredetűek, azaz a népszellem közvetlen szüleményei, melyekre az irodalomnak nem volt befolyása; továbbá félnépi eredetűek, melyek a nép közt élő ismeretlen, félművelt költőktől származnak, melyeket a nép elfogad, részben vagy egészen átalakít, s amelyeken sok esetben többé-kevésbé mégis megérzik az irodalmi befolyás; végre ismert költők dalai, melyek az irodalomból szállottak a nép ajkára, s melyek szintén nem minden változtatás nélkül terjednek el.⁷

4 Vö. KODÁLY Zoltán, *Magyar zenei folklore 110 év előtt: Mindszenty Dániel és Udvardy János* = K. Z., *Visszatekintés: Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*, II, kiad., jegyz. BÓNIS Ferenc, Bp., Zeneműkiadó, 1964, 167–168.

5 Uo., I, 19.

6 OVIDIU BIRLEA, *Istoria folcloristicii românești*, București, Editura Enciclopedică Română, 1974, 90–91.

7 ARANY László, GYULAI Pál, *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből*, Pest, Athenaeum, 1872 (Magyar Népköltési Gyűjtemény: Új folyam, 1), 575.

Az ilyen tagolás azonban inkább csak elméleti megállapítás maradt. A gyűjtemények összeállítóinak gyakorlatában – Szabolcsi Bence találó megjegyzésével: „a tudományos fegyelem hiánya miatt” – nem mutatkozott meg. Volt viszont egyik-másik műben szövegműfajok és éneklési alkalmak, illetve a műköltészeti alkotások különválasztása alapján kialakított csoportosítás.

A Mindszenty és Gyulai javasolta felosztás szerint egyaránt a második csoportba sorolt dalok között vannak olyan szövegek, amelyek a közköltészeti termékek kategóriájába illenek, amint ennek a fogalomnak a kikristályosítása Küllös Imolának és Csörsz Rumen Istvánnak alapos mérlegelés eredményeként sikerült.⁸

Udvardy János 1832-ben összeállított *Eredeti Nemzeti Danlok Gyűjteménye* című munkájában a szövegeket tartalmuk és műfajuk alapján osztályozta, a dallamokat pedig a szótagszámok szerint. Jelentős dallamrendszerezési újítása azonban sokáig ismeretlen maradt.

Az 1840-es évektől kezdve a népszínművek megjelenésével, divatjával és gyors térhódításával párhuzamosan fokozottan kerültek előtérbe a népies műdalok, és határozottan csökkent a Bécs irányából érkező nyugati műzene hatása. A legnevesebb nótaszerzők, Egressy Béni, Thern Károly, Szénfy Gusztáv, Nyizsnyay Gusztáv, Simonffy Kálmán és Szentirmay Elemér főleg Petőfi Sándor, Czuczor Gergely, Tompa Mihály, Tóth Kálmán, Szelestey László és Losonczy László verseihez komponáltak dallamokat. Ennek az újabb gazdag daltermésnek a java megjelent a század közepén és második felében készült dalgyűjteményekben, melyek szerkesztői már eleve a közreadás szándékával láttak munkához. Egyedül Almási Sámuel gyarapította kéziratát élete végéig a kiadás gondolatának legcsekélyebb jele nélkül. Arany János pedig 1874-ben részben Bartalus István felkérésére írta össze a fiatalkorában tanult dalokat. Gyűjteményét 1952-ben tette közzé Kodály Zoltán és Gyulai Ágost.⁹

1851-ben látott napvilágot Füredi Mihály *100 magyar népdal* című kötete Bognár Ignác zongorakíséretével. Mindkét szerző operaénekes volt. Természetes, hogy kiadványuk legnagyobbbrészt népszínművek révén közkedvelté vált nótákat foglalt magában.

Jóllehet művészi szempontok figyelembevételére utaló zongorakísérettel látta el, mégis a tudományos szakszerűség követelményeinek is igyekezett eleget tenni a magasan képzett Mátray Gábor 1852 és 1858 között megjelent *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye* című, 94 dalt tartalmazó művében. Gondosan föltűntette az előadásmódot, metronóm használatával az éneklés tempóját, és hozzátetölegesen „a dalok divatozásának évszámait s helységeit” is megemlítette. A műdalok szövegének és dallamának szerzőjét sokszor megnevezte. A magyar népi dallamok hangsoraival azonban nem tudott igazán megbarátkozni. Azt állította ezekről, hogy „a furcsaságok valóságos tömkelege”.

8 Összefoglaló művek: KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhagyomány); CSÖRSZ Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165).

9 Arany János *népdalgyűjteménye*, közléteszi KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai, 1952. A páratlanul gazdag forrást az Arany János kritikai kiadás új sorozatában Rudasné Bajcsay Márta és Csörsz Rumen István rendezi sajtó alá.

Színi Károly 1865-ben kiadott *A magyar nép dalai és dallamai* című, 200 vokális népzenei adalékot tartalmazó gyűjteményére főleg azért hivatkoztak elismeréssel a későbbi népzene kutatás legnagyobb mesterei, mert ellentétben korának szokásos közlésmódjával, ő nem tartotta szükségesnek a gitár- vagy zongorakíséret alkalmazását. Művének előszavában Színi világosan megmagyarázta a kötet összeállításának a szempontjait, melyek a tartalom tekintetében egyeztek a 19. században uralkodó felfogással:

[...] e kifejezést: magyar népdal, a lehető legtágasabb értelemben veszem, s azt akarom, hogy nemcsak a szorosan úgynevezett népdalok, hanem mindazon dalok meglegyenek, melyeket magyar népünk és nemzetünk bármely rétegében dalolnak vagy valaha daloltak, amennyire azok megkaphatók. Ezért én felvettem gyűjteményembe oly dalokat is, melyek egészen messze járnak a szorosan magyar népdaltól, azokat ti., melyek ezelőtt néhány tizeddel nemzetünk míveltebb osztálya által daloltattak, míg a népdalok még divatba nem jöttek, míg a népdalt csak parasztdalnak tekintették s mint ilyet a nemesi és honorációr házakból kizárták; [...] semmi merev rendszert nem tarték célszerűnek követni s így vegyesen szétszórva találattak azok az igazi népdalokkal [...].¹⁰

Említést érdemel, hogy fél évszázad múltán Bartók Béla is a „parasztdal” elnevezést használta legszívesebben: *A magyar népdal* című könyvében e fogalom megvilágítása céljából a tágabb és a szűkebb értelemben vett „paraszttzene” mibenlétét fejtegette.¹¹

A legterjedelmesebb dalgyűjteményt Bartalus István adta ki 1873 és 1896 között. 730 dallamot magában foglaló, zongorakísérettel ellátott, hétkötetes művének címe: *Magyar népdalok: Egyetemes gyűjtemény*. Részint saját gyűjtéséből, részint kortársai és elődei (kiváltképp Pálóczi Horváth Ádám, Mátray Gábor, Színi Károly, Almási Sámuel és Arany János) kézírataiból, illetve kiadványaiból válogatta össze a dalokat, s ezek jó részét a magyar népzene jellegzetességeiről eluralkodott korabeli előítéletek szellemében önkényesen módosította.

Egyébként úgyszólván divat volt a régebbi és az újabb daloskönyvekből másolni. Almási Sámuel Mátray Gábor egyetemes gyűjteményének a felét, Színi Károly kötetének pedig közel kétharmadát vette át kéziratába az 1860-as évek végén. Az a gyakorlat, hogy a szerzők – a maguk följegyzésein kívül – egyrészt azonos forrásból, másrészt egymás munkáiból is merítették anyagukat, nyilvánvalóan legfőbb oka volt a gyűjtemények közötti tartalmi hasonlóságoknak.

Általánosnak és megalapozottnak tekinthető értékelés szerint a 19. században keletkezett hangjegyes dalgyűjtemények figyelmet érdemlő kútfők folkloristák, zenetörténészek, irodalomtudósok és a művelődéstörténet kutatói számára. Pálóczi Horváth Ádám *Ó és új, mint-egy Ötöd-félszáz Énekek* című kézírata például 114 olyan népi jellegű dalt tartalmaz, amelyeknek ezek a legrégebbi írásos följegyzései, és kivételes érdeme volt a kuruc énekek megörökítése. Az is tagadhatatlan, hogy a dal-

10 Színi Károly, *A magyar nép dalai és dallamai*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1865, 12.

11 Lásd BARTÓK Béla, *A magyar népdal*, Bp., Rózsavölgyi és Társa, 1924, V–VII.

gyűjtemények a vidéken élő, illetve vidéki származású értelmiség zenei és irodalmi műveltségének tükrői. E vonatkozásban pedig sok párhuzamot kínálnak az Erdélyi János-féle antológiák alapját képező, az Akadémiának és a Kisfaludy Társaságnak beküldött szövegforrásokkal, s összetett hagyományozódásról, sokféle műveltségi tényező összjátékáról tanúskodnak.

NÉMETH S. KATALIN

Német utazó – magyar bibliával

Veit Marchthaler (1564–1641) ulmi kereskedő, majd városi tanácsnok magyarországi és erdélyi utazásairól szóló leírását több tanulmányban elemeztük, s folyamatban van a kézirat magyarra fordítása és megjelentetése is.¹ Az 1582 és 1600 között az ulmi Scherman kereskedőház megbízásából magyar nyelvterületen tartózkodó Marchthaler, aki Pápa városából kiindulva bejárta a Balaton-felvidéket, Észak-Magyarországot, a Partiumot és Erdélyt, *Ungarische Sachen* című kéziratában² az útleírás, az országismeret, a történeti elbeszélés sajátos keverékét nyújtja. A közel húszéves itteni tartózkodás nyilván a magyar nyelv bizonyos fokú elsajátításával is járt, feltehetően azonban csak a mindennapi érintkezést elősegítő szinten. Német nyelvű útleírása arról tanúskodik, hogy Marchthaler a kiejtést követve, de gyakran használ magyar kifejezéseket, leginkább városneveket, tájmegjelöléseket. A német kézírásból első pillantásra is kiütköznek a latin betűs, latin kifejezéseket és magyar városneveket, magyar mondásokat megidéző szövegrészek. A személy- vagy városnevek, tájmegjelölések bizonyítják, hogy Marchthaler nemcsak használta, ismerte a magyar nyelvű megjelöléseket, hanem a szavak jelentésével is tisztában volt. A Balaton melletti hegyeket *Palottom melleki hegieknek*, a bort *Pallottom melleky Bornak* nevezi. A Vág és Nyitra között vidéket *Wiwari mezőnek* (Újvári mezőnek), a Nyitra folyó felé pedig *Matgius feöldének* (Mátyusföldének) hívja.³ Nagyvárad utcáinak nemcsak a nevét ismeri, hanem azok jelentését is: „Az utcák nevei részben városok elnevezéseit kapták, mint *Becz*, *Welencze*, mások a hét napjainak nevét viselik, *Pentekhell*, *Zombathell*, *Zerdahel*”.

Marchthalernél hasonló érdeklődésre számíthatnak a magyar szólások, közmondások vagy nyelvtörő mondókák. A „Meguntam Györött, Duna, Rába, Rábca rákja lába ráktomat” német fordítása bizonyítja, hogy a szerző ugyan pontosan értette a szöveget, de a nyelvi akrobatikát németül természetesen nem tudta közvetíteni. Az idézett nyelvtörő közismert, bár a nagy közmondás- és szólásgyűjteményekben nem

1 Összefoglaló és a szakirodalmat is tartalmazó tanulmány: NÉMETH S. Katalin, *Utazások Erdélyben és Magyarországon (Veit Marchthaler: Ungarische Sachen, 1588)*, ItK, 106(2002), 3–23.

2 Stadtarchiv Ulm (a továbbiakban: StA Ulm) H Marchthaler, Veit Nr. 1.

3 „A Vág s Nyitra közt vagyon, és régi névvel Mátyusföldének hívattatik”. ISTVÁNFY Miklós *Magyarok dolgairól írt históriája Tállyay Pál XVII. századi fordításában*, Bp., 2001, 290.

találtam,⁴ kétszer is idézi viszont Mikszáth Kálmán⁵ *A fekete kakas* című elbeszélésben és *A fekete város* című regényében. Ugyancsak ritka, bár egyértelmű magyar mondás a „Nyelwiwel az Alfelinek Zant az Procurator”, amelyet Marchthaler a váradi jogi ügyintézés kapcsán, feltehetőleg személyes tapasztalat alapján vet papírra. A mondással szerzőnk a német „Zungen drescher” kifejezésnek találta meg a magyarul szóló megfelelőjét. A gyakorlati nyelvtudással rendelkező Marchthaler magyar szövegidezései részben öröklődtek a 17. századi német útikönyvekben, de már szövegtorzulással, hiszen sem a lemásoló, sem a későbbiekben kompiláló szerzők vagy nyomdászok nem tudták, mit írnak le. Ennek kirívó példája a kassai borra vonatkozó mondás (*Vinum de Cassa, ageb, az ki az töwit asa*), amelynek háttérében nyilvánvalóan a kassai borkereskedelem körüli konkurenciaharcokat kell keresnünk. A mondás időközben annyira eltorzult, hogy a 20. századi fordító már nem is értette meg, s sejtése szerint fordította magyarra az eredetileg is magyar mondást.⁶

Eddig még nem akadunk nyomára a következő magyar szólásnak: *Az kalai toluaioknak, Tokay koborlokknak, Szakmari mazoknak, Kassay tiwkazoknak, Onadi katonának és Egri witezeknek*. Az állítólagos levélcímzést az egyik török főkapitány leveléből idézte Veit Marchthaler.

A magyar nyelvterületen kereskedéssel, utazással eltelt közel húsz év nyilván a későbbiekben sem törlődött ki teljesen Marchthaler emlékezetéből, és az Ulmban eltöltött további négy évtized alatt is lehettek magyar kapcsolatai. Erről tanúskodik, hogy idős Valentin Frank (1590–1648), későbbi szebeni királybíró és szász gróf, 1619 és 1621 között levelezési kapcsolatban állt Veit Marchthalerrel. Frank ez idő tájt Lazarus Henckel löcsei származású bécsi polgár – ekkor azonban még ulmi bankár – unokáinak volt a nevelője.⁷ Marchthaler, aki leveleiben Henckel lányát, Tobias Stubick bécsi kereskedő özvegyét, Martha (Henckel) Stubickot unokatestvérének nevezi, tanácsokat ad, hogy a Magyarországról Strassburgba érkező Henckel-unokák miként őrizhetnék meg magyar nyelvtudásukat.⁸ Felajánlja segítségét, hogy beszerez számukra egy magyar bibliát és egy magyar–latin szótárt (egyértelmű, hogy Szenci Molnár Albert kiadásairól van szó), további magyar könyvbeszerzéseket illetően pedig a „Heidelbergben időző nagy magyar tudóshoz, Szenci Molnár Alberthez” irányítja Frankot. Henckel és Szenci Molnár közvetlen kapcsolatáról lényegesen korábbi adataink is vannak. Szenci Molnár levelezésében többször hivatkozik Henckel segítségére, naplójában pedig az 1604. szeptember 13-ai bejegyzésben olvashatjuk, hogy

4 MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Bp., 1896; O. NAGY Gábor, *Magyar szólások és közmondások*, Bp., 1976.

5 MIKSZÁTH Kálmán, *A fekete kakas* (1899) és *A fekete város* (1908–1910); mindkettő a kritikai kiadás *Regények és nagyobb elbeszélések* köteteiben.

6 NÉMETH S. Katalin, *Magyarról magyarra* = Szabó G. Zoltán 60. születésnapjára, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2003.

7 Josef KALBRUNNER, *Lazarus Henckel von Donnersmarck*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 24(1931), 142–156; Gustav GÜNDISCH, *Valentin Frank d. Ä. als Erzieher der Enkel des Lazarus Henckel von Donnersmarck*, Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde, III. Folge, Köln/Wien, 1976, Heft 3–4, 113–123.

8 SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1898, 39, 204–205, 370.

„Norimbergából Viennába küldtem a Szótár hat példányát, hogy továbbítsák Henkel úrnak és pártfogóimnak”.⁹

Eddigi forrásaink, az útleírás ismerete és Marchthaler iskolázottságára vonatkozó életrajzi adatok alapján csupán azt feltételezhettük, hogy a mindennapi élethez szükséges szinten beszélt és írt magyarul, de bonyolultabb szöveg megértéséről vagy idézéséről nem volt tudomásunk. Ezért keltette fel az érdeklődésünket az az információ, amelyet a német album amicorumok adatbázisában találtunk. A *Repertorium Alborum Amicorum* (a továbbiakban: RAA) emlékkönyv-bejegyzői között szerepel Veit Marchthaler neve, a feldolgozó levéltáros pedig a bejegyzést „Prosa. Ungar. (?)” kategóriába sorolta.¹⁰ Az idézett emlékkönyvet Werner Wilhelm Schnabel tárta fel *Die Stammbücher und Stammbuchfragmente der Stadtbibliothek Nürnberg* című háromkötetes repertóriumában.¹¹ Az emlékkönyv tulajdonosáról kevés életrajzi adat ismeretes, a bejegyzések alapján Sebastian Riegel (1611–1652) nürnbergi teológus megfordult Ulmban, Altdorfban, Nürnbergben, Frankfurt am Mainban, Speyerben és Strassburgban. Az altdorfi egyetem anyakönyve szerint 1624-ben iratkozott be az altdorfi iskolába,¹² majd annyi tudható még, hogy a Nürnberg közeli Hersbruckban tevékenykedett lelkészként. Könyvtári katalógusokban a neve alig szerepel; 1635-ben jelent meg Otto Ludwig zu Salm temetése felett tartott halotti prédikációja, amelyből a karlsruhei összesített katalógus csak egyetlen fennmaradt példányt ismer.¹³ Egy 1639-ben Altdorfban kiadott disszertációban Johann Weinmann teológiaprofesszor irányítása alatt vett részt egy disputáció vitájában.¹⁴ Annál érdekesebb azonban az albumba bejegyző személyek névsora. Az 1630 és 1637 között keletkezett bejegyzések egy része ugyanis az Ausztriából elűzött protestánsokhoz köthető: többnyire bárói rangú személyekhez, akiknek későbbi sorsa is érdekes, s magyar vonatkozásoktól sem független. A 212 bejegyzés természetesen nagyrészt az albumtulajdonos tanárai-

9 SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, TOLNAI Gábor irányításával s. a. r. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1976, 482. Lásd erről még: STOLL Béla, *Szenci Molnár Albert ismeretlen levele és latin elégiája = Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár XVII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 4), 263.

10 RAA 1630_riegel.

11 *Die Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg*, Sonderband, 3 Bde, Wiesbaden, 1995. (Az idézendő albumbejegyzésről Dr. Sabine Sauer segítőkészségének köszönhetően kaptam a nürnbergi városi könyvtárból digitális hozzáférhetést.)

12 *Die Matrikel der Universität Altdorf*, hg. E. v. STEINMEYER, 1–2, 1912; *Universität Frankfurt a. O.*, hg. E. FRIEDLÄNDER, 1–3 (Ältere Universitäts-Matrikeln, I), 1887–1891.

13 *In funus luctuosissimum Herois Laudatissimi, Perillvstris Et Generosissimi Domini, Dn. Ottonis Lvdovici, Rheni Et Sylvarum Comititis, Comititis In Salm, Et Dn. In Vinstingen, &c. S.R.M. Et Regni Svecici Per Alsatiam Generalis Militiae Praefecti, felicissimae memoriae*, Strassburg, Welper, 1635.

14 *Epistolae Paulinae Ad Galatas Disputatio [...] / Sub Præsidio M. Johannis WEINMANNI*; 3 Teil: *Exhibens genuinam capituli II. a v. 1. usq[ue] ad v. 7. lectionem, ac veri verborum sensus expositionem, harumq[ue] ab Adversariorum corruptelis & [...] vindicationem / [...]*, Sub Præsidio M. Johannis WEINMANNI, SS. Theol. Prof. Publ. & Eccl. Min. [...], examini subjecit Philippus OETTINGER / Norimberg. [...], Ad diem 30. Octobris. Johannes WEINMANNUS [Präses]; Philippus OETTINGER [Resp.], résztvevők: Seb. RIGELIUS, Wolfgang Jacobus MÜLLER; Johann Ludovicus WIDER, Altdorphi[i], Scherffius, 1639, [1] lev. 33–52 lap, [1] lev. Wolfenbüttel, HAB, VD17 23:62472T.

tól, illetve iskolatársaitól származik, a vaskos kötetet gyakran díszítik fekete-fehér vagy színes rajzok, esetleg beragasztott képek. A bejegyzések nyelve többnyire latin, de gyakori a görög, héber és az élő nyelvek közül a német, olasz, francia is. Altdorfi teológiaprofesszora, Johann Weinmann 1636-ban, nyilván az iskola elhagyásakor írta be Riegel emlékkönyvébe Augustinus *In Ioannis evangelium tractatus*ából származó citátumát. Az Ulmban töltött időkre nemcsak Veit Marchthaler, hanem a Magyarország leírását több kiadásban megörökítő Martin Zeiller (1589–1661) bejegyzése is emlékeztet.¹⁵ Korábbi publikációinkban már sikerült tisztázni, hogy Martin Zeiller nem járt Magyarországon, leírásának nagy részét Veit Marchthaler kéziratából vette át. Az emlékkönyvben megtalálható a következő nemzedék azonos nevű képviselője is, Vitus (Veit) Marchthaler (1612–1676), a híres *Marchthaler Chronick Ulm* című kézirat szerzője,¹⁶ aki 1632. július 24-én írta be Lipsius *De Constantiá*jának egy idézetét és egy latin nyelvű ajánlást. A magyar vonatkozású kapcsolatok az Ausztriából elköltözött exulánsok személyét vizsgálva is feltárhatók.¹⁷

1635-ben egy francia verses mondást írt az emlékkönyvbe Wolfgang Julius von Hohenlohe (1622–1698), az akkor még csak 13 éves fiatal gróf családjával a harmincéves háború alatt Ohrdrufból menekült el. Nagy katonai karriert (Feldmarschall) magának mondható pályájának fontos állomásai: Zrinyiújvár és Mogersdorf, a vaskvári béke megkötésének színhelye. Sebastian Riegel emlékkönyvében olvasható még a fiatalabb Hohenlohe gróf, Johann Ludwig (1625–1689) latin szentenciát megörökítő bejegyzése is. A tudománynak és történelemnek több nevezetes személyiséget adó Herberstein bárói család Kelet-Stájerországból menekült el ugyancsak a harmincéves háború idején, Otto Heinrich báró (1590–1634) 1633-ban, egy évvel halála előtt írt latin és francia szentenciát, illetve német ajánlást a nürnbergi teológus emlékkönyvébe. Ugyancsak latin, továbbá olasz szentenciát és német ajánlást írt az emlékkönyvbe Gallus Freiherr von Racknitz Gallus (1590–1658). A Lipcsében tanult gróf 1619-ben II. Ferdinánd kíséretében ott volt a frankfurti császárválasztáson, ahol tanácsosi és kamarási rangot nyert. 1629-ben mint protestáns Ausztria elhagyására kényszerült,¹⁸ először Regensburgban, majd Nürnbergben telepedett le. *Herz- und Seelenmusik* címmel 45 egyházi éneket jelentetett meg (Nürnberg, 1650 k.).¹⁹ A stájerországi exulánsok közé tartozott még a latin és német bejegyzéseket tevő Andreas Sauer zu Kosiak és Wöllan gróf,²⁰ valamint Christoph Kronegk báró.²¹

15 RAA 1630_riegel S. 201; Georg Andreas WILL, *Nürnbergisches Gelehrten-Lexicon oder Beschreibung aller Nürnbergischen Gelehrten beyderley Geschlechtes nach Ihrem Leben/ Verdiensten und Schriften [...]*, Fortgesetzt von Christian Konrad NOPITSCH, 1–8, Nürnberg–Altdorf, 1755–1758, bzw. 1802–1808, III, 521 a.

16 StA Ulm Chroniken: G 1 1584, G 1 1650/1, G 1 1650/2, G 1 1668, G 1 1688, G 1 1689, G 1 1690, G 1 1705/1, G 1 1717/1, G 1 1737/1, G 1 1770, G 1 1779, G 1 1780/2, G 1 1692.

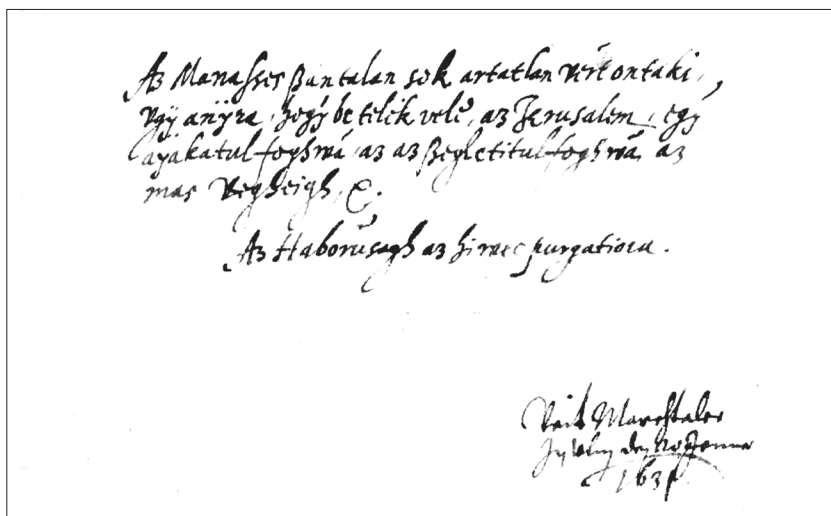
17 A Karintiából és Stájerországból Németországba menekülő exulánsok egy csoportja bizonyos ideig Batthyány Ferenc udvarában talált menedékre. MONOK István, *Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában*, MKsz, 119(2003), 205–211.

18 A Rackwitz főnemesi családról: Johann Heinrich ZEDLER, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste*, 30, Leipzig, 1741, 499. hasáb.

19 Göttingen, NSU.

20 A horvátországi Kosieck/Kosiack grófi családról: ZEDLER, i. m., 15, Leipzig, 1741 (?), 782. hasáb.

21 A Kronegk/Croneg/Cronek karintiai bárói családról: Uo., 6, Leipzig, 1741 (?), 880. hasáb.

Veit Marchthaler albumbejegyzése (RAA 1630_riegel)

A magyar vonatkozások kutatója számára azonban természetesen Veit Marchthaler bejegyzése érdekes és egyben meglepő is. Az Ulmba 1600-ban Magyarországról visszatérő kereskedő ugyanis 1631-ben ószövetségi idézetet írt az emlékkönyvbe, mégpedig hibátlan magyarsággal. Az album 55. lapjának teljes verzóját elfoglaló idézet a következő:

Az Manasses bantalan sok ártatlan vért ontá ki,
Vgy anyra, hogy be telik vele, az Jerusalem, egy
aýakatul foghwá, az az ßegletitul foghwá, az
mas vegheigh, etc.
Az Haborusagh az hiwec purgatioia.

Veit Marchtaler Zu Vlm den 20 Jenner 1631

A bibliai citátum helyét természetesen nem nehéz azonosítani, a Királyok 2. könyve 21. részének 16. versét idézi a német bejegyző. Kérdéses volt azonban, hogy melyik magyar fordításról van szó. A bejegyzés keletkezéséig négy teljes magyar bibliafordítás jelent meg: a Vizsolyi Biblia (1590),²² Szenci Molnár javított hanai kiadása (1608), Heltai Gáspár bibliája – az apokrif könyvek kivételével – (Kolozsvár, 1561)²³ és a legkevésbé valószínű Káldi György-féle katolikus fordítás (Bécs, 1626).²⁴ A leggyakrabban idézett protestáns bibliafordítás, Károlyi Gáspár Vizsolyban kiadott munkája szerint a tartalmilag beazonosítható vers a következő: „És Manasse nagyon sok ártatlan vért is ontott ki, úgy hogy Jeruzsálem minden felől megtelt vele [...]” (2Kir 21, 16.)

²² RMNy 652.

²³ RMNy 208.

²⁴ RMNy 1352.

Veit Marchthaler akvarellje (RAA 1630_riegel)

Látható, hogy a szöveg nem azonos Marchthaler idézetével, ahogyan nem volt azonos a hanai biblia, illetve Heltai Gáspár és Káldi György fordításával sem. A bejegyzés utolsó sorát, a háborúságról szóló szentenciát pedig egyik fordításban sem találtuk. Ötödikként a csupán négy ószövetségi könyvet tartalmazó Melius Juhász Péter-féle fordítást lapoztuk fel, *Az ket Samuel könyveinek, es az ket Kirali könyveknek az sido nielvnek igassagabol, es az igaz es bölcz magiarazók forditasabol igazan valo forditasa magyar nielvre*,²⁵ ahol egyértelmű bizonyítékát láttuk, hogy Marchthaler ezt a kiadást használta. Igaz ugyan, hogy a héberből fordító Meliusnál eltér a versek számozása, de a 12. verset beazonosíthattuk Marchthaler citátumával. Az utolsó sor lelőhelyét pedig a 21. részhez fűzött Magyarázat utolsó soraként találtuk meg.²⁶

De vgian è föllött az Manasses fántalan soc ártatan vęrtis onta ki, vgy annira, hogy vgian be teleę vele az Ierusalem, egy ayakátul, az az řegletitűl fogua à as vegeijg [...] [Magyarázat:] Hát az haborusag az hiuec purgatioia.

25 Debrecen, Hoffhalter Raphael, 1565. RMK I. 55, RMNy 205. A mű digitális hozzáférhetőségére Farkas Gábor Farkas hívta fel a figyelmet, hálás köszönet érte.

26 Márkus Mihály tanulmánya szerint: „Sámuel első és második könyvét nagyon szép kiadásban – de sajátos bibliafordító módszerrel bocsájtotta sajtó alá Melius Juhász Péter. Tulajdonképpen szinte parafrázisnak kell mondanunk. A magyarázat szövege nyomdatechnikai elkülönítés nélkül, a szövegbe beépítve jelentkezik. Efféle stílusú bibliafordításnak a későbbiek során nem akadt sem követője, sem folytatása”. *Biblia Sacra Hungarica: A könyv, „mely örök életet ad”,* [kiállítási katalógus], Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2008, 79.

Hieronymus Wierix, *Excitatio Hominis*, 1578. (rézmetszet, BMC 1870,0625 736)

A szöveges albumbejegyzéssel szemben, tehát az 56. lap rektóján egy teljes oldalas színes rajz található *Excitatio Hominis* címmel. A rajz a *Repertorium Alborum Amicorum* leírása szerint: „Gouache: dem gestrauchelten Menschen (Homo) wird von der Sanftmut mit Palmzweig, Krone und Schaf (Excitatio Hominis) aufgeholfen, während ihn die Cognitio Dei mit den Gesetzestafeln und dem Lumen Veritatis auf die Dona Spiritus (Glaube, Liebe, Hoffnung) weist.” Az akvarell önmagában is megállja a helyét, a kompozíció, a fejlett rajzkészség azonban arra utalt, hogy ismertebb kép másolatáról lehet szó. Az *Excitatio Hominis* feldolgozását keresve rá is akadtunk arra a rézkarcra, amely egyértelműen albumbéli ábrázolásunk elődjének tekinthető. Az 1578-ban nyomtatott képi ábrázolás Ambrosius Francken festő munkája, kiadója Willem van Haecht (1529 k.–1593), rézmetszője Hieronymus Wierix.²⁷ Idősb Ambrosius Francken (1544–1618) az ötgenerációs képzőművész család egyik leghíresebb tagja, akinek képeit mind az ő irányításával, mind más műhelyekben számtalanszor lemásolták. Oltárképei mellett a bibliai zsánerképek kicsinyített változatai a németalföldi polgárság kedvelt műtárgyai közé tartoztak. A rézkarcot holland, francia és német bibliai citátumok (8–8 sor) kísérik, amelyek Marchthaler akvarelljéről hiányoznak, a holland feliratok viszont latinul megvannak. Hieronymus Wierix (1553–1619) és két, ugyancsak rézmetsző testvére a Brueghel és Rubens közötti időszakban Antwerpen leghíresebb rézmetszői közé tartoztak, a Plantin könyvkiadó számtalan művét illusztrálták.²⁸ Mind Ambrosius Francken, mind a Wierix testvérek tagjai voltak a Lukasgilde néven ismert – Szent Lukácsról, a

27 F. W. H. HOLLSTEIN, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts c. 1450–1700*, Amsterdam, 1949, 1799.

28 Marie MAUQUOY-HENDRICKX, *Les estampes des Wierix conservées au Cabinet des Estampes de la Bibliothèque Royale Albert I. : Catalogue raisonné*, 1–4 (französisch/englisch), 1983, 1473.

festők védőszentjéről elnevezett – képzőművész egyesületnek, amelynek a legnevezetesebb antwerpeni tagjai éppen a két Brueghel és Rubens voltak. A Francken festményét elődjének tekintő Wierix-metszet ugyan lehet mintaképe Veit Marchthaler akvarelljének, azonban a színezést látva inkább feltételezhetjük, hogy az eredeti festmény (vagy egyik másolata) lehetett Marchthaler számára ismert. Francken festményéről, amennyiben létezik, eddig nem sikerült színes felvételt szereznünk.

Az akvarell három fő alakja, attribútumaik és ruházatuk megegyezik a Wierix-féle metszeten láthatóval. Az elbukott, ruhátlanul fekvő férfialakot a csillagglóriával koronázott Kegyelem (Gratia) segíti fel, jobb kezében a pálmaágra fűzött koronával és a segítségére siető báránnyal. A másik alak a Cognitio Dei, fején az Igazság világossága (Lumen veritatis) lángjával, jobb kezében a férfialak felé tartva az isteni törvénytáblát, bal kezével pedig a felhők között a három fő erény, a Hit, Remény, Szeretet allegóriájára mutatva. A három fő erény fölött galamb száll a Szentlélek képében (Dona spiritus), alatta a háttérben tornyos városkép látható, mind a metszeten, mind az akvarellen azonos jelleggel.

A lényeges eltérés Wierix metszete és Marchthaler albumbejegyzése között a bal felső sarokban található. A holland metszeten az emberi életet ábrázoló emeletes ház látható, benne hat miniatúrával és a ház előtt is két alakkal. A ház felirata „Domus tenebrarum”, a ház fölött a flamand felirat: „Des smenschen optant”, azaz a kép latin címe: „Excitatio hominis”. Az emeletes épületet és jeleneteit azonban Veit Marchthaler nem vette át, csupán a jobb felső sarokban fekvő ruhátlan nőalakot, aki fölé egy török sátorra hasonlító, piros tetejű, félig nyitott fehér fátyolsátrat festett. Marchthaler teljesen új alakjai a sátor előtt láthatók: két piros-kék viseletbe (kék mente és piros nadrág, illetve fordítva) öltözött férfialak kardpárbajt vív. A dunántúli élményeit megörökítő Marchthaler útirajzának olvasója könnyen felidézheti azt a leírást, amely a Pápa környéki, illetve Balaton-felvidéki párbajokat örökítette meg: „Ennél a várnál [Veszprém] gyakran tartottak a törökök és a magyarok közt kopjatorést és bajnívást, amint Pápán, ahol anno [15]82. a magyar nyelvet tanultam, kétszer is láttam ezt a lovagi játékot Veszprém felé.”²⁹

Veit Marchthaler albumbejegyzése több kérdést vet fel, amelyekre csak részben tudunk választ adni. A bibliai citátum szereplője az Ószövetség egyik legkegyetlenebb alakja, akinek későbbi megtérése a Krónikák 2. könyve 11–20. versében olvasható, de Marchthaler itt csak a kegyetlenségről szóló Királyok 2. könyvét idézi. Manasses története a magyar nyelven feldolgozott protestáns bibliai históriák között is előfordul. Két ízben is megjelent a *Penitentiára intő história, Istennek irgalmasságának ajánlásával, Manasszészről és Nabukodonozorról*, először a *Hoffgreff-énekeskönyvben* Kolozsvárott 1556-ban, majd Bornemisza Péter énekeskönyvében Detrekőn 1582-ben.³⁰ A protestáns szerzőnél a bűnbánatra intő-hívó história³¹ kiegészül a háború megtisztító jellegét ki-

29 *Ungarische Sachen*, 72v (saját fordítás).

30 *Historiac melyeket az Szent Bibliából [...] (RMNy 134A) és Enecec három rendbe (RMNy 513, hasonmás kiadásban is). Lásd: XVI. századbeli magyar költők művei*, 6, közléstesi Szilády Áron, Bp., 1896, 75–81; RPHA 1205. A históriás énekre való hivatkozásért Németh Lajost illeti a köszönet.

31 OLÁH Szabolcs, *Hitélmény és tanközlés*, Debrecen, 2000 (Csokonai Könyvtár, 22), 258.

emelő citátummal, amely a Melius-féle bibliafordítás „magyarázat” passzusában található. Marchthaler intő, oktató bibliai idézete a harmincéves háború közepén kerül az emlékkönyvbe, amikor közvetlen környezetében is tapasztalhatja a protestánsok elűzését. A bűneiből megigazuló ember a festményen egyértelmű választ és egyedüli megoldást ad a citátum vétkezőjének sorsára. A témaválasztás tehát feltehetően a történelmi körülményekkel magyarázható. Sokkal nehezebb választ találni arra, miért ezt a bibliafordítást használta Marchthaler és egyáltalán: miért írt magyarul az emlékkönyvbe. Mint korábban utaltunk rá, magyar kapcsolatai Ulmban is voltak, több évtizeddel magyarországi tartózkodása után. Minden bizonnyal könnyen megszerezhetette volna Szenci Molnár hanaui bibliakiadását is, főleg, hogy levelezése szerint jól ismerte és másoknak is ajánlotta a magyar tudós műveit. Melius Juhász Péter csupán négy bibliai könyvet tartalmazó fordítása viszont még akkor jelent meg, amikor Marchthaler nem is tartózkodhatott magyar földön. Kétségtelen azonban, hogy húszéves itteni tartózkodása idején, főleg, hogy Debrecenben is járt és részletesen írt a városról,³² hozzájuthatott a Hoffhalter nyomdában kiadott bibliafordításhoz. Az idézet azt igazolja: Marchthaler magyar nyelvű bibliafordítást használt, s több évtizeddel magyarországi tartózkodása után is megőrizte, idézetkeresés közben pedig elővette a számára nyilván kedves magyar nyelvű kiadványt. A másik megválaszolandó kérdés: miért írt magyar nyelven egy nürnbergi teológus emlékkönyvébe. Egyszerű, de kevésbé hihető válasz lenne, hogy csupán kérkedni akart nyelvtudásával és a több mint kétszáz beíró között egyedülként egy olyan nyelvű citátumot keresett, amelyet senki sem értett. Miután Marchthaler ekkor már közel hetvenéves városi tanácsos volt, aligha hihető, hogy csupán dicsekvés állt szándékában. Más válasz nem lévén, fel kell tételeznünk, hogy a nürnbergi egyetemi hallgató környezetében, Marchthaler közelében voltak magyarok vagy legalábbis olyan értelmiségiek, akik ismerték a nyelvet, megértették a különös nyelvű bibliai üzenetet. Remélhetőleg a folytatandó délnémet levéltári kutatások erre a kérdésre is választ adnak.

32 NÉMETH S. Katalin, *Debrecen Veit Marchthaler útleírásában = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 1, 350–356.

HERCZEG ÁKOS

„Csak magamban sírom sorsod”
Közelítések Ady „kuruc-verseihez”

Szerep, maszköltés, identifikáció Ady „kuruc-verseiben”

Az egyszerre nemzeti-történelmi és költői értelemben vett tradíció kiiktathatatlan természetének jelzése is lehet az a filológiai sajátosság, amely Ady ún. „kuruc-verseinek” az életműben betöltött szerepe körül figyelhető meg. Az a – mondhatni egyetlen olyan – szerep, ami az első három kötetet leszámítva majdhogynem a szerző halála pillanatáig nem vált meghaladottá, azért is kaphat kitüntetett fontosságot Ady hagyományértelmezése szempontjából, mert lényegi módon érintheti magának a szerepnek a szöveg szubjektum-képletében betöltött funkcióját (azaz hogy egyfajta önmagára ismerés, az identifikáció vagy ellenkezőleg, az én szétírásának terepét jelentené a múlt maszkjának ismétlődő felöltése). Annál is inkább, mivel nem pusztán az ezredfordulón e témával foglalkozó mérvadó recepciónak¹ okozott fejtörést a kérdés, amit Király István egyirányúsító olvasata inkább elfedett, semmint exponált, hanem a főleg Ady versein kibontakozó „kuruc-romantika” szubkulturális érintettsége – szemben a kortárs lírára,² akár a versértelmezői gyakorlatra tett csekélynek mondható hatással – is gondolkodóba ejteth bennünket: vajon túlmutat-e a jellegzetes beszédmóddal való azonosulás leegyszerűsítő (alapvetően habituális természetű) magyarázatán a versek poétikai megalkotottsága? Az, hogy Ady életművének szóban forgó része a 21. században főként politikai jelszavak allegóriájaként képes aktualizálódni, vélhetően nem teljesen független attól, hogy a tematikusan összetartozó, gyakorta kinyilatkoztatásként ható (és ezzel együtt ingadozó esztétikai színvonalú) versek kevésbé adnak lehetőséget összetett szemiotizációra, ám ezzel nem is zárható a kérdés rövidre. A recepció viszonylagos szótlanságához bizonyosan hozzájárult, hogy az effajta szereplésítés könnyűszerrel (és helyenként joggal) fordítható le a szerző korához kötődő társadalombírálat költői manifesztációjának nyelvére,³ ahogy

1 Ebből a szempontból két alapvető fontosságú írás: H. NAGY Péter, *Ady-kollázs*, Pozsony, Kalligram, 2003, 66–90; PALKÓ Gábor, *Ősi dalok visszhangja = Uő, A modernség alakzatai*, Bp., JAK–Ulpus-ház, 2004, 49–96.

2 Hogy valamennyire mégis alakítója a költői közgondolkodásnak a kuruc-líra, arra Kovács András Ferenc ötletes átirata (*Két labanc beszélget*) a példa. Erről részletesebb elemzést TAKÁCS Miklós készített: *Két kuruc/labanc beszélget: Ady hat, azonos (al)című verséről és a Kovács András Ferenc-féle „átíratról” = Kuruc(kodó) irodalom: Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról*, szerk. MERCS István, Nyíregyháza, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2013 (Modus Hodiernus, 6), 309–325.

3 PAYER Imre, *Ady Endre kurucversei = Nyugat népe: Tanulmányok a Nyugatról és koráról*, szerk. ANGALOSI Gergely, E. CSORBA Csilla, KULCSÁR SZABÓ Ernő, TVERDOTA György, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009, 220.

erre a kortársai többször utaltak is.⁴ Ady „szemléletbeli rokonsága” a kurucokkal Király István mindkét monográfiájában⁵ a „mégis-morál” jegyében tette lehetővé a hős és alkotója problémátlan azonosítását. Ugyanakkor egyrészt megakadályozta annak belátását, hogy egy bizonyos szerep felvétele mindig olyan intencionális aktus, melynek „őszintesége” is éppúgy minősülhet szerepnek, így annak nyelvi kódjai nem igazolhatók vissza az életrajzi én felől. Másrészt az ezredfordulóig az is reflektálatlan maradt a recepcióban, hogy miközben ez a szereplétesítés a nyelvi eszközkészlet, beszédmód helyettesíthetősége révén maga is kuruc versek lírahagyományának gyakorlatához illeszkedik, annak formakultúráját ismétli meg, azok modern kori szerzője egyúttal szövegválogatónak, azaz – mások mellett – a 16–17. századi költészeti tradíció olvasójának bizonyul. Számára tehát a múlt nem evidens módon tekinthető az önidentifikáció terepének, ahogy nem is pusztán annak folytatója, hanem (át)értelmezője, ha úgy tetszik, kritikusa.⁶

Ugyanakkor a költői szerep olvasásának rétegzett líraelméleti dilemmája csak az egyik feladat, amellyel az elemzőnek szembe kell néznie. A másik magának a vizsgált korpusznak a kijelölhetőségéből adódik: éppen a „kuruc-versek” meglehetősen bizonytalan kategóriája mutatja fel a méltán sokat vitatott „tematikai csomópontok”⁷ kikerülhetetlen elemzői kényszerét. Így – egy újfajta poétikai szempontrendszer alapján felülvizsgált rendszerezés híján – az életmű korszerű megközelítését inkább hátráltató, mintsem segítő „fix tömbök” kirögzítése vezérli nagyrészt az Ady-értést, még ezek nyilvánvaló elégtelenségének akceptálása óta is. Ez természeténél fogva magában hordozza azt az interpretációs zavart, amivel a recepció látszólag nehezen is boldogul. Nemcsak a besorolást vezérlő távlat tisztázatlansága, a szelekciós elvek konszenzuális hiánya felelős azért, hogy manapság meglehetősen óvatossággal hivatkoznak az elemzők az iskolai csoportosítás bevett formuláira, hanem annak belátása, hogy alighanem a korban éppen Ady lírája a legkevésbé alkalmas az effajta külsődleges asszimilációs „beavatkozásra”.⁸ Míg tehát a vissza-visszatérő szerep tagadhatatlan meglelte az életműben szükségessé teszi a róla való diskurzust, előrebocsátandó, hogy mindez csupán bizonyos értelmezői önkénnyel folytatható. Ugyanis bennük nem egyszerűen egy történelmi korszak és annak szereplői, vagy éppen egy meglévő szö-

4 Schöpflin egy helyen kimondottan a versek aktuálpolitikai üzenet-jellege mellett érvelt, hangsúlyozva, hogy a témaválasztásánál sokat számított, hogy az önmagában Esze Tamás és Dózsa György „szellemi rokonát” látó Adyban „[...] mindenkinél vehemensebben élt a kuruc tiltakozás szelleme”. SCHÖPFLIN Aladár, *Ady körül*, Nyugat, 1923/5, I/301. „Ady minden költőnél vehemensebben élt benne az aktualításban, versei tele vannak a napi eseményekre és szereplőikre való célzásokkal. [...] Hogy csak egy példát mondjak, ha Ady Bottyánt írt, Justh Gyulára gondolt”. Uő, *Ady-Muzeum*, Nyugat, 1924/20, II/563.

5 KIRÁLY István, *Ady Endre*, Bp., Magvető, 1970; Uő, *Intés az őrzőkhöz*, Bp., Szépirodalmi, 1982.

6 A kuruc kor költészetével való összehasonlítást az alábbi munka alapján végeztem: *Magyar költők 17. század: A kuruc kor költészete*, II, vál., szöv. gond., jegyz. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1990 (Magyar Remekírók).

7 Erről lásd: H. NAGY Péter, *Az Ady-líra poétikai dilemmái*, Iskolakultúra, 1999/4, 70–82.

8 Bednatics Gábor korszak-monográfiája szerint a modernség épp legsajátabb vonása, hogy állandóan úton van önmaga felé: általa pontosan „az egység mint olyan kérdőjeleződik meg”. BEDNATICS Gábor, *Kerülőutak és zsákutcák*, Bp., Ráció, 2009, 82.

veghagyomány és annak formakultúrája⁹ idéződik meg, de a kurucság történelmileg kódolt viselkedésének (mint amilyen például a bujdosás), habitusának (kesergés vagy ellenkezőleg, heroizáló magatartás) stb. metaforizációja révén egy olyan tág szöveg-korpusz körvonalai sejlenek föl, amelynek holdudvarába a kuruc kori figurákat, eseményeket megjelenítő verseken kívül más tematikus (például a magyarság-versekkel kapcsolatba hozható) vagy tematikusan „nem rögzített”, ám modalitását tekintve „rokon” szöveg is beletartozhat.¹⁰

Már a korábbi kutatások kimutatták,¹¹ hogy Ady nem a kuruc líra „hiteles” továbbörökítője, utánzója (ahogy például az ál-kuruc-verseivel éppen 1913 körül, azaz Ady verscsoportjának másodvirágzása táján lelepleződő Thaly Kálmánt sokáig tartotta a szakirodalom).¹² Sokkal inkább tematikus-szimbolikus elemek, jellegzetes (vagy történelmileg igazolható) figurák, illetve nem is annyira a barokk hangzásvilágot idéző magasztaló vagy imádságos versek, inkább a népdalszerű szegénylegény-énekek hagyományának verstani, hangzásbeli megidézésével íródott pastiche-ok szerzője, aki rendszerint nem törekszik leplezni a megteremtett hang imitált jellegét, sem mindeztől felszámolni az időbeli elválasztottság nyomait. Tehát még ha ki is olvasható valamiféle önvallomás az örökség felhasználásának mikéntjéből (ti. Ady a kurucsághoz kapcsolt jellemzők közül mindenekelőtt a bujdosás szánandó magatartásmintáját „testesíti” meg a könyörgés vagy a harcra buzdítás ellenében – utóbbira a legkorábbi, *A harcunkat megharcoltuk* című vers voltaképp az egyetlen ellenpélda), ami könnyű-

9 Fontos megemlíteni, előképek tekintetében láthatóan nem pusztán a kuruc költészet állhatott rendelkezésre, hanem legalább annyira a Balassi-líra emlékezete is.

10 Az egyik – méltán – leghíresebb kuruc-vers, a *Sípja régi babonának* esetében például a szimbolikusan is olvasható, ekképp bizonytalan temporális deixisű Kézsmárk és Majtény nevein kívül közvetlenül semmi nem indokolja az ilyen irányú besorolást. Ezt a kanonizációs gesztust minden bizonnyal a bujdosás mint a kurucság önigazoló jelölője kényszerítheti ki.

11 TVERDOTA György, „Rákóczi, akárki, jöjjön valahára”, Iskolakultúra, 2006/7–8, 35.

12 Thaly esete persze jóval komplikáltabb annál, mint amilyennek első pillantásra tűnhet, sokkalta rétegzettebb irodalomtörténeti és -elméleti vonatkozásokkal, semmint kimerítően tárgyalhatnánk jelen dolgozat keretein belül. Annyi bizonyosnak látszik, még ha Adynál nem is merült fel a gyanú, hogy kuruc-versei közül bármelyik is „eredeti” darab volna – mint történt ez Thalnál, olyannyira, hogy 1913-ban, tíz évvel az önfeltáró természetű *Kuruczvilág* („[...] egészen beleéltem magamat a kurucz költészet szellemébe és modorába”) után, Riedl és Tolnai „leleplezése” körül megkérdőjeleződni látszott magának a kuruc-versnek mint műfajnak az autenticitása is (vö. HORVÁTH János, *Kuruc-dalpör* = Uő, *Tanulmányok II*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997, 107–112) –, Ady mindenképp sokat tanulhatott Thaly Kálmán „áttulajdonító” (tehát szerzőségéről önként lemondó) költői gyakorlatától. A felvett maszk, aminek köszönhetően a „legszebb kuruc-versekről” derült ki, hogy azok a 19. század termékei, egyszersmind törölte a szerzői arcot a versek „mögül”, ami a híresebb kortárs számára a szubjektum eltüntetésének, a versben „bujdosásnak” egy újabb, utóbb igen termékenynek bizonyuló lehetőségét jelentette. (A Thaly által kedvelt retorikai eljárás, a másik személy hangján való megszólalás – allocutio – rendre előkerül Adynál is, mindez tovább erősítheti a Thaly-hatást.) A témáról bővebben: SZENTPÉTERI Márton, *Perújrafelvétel: Javaslat Thaly Kálmán rehabilitálására*, Iskolakultúra, 2001/4, 9–23; BENKŐ Krisztián, *Filológia, ideológia, poétika: Thaly Kálmán: Kuruczvilág = A magyar irodalom története 1800–1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 649–661; HORVÁTH János, *Kuruc-dalpör* = Uő, *Tanulmányok I*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997, 107–111; SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 153–155.

szerrel felfogható saját korának címzett üzenetként,¹³ a versek megszólaltathatósága szempontjából mégis az irodalmi szöveg azon mediális sajátosságai kerülnek előtérbe, melyek hol kevésbé látványos, hol nagyon is tetten érhető módon nem engedik leegyszerűsíteni a *ki beszél?* kérdését a szerzővel való azonosítás ideologikus elemzői mozzanata alapján. Innen nézve a verscsoport újraolvasása során annak vizsgálata válhat a legfőbb, a tágabb Ady-értést is meghatározó feladattá, hogy a művek beszélője/i szerzői alakmásként ismerhető(k) fel, vagy ellenkezőleg: a szereplétesítés befogadói oldalról bizonytalannak mutatókozó poétikai aktusa valójában az én (a korai költészetben látszólag megdönthetetlen) stabilitása¹⁴ ellen hat – többek közt azáltal is, hogy a beszélő(k) már eleve egy arc nélküli szöveghagyomány¹⁵ idézet(t)-jeként vannak jelen a vers terében. (Mindezt az bonyolíthatja, hogy a hangsúlyozottan, címek, alcímek paratextusa, tehát szerzői „szövegutasítások” révén, a kurucok beszélgetését kihallgató, mediátor szerepet öltő retorikai én háttérbe húzódásával maguk a versek is idézetként válnak részévé a konkrét pragmatikai szituációnak.) A korai és a középső korszak köteteit leszámítva – az életműben elszórtan jelentkező kuruc-versek énei (maszkjai) miként identifikálhatók az önfelismerés illuzorikusságát az 1910-es évektől gyakorta tematizáló versek (például *A föltámadás szomorúsága*, *Száz hűségű hűség*) tükrében. Egyáltalán, látszik-e elmozdulás a kilencévnnyi verstermés én-alakzatait figyelve, s ha igen, vajon mennyiben igazolja vissza a recepció megállapításait az én 1910-es évek után észlelhető grammatikalizálódásáról,¹⁶ netán a kései líra „visszalépéséről”¹⁷ egy hangsúlyozottan romantika-korabeli dikcióhoz? Ebben a tekintetben különösen azok a szövegek lehetnek beszédesek, ahol a „szerepdal”¹⁸ kérdéses műfaji kategóriája mögül (a versek teremtett énjének beszéde és az azt „közvetítő”, annak hangot adó én különbségében) kitűnik a pragmatikai és retorikai én elválasztottsága. A temporális distancia nyelvi, retorikai kódjai adott

13 Ezzel kapcsolatban Király, Tverdota és Payer is idézi Móríc Zsigmond beszédes visszaemlékezését Ady Móríc egy kuruc-versét érintő véleményéről: „Minek írtad meg, ezt akkor kellett volna megírni – mondta. – Most csak azt kellett volna megírnod, hogy ma is bujdosó kuruc ebben az országban minden igaz ember és üzőtt vad.” = MÓRICZ Virág, *Apám regénye*, Bp., Szépirodalmi, 1963, 409.

14 Erről lásd TÖRÖK Lajos, *A szubjektum nyomában: A lírai szerep kérdése Ady Endre A föltámadás szomorúsága című költeményében* = *Hang és szöveg*, szerk. BEDNANICS Gábor, BÉNGI László, KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Osiris, 2003, 151–163; BEDNANICS Gábor, „Nem vagyok, aki vagyok”: *A szubjektum megképződése és az önazonosság Ady Endre költészetében* = *Tanulmányok Ady Endréről*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, MENYHÉRT Anna, Bp., Anonymus, 1999, 84–96.

15 A kuruc szerzők nagy részének kiléte bizonytalan, így a szerzőség – némileg hasonlóan a népdalokhoz – kevésbé vagy egyáltalán nem jelent releváns szempontot a szövegek értelmezésében.

16 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az „Én” utópiája és létesülése: Ady Endre, avagy egy hatástörténeti metalepszis nyomában* = *Uő, A megértés alakzatai*, Debrecen, Csokonai, 1998, 46–68; BEDNANICS, i. m.; TÖRÖK, i. m.

17 EISEMANN György, *Modernitás, nyelv, szimbólum* = *A magyar irodalom története... i. m.*, 689–703; LŐRINCZ Csongor, *Líra, kód, intimitás: A szerelmi költészet néhány kérdése Adynál és Szabó Lőrincnél* = *Uő, A költészet konstellációi*, Bp., Ráció, 2007, 85–104.

18 HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Bp., 1922. Idézi KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A „szerepvers” poétikájáról* = *Tanulmányok Ady Endréről... i. m.*, 204–210.

esetben a szerep „folytathatatlanságának”¹⁹ válnak a jelölőjévé, nem pedig a „teljes azonosulásnak”²⁰ vagy a mitikussá növelt szubjektum időn kívüliségének. Ady kuruc tematikájú versei tehát annyiban nyerhetik el aktualitásukat az ezredforduló utáni líraértésben, amennyiben képesek hozzájárulni a lírai én és lírai szerep viszonyának, egyáltalán az Ady-életmű szerepkonstitúciói (egykönnyen nem homogenizálható jellegének) tisztázásához. Explicitté tehetnek továbbá olyan lényeges kérdéseket a versekben megjelenő, legtöbbször hiteles szerzői nézőpontként elfogadott hagyomány-felfogás, tradíció és újítás ellentmondásosnak mutakozó relációja körül, amelyek a modernségkutatásokhoz is lényeges és ösztönző szempontokat vethetnek föl.

A múlt arcai. A vallomáslíra dekomponálódása a Szeretném, ha szeretnének kötetben

Talán nem véletlen, hogy az egész életmű egyik legjellegzetesebb maszkját jelentő kuruc tematika első darabjai – leszámítva a legkorábbi, *A harcunkat megharcoltuk* című verset – éppen abban az 1909-es *Szeretném, ha szeretnének* kötet kezdő ciklusában (*Esze Tamás komája*) kaptak helyet, amelynek fontos előversében már hangsúlyozottan kérdéses a költészet általi önkimondás, az én archoz juttatásának evidenciája. Ahogy az a korábbi fejezetben látható volt, a „minden ember” jelentette közösségben való feloldódás a kiismerhetetlen (és ekként társtalan) költői szubjektum „önkínzó” kényszerével válik lehetetlenné („Szeretném magam megmutatni”), miközben a megmutatkozás akadálya így éppen az az öntudattal vállalt én-elrejtő költői gyakorlat lesz, ami megalapozza a kiválasztottságát. Innen nézve nem túl meglepő, hogy a vers az én felismerhetőségének antropológiai indexeit lebontó sorokkal indul. A felnagyított, mondhatni „embertelen” idegenség („Sem utódja, sem boldog őse, / Sem rokona, sem ismerőse / Nem vagyok senkinek”) pontosan a vallomástevés lehetetlenségének távlatából kap hangot: az én, aki beszél, nem olvasható vissza valamilyen arccal felruházható alakra; a vallomás itt éppen az önfelmutatás kudarcával szembesít, annak elérhetetlenségéről referál. A kötet előverse tehát egy olyan költői világot nyit meg, ahol a biográfiai én „behelyettesítésének” befogadói szokásrendje az én kiléte körül forgó fikciós játék folytán nem teljesül: a látszólag kikezdzhetetlen szerzői „ön-kommentár” a szöveg szövegszerűségének állandó hangsúlyozásával válik ekként olvashatatlanná. Mind a népdalszerű ismétlések, mind a *Góg és Magóg* önbejelentő passzusainak ellentétbe fordításaként értelmezhető kezdő sorok gyengítik a vallomásos én-líra igazolhatóságát, miközben a felnagyított én közismert önfelmutató (hipertrofikus) magatartásának bevett interpretációs sémája is elégtelennek bizonyul a különféle „én-ekbe” szétszóródó szubjektum követhetetlen sokféleségének regisztrálása folytán.

Az elmondottak után talán már kevésbé meglepő, hogy az én kilétét hangsúlyozottan problematizáló *Esze Tamás komája* cikluscímet követően az első vers (*Ond*

19 Uo., 208–209.

20 KIRÁLY, *Ady Endre*, i. m., 2, 708. Idézi PALKÓ, i. m., 68.

vezér unokája) rögtön az imént szóba hozott költemény markáns én-identifikáló sorával („Sem utódja...”) látszik – ráadásul mindkét vers értelmezését lényegi módon érintő – párbeszédbe lépni. A cím mintha visszavonná a *Sem utódja, sem boldog őse* kijelentéseinek érvényességét, ezáltal megkérdőjelezve nem csupán a versbeli én szavainak megbízhatóságát, de a nyitóvers kötetkompozícióban betöltött megszokott szerepét is, eközben az *Ond vezér unokája* beszélője egyszerre tételezi magát idegennek és egy ősi hagyomány leszármazottjának, azaz végeredményben újfent rögzíti a „sehova se tartozás” korábbi ambivalens önmeghatározását: „Tőle jövök és idegen / Az én őszám, fajtám, királyom.” Ugyanakkor észre kell vennünk, hogy mindez az ént kettéosztó temporális távolság jelzésének hangsúlyos szövegbe íródásával lesz számára evidenciává („Egy nagy tivornyán borral, vérrel / Idéztem a halottakat / S találkoztam vad Ond vezérrel”). Ez azért lényeges, mert ezzel az elválasztottsággal történő találkozás képezi annak a különbségnek, pontosabban eme distancia konstatálásának a feltételét, ami a rokonság öntudatlan meglétét tudatos elhárításba fordítja át. A vér szerinti kapocs problémátlan identifikációs jellege ugyanis éppen az én egy olyan öröklött (mint később kiderül, valójában nem önazonos) tevékenységén keresztül lepleződik le, ami által voltaképp betölti a cím denotátumát, azaz hozzárendelődik egy adott leszármazási lánchoz. Más kérdés, hogy a harmadik versszak vallomásáról – „Hiába akarnám, szeretném, / Nincsen hozzá semmi közöm” – nem dönthető el, hogy mennyiben utal vissza az első szakasz tivornyájára, vagy mennyiben ered pusztán a találkozást követően megtapasztalt elválasztottság kényszerű beismeréséből. Az ősökkel való, e cselekvéssor általi azonosulás egyaránt lehet szándékolt, egy laikusként elgondolt, „kívlről jövő” intenció eredménye, ami kudarcba fullad az idegenséget radikálisan színre vivő Ond vezér megidézése után. Az említett örökség önkéntelen ismétlése ugyancsak inkább megerősíti a vezér és a beszélő distinkcióját, semmint fölszámolná azt. A beszélő identitása ellenben aligha határozható meg e történelmi determináció nélkül. Nemcsak azért, mert minden identifikáló gesztusát a kép látható (és láthatatlan²¹) jelenségeihez köti, mialatt pontosan Ond vezér fordítottjaként ismer önmagára, de amiatt is, mert eleve az ősök hagyományának – közvetlen vagy közvetett – újrajátszása (a vérrel, borral tartott, pogány halottidézésel egybekötött fékevesztett mulatozás) jelenti ezen belátások feltételét. A történelem s így az én önmagát érintő birtokolhatatlanságának megglehetős közvetlenséggel explicált belátását érdemes egy mondat erejéig összevetni egy, a címében hasonló, ugyancsak az én relacionális meghatározottságáról árulkodó verssel. Az Esze Tamás komája esetén – szemben a vérségi kötelék inkább szimbolikus²² kapcsolatával – azonban a birtokviszony közvetlen odatartozást takar: a címben azonosított alak „ténylegesen” betölti a versben a paratextus által rá kijelölt szerepet. Itt az időbeli elválasz-

21 Mivel nem pusztán fenomenalizálható tulajdonságok, hanem elvont tényezők („eszmém”, „álmom”) alakítják Ond vezér és „unokája” viszonyát, ez a másik beható ismeretét feltételezi, ami pedig éppenséggel az egylényegűség, a rejtett összetartozás (vagyis a vers közvetlen üzenetével bizonyos értelemben ellenkező) állítását erősítheti meg.

22 Minthogy a beszélő aligha vérszerinti rokona, csupán leszármazottja a történelmi figurának.

tottság már csak a történelmi alak megszólítása miatt sem válik kifejtetté, azaz – a szerepvers klasszikus műfaji kategóriájának megfelelően – az én azonosul a szereppel. A lírai én tehát azáltal válik „felismerhetővé” (azaz nem-felismerhetővé), hogy kell lennie egy olyan énnak, aki felölti ennek a nem-énnek a szerepét – azaz aki „a szöveg elmondásának performatív műveletével volna azonosítható”.²³ A szöveg (nép)dalszerűsége mindeközben éppúgy szavatolhatja a beszéd hitelességét, mint amennyire kiemelheti annak idézet(t) jellegét, ezáltal elbizonytalanítva a beszélő kilétének meghatározhatóságát.

Hasonló dilemmák elé állít a valamivel talán összetettebb szemantikai-retorikai szerkezetű *Kuruc Ádám testvérem*, noha a vers az előző két darabhoz hasonlóan kétségkívül Ady esztétikailag kevésbé maradandó szövegei közé tartozik. Azonban mégsem érdemes eltekintenuünk a vers azon ellentmondásos szöveghelyeitől, melyek különösen a több költemény párbeszédére felhívó kötetkompozícióban válnak a lírai ént kérdésessé tevő, poétikailag releváns jelenség vizsgálati terepévé. Nemcsak a kétséges referenciájú tréfa elem teszi ugyanis kérdésessé a második versszak temporális deixisét („De ki kuruc, nem pityereg”²⁴), nehezen megválaszolhatóvá téve azt, hogy a tréfa mire is vonatkozik: a túlzó, parodikussá váló heroikus fellépésre, vagy név és gesztus valamiféle összeférhetetlenségére, nem-önidentifikáló jellegére. Ám Ady egyik gyakori önidézete („Boros, mámoros éjjelen”) is felhívhatja a figyelmet a vers állításainak referenciálisan megbízhatatlan státusára. Hogy pontosan mi minősül tréfának, azért sem zárható rövidre, mivel már maga a tréfa is egy versbeli interpretáció eredménye, azt nem más, mint a vers pragmatikai alanya (aki valakinek elmeséli a történetet²⁵) olvassa annak, vagyis a „tréfával” nem közvetlenül, hanem eleve indirekt módon találkozunk. Így rögtön számos szövegösszefüggés marad nyitva a versben, mondhatni, egy olyan tréfa „áldozata” lesz a beszélő, amit csak ő ért igazán. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a „Kuruc Ádám” jelölő nem egy ismert történelmi figurát takar, mint az *Ond vezér unokája* vagy az *Esze Tamás komája* esetén láthattuk. Ilyen módon e referenciális „útjelzők” nélküli név az olvasás többirányúságáért felel. A beszélőhöz fűződő visszakereshetetlen kapcsolatának köszönhetően a tréfa (ami nemcsak vicc, paródia, hanem megtévesztés, átverés értelmét is hordozhatja) ebben a szituációban eleve több mindent is jelenthet. A már említettek mellett mindenekelőtt egy ismerősre való rájátszásra, annak utánzására is vonatkoztathatjuk, így egy jellegzetes, identikus mozdulatsor mások általi ismétlése, vagyis nem-identikussá tétele lehet maga a tréfa (annál is inkább, mivel az első sorban ismeretlenként – „valaki” – kerül az illető a mesélés beszédaktusának középpontjába, aki tehát értelemszerűen nem azonosítható az ebben az összefüggésben ismerős Kuruc Ádámmal).

Ám eközben arról sem feledkezhettünk meg, hogy a „Kuruc Ádám” beszélő név is lehet. A tréfa ebben az esetben nem egyszerűen a kurucság ideáltipikus magatar-

23 KULCSÁR-SZABÓ, *i. m.*, 204.

24 Miközben a kurucság itt azáltal, hogy kimondottan egy viselkedésmód kapcsán kerül elő, lehet egy jellemző (időtlen) magatartásminta jelölője is.

25 A második szakaszban a megszólított grammatikai alakja is változik, méghozzá harmadik személyből maga a Kuruc Ádámot utánzó figura lesz az aposztrophé címzettje.

tás-mintázatainak felvehetőségére, kisajátíthatóságára, immár nem-identikus, póz-szerű ismételtettségére utalhat, hanem annak torzítható természetét is felmutatja: mintegy a hősi magatartást rejtő név és a hozzá lényegi módon tartozó mozdulatsor („Elém állt, mellére csapott”), illetve a nem kimondottan a bátorsággal asszociált „de-ák”²⁶ titulus összeférhetetlensége minősülhet (rossz) tréfának. Utóbbi olvasatra már csak azért is érdemes lehet reflektálnunk, mert a „De ki kuruc, nem pityereg” sor igei állítmánya első pillantásra nehezen illeszthető a kuruc-habituszt utánzó (?) figura heroikus/parodikus gesztusához. Kétségtelen, hogy amennyiben a sírást az éneklés (verselés) értelmében végigfuttatjuk a vers szemantikai állításain, úgy a láncolat végén a vérségi köteleket jelentő lírikusi szerepfelfogás önigazoló hipertrófiájához juthatunk el, ami aligha teszi jelentékkennyé a költeményt. Ám minden könnyűkező megoldása (azaz nyilvánvaló megoldatlansága²⁷) ellenére azért tűnhet érdekesnek, mert mint láthatjuk, egyetlen interpretáció nem érvényteleníti a vers többi lehetséges értelmezését. Az utolsó versszak szimbolizációs eljárása például oly módon viszonylagosítja a költemény referenciális értelmezését, hogy nemcsak a szakasz naiv bölcselkedése utalja az olvasót a *vanitas*-irodalom évszázados szöveghagyományához, hanem a pajtás szó „idézése” is – ami itt a tulajdonnévi formának, a mintegy alakot öltő Halál nevének lesz a jelzője – egy másik műfaj, a kuruc versek emlékeztetét hívhatja elő: ez a familiáris viszonyt rögzítő formula²⁸ tovább erősíti a versben szereplő név metaforikus olvasatát. Emellett az sem állítható, hogy minden eldöntetlenséget egyetlen következetes érvelés alá lehetne vonni. Különös ellentmondása például a versnek, hogy a testvériség effajta beíródása (a rokonságot, a vérségi köteleket ebben a kontextusban a költői gyakorlat jelenti) a „zabigyerekség” tagadásának metaforájára épül. Ennek jelenléte már csak azért is zavaró lehet, mivel éppen azt a törvénytelen öröklési formát hárítja el mindkettejük feje fölé („Én se voltam zabi gyerek”), ami a Kuruc Ádámot „alakító” figura esetén fennáll, abban az értelemben, hogy – a beszélő kritikája alighanem ennek szól – csupán kisajátítja, nem pedig leszármazási alapon „birtokolja” azt a nevet és a hozzá tartozó hősiek magatartásformát, amelyet a kurucok a történelem során kivívtak maguknak. A vers (az *Onk vezér unokájához* hasonlóan) azt is megmutatja, hogy a vér szerinti odatartozás és a habitus alapján értett rokonság nem tartozik feltétlenül egybe, ugyanakkor bármennyire is elháríthatónak tűnik a hagyomány, az alany szubjektivitásának határait csakis e kötöttség rajzolhatja meg.

26 Eisemann is utal rá, hogy ezek a „kölcsonzott ének” gyakran a múlt különféle íródeákjaival kapcsolják össze az implicit ént, hol explicit leszármazási alapon („Én jámbor, görögös, kopottas ősom”, *Gyáva Barla diák*), hol sejtetett, motivikus „rokonság” – a magyar „zenék” iránti rokonszenv – szerint („Latin üttemben szállt a dal / Nem magyarul, sohse magyarul. / Vergődött, vergődött a diák”, *Mátyás bolond diákja*). EISEMANN György, „*Mégis új...*”, *Iskolakultúra*, 2006/7–8, 14.

27 Minden bizonnyal ide sorolható az utolsó versszak történelmi, művészi stb. értékeket viszonylagosító – leginkább Kölcsey *Vanitatum vanitas* című híres versének emlékeztetét játékba hozó – retorikája, mely hangsúlyozza ugyan a vers hagyományhoz kötöttségét, ám a minden felülemelkedés gesztusa nem igazán képes szervesülni a korábban elhangzottakkal.

28 Vö. TVERDOTA, *i. m.*, 36.

Ady egyik legismertebb, egyben legkorábbi kuruc-verse, a *Bujdosó kuruc rigmusa* a címben jelölt „alkalmiságnak” tökéletesen megfelelni látszott. Ahogy arra Tverdota György is utal,²⁹ 1909-ben a kuruc kori költészet valódi reneszánszát élte, köszönhetően egyfelől a kuruc világgal tudományosan is foglalkozó Thaly Kálmán korábban már említett (összegyűjtött és saját maga által is írt) kuruc-versei³⁰ kultuszteremtő tevékenységének, Endrődi Sándor 1896-os megjelenésű sikeres stílusimitációinak, Erdélyi Pál 1903-as gyűjteményének,³¹ valamint II. Rákóczi Ferenc és Thököly Imre 1906-os újratemetésének.³² Hogy a „megkésett, huszadik századi végek dicsérete”-nek³³ létrejöttét nemcsak a kordivat követése, vagy netán a benne felismert küldetéstudat ideológiája³⁴ mozgatta, arra a nyilvánvaló műfaji hagyomány ismétlésén túl a továbbírás, vagyis a 17–18. század beszédmódjától való távolságtartás mozzanatai mutathatnak rá – melyeket ugyancsak korai lenne pusztán az aktualizáció, a saját korának megfogalmazott allegorikus üzenet magyarázatával rövidre zárni. Nem egy népszerű, közérthető formába csomagolt önigazoló szándék szólal meg Ady kuruc-verseinek nyitányában (még ha ennek felhívás jellege aligha iktatható ki a korabeli diskurzust figyelembe véve), sokkal inkább a tradíció alakíthatóságának az akceptálása. Méghozzá pontosan a továbbörökíthetőségnek, applikálhatóságnak azon belátása ismerhető fel Ady versén, ami saját szöveghagyományozódásban elfoglalt helyének kérdését is érinti. Hogy a szöveg már megjelenése pillanatában részesül a múlt történő létesülésének folyamatában, vagyis utána már nem ugyanaz a tradíció lesz szóra bírható, arra folyóiratbeli és a kötetbeli cím ismeretes variálása mutathat rá.

Apróságnak tűnhet, mégis lényeges megemlíteni: az, hogy a költemény címe az eredeti önidézet-jelleg (*Így éltünk vítézmódra*³⁵) helyett az egykori műfajjelölő alcím (*Bujdosó kuruc nótája*) variációja lett, nem esetleges változtatás, hanem funkcióváltást jelezhet. Mindez egyfelől ismételten felhívja a figyelmet a hagyomány szerző általi formálhatóságára, melynek e sajátos hagyománytörténés révén maga a versszöveg is rész(es)évé vált, másfelől a retorikai én szerepét hangsúlyozottan mint a tradíció kihallgatója, azaz felhasználója, és kevésbé mint továbbírója, vagyis folytatója határozza meg. Amellett, hogy a kötetben megjelent verzió, ami a szerep konkretizációja (az alapvetően névtelen költői hagyomány megidézése) révén mégiscsak a beszélő el-

29 Uo., 34.

30 *Kuruczvilág*, A Rákóczi-szabadságharcz kétszázados évfordulója alkalmából saját régi költeményeiből egybegyűjtötte THALY Kálmán, Bp., Athenaeum, 1903.

31 *Kurucz költészet*, s. a. r. ERDÉLYI Pál, Bp., Franklin-Társulat, 1903.

32 Vö. még: *Ady Endre összes versei, IV*, s. a. r. N. PÁL József, JANZER Frigyes, NÉNYEI SZ. Noémi, Bp., Akadémiai-Argumentum, 2006, 438.

33 KIRÁLY, i. m., 715.

34 Uo., 713–720.

35 A vers eredetileg a Nyugatban jelent meg 1909. szept. 1-jén, s minden valószínűség szerint a Svájcban található Rheinfelden szanatóriumában keletkezett. *AEÖV IV*, 550.

távolítását vonja maga után, az *Így éltünk vitézmódra* cím elhagyásával ugyancsak a versbeli én szerzőről való leválasztását, vagy legalábbis viszonyuk elbizonytalanítását készíti elő, miközben a „vitézélet” közösségi allegorizálásának evidenciája is felülbíráható lesz. Thaly Kálmán *Bujdosó kurucz énekének* átirata,³⁶ a *Bujdosó kuruc rigmusa* bár ritmikailag, formailag, képi világát tekintve „hiteles” kuruc-vers,³⁷ ugyanakkor számos ponton, elsőre nem szembeötlő módon írja felül a megidézett költői örökséget. Persze a 17–18. századi pretextushoz képest nem a pragmatikai struktúra különbségére kell gondolnunk, azaz itt nem a retorikai alany által megjelenített főhős felismerése a tét, mint az ismeretlen szerzőjű *Egy bujdosó szegénylegényben*, hanem (a Thaly-vershez hasonlóan) a bujdosó kuruc „én-elbeszéléséből” tárul fel a vers korhű világa – megjegyzendő, szintén egy, a rigmust kihallgató retorikai én közvetítettségében. Ennél fontosabb azonban észlelnünk, hogy – a vers változó pragmatikája még ha nem is ássa alá szükségszerűen a versbeszéd szintetizálható hangját³⁸ – nem feltétlenül marad Ady költeményének központi figurája mindvégig a vers beszélője: az „Áldott inség” kezdetű szakasz éppúgy lehet a vitézélet utólag felismert (tehát csak később sajátta tett) vágyott ambivalenciájának a szólama, mint egyfajta „általános igazságot” megfogalmazó szerzői kommentár. A kontextuális és temporális indexeket nélkülöző, ekként a kuruc-diskurzus szövegszerű biztosítékait adott esetben felszámoló versszak révén az eredeti darabbal szemben „sérül” a látszólag homogén versvilág. A tradíció nem bonthatatlan térként tételeződik, hanem olyanként, melyet a mai olvasó továbböröklődő palimpszesztusként foghat föl, amire tehát könnyűszerrel ráíródhat nemcsak az Ady-korabeli, hanem saját kortársi tapasztalata³⁹ (meglehetősen ironikus értelmezést nyitva meg ezáltal, mintegy le is választva a szöveget a kuruc kor és a végvári vitézek jellegzetes beszédmódjáról). Thaly Kálmán verse, akárcsak a 17. századi mű azonban látható módon tartózkodik az ilyen jellegű tanulságok megfogalmazásától, a beszélő szerepe ott a szegénylegény külső-belső állapotának minél részletezőbb leírására korlátozódik. Így a vázolt élethelyzet mindvégig önzonos marad: bár a szegénylegény sorsa szánni való, identitását ugyanakkor csakis általa, e sors akceptálásával őrizheti meg.⁴⁰ Ellenben lényeges különbség, hogy Ady versében a beszélő csak a megtapasztalt lengyel vendégszeretet⁴¹ után „sajátítja el” a vitézi életforma

36 Mely ugyancsak átirata egy ismert kuruc versnek (*Egy bujdosó szegénylegény...*), vö. *Magyar költők 17. század...*, i. m., II, 267.

37 A népköltészetnek éppúgy sajátja a felező nyolcas és a páros rím, mint a kuruc költeményeknek. *AEÖV* IV, 551.

38 PALKÓ, i. m., 69–71.

39 Megjegyzendő, a szöveg hagyományozódásának effajta sajátosságára Thaly Kálmán kapcsán Szentpéteri Márton is utal. *I. m.*, 15.

40 Nem véletlen, hogy az eredeti szegénylegény-énekben a központi alak helyzetét elbeszélő hang kizárólag a „jószerencse megmozdulásában” bízik, vagyis alapvetően nem is kíván gyökeres állapotváltozást. Olyannyira, hogy egy másik, a *Szegénylegény dolga* című vers hosszasan érvel amellett, hogy a cimszereplő semmi másra nem alkalmas, csak ennek az életformának a betöltésére, aminek szerves része annak elviselése is. Vö. *Magyar költők 17. század...*, i. m., II, 269–273.

41 Amiről ugyancsak érdemes megjegyezni, hogy utólagos betoldás eredménye. Vö. PALKÓ, i. m., 71; PAYER, i. m., 219.

paradox, önfelszámoló jellegét, és csak utólag válik a „céltalan élet” egyfajta vágyott állapottá: az ő panaszai mögött valódi meghasonlás, a szerep kényszerűségének gyanúja fedezhető fel.⁴² A *Bujdosó kuruc rigmusa*, mellyel voltaképp elindul a kurucsággal mint szereppel való azonosulás gyakorlata, innen nézve rögtön a szerepvesztés bizonyos kinyilatkoztatásának tűnik fel: hiába tér meg a beszélő kurucság önként vállalt magatartásformájához, ő maga eleve a „szerepen túlról”, vagyis nem egyfajta belső hangot követve lépett be a jelzett diskurzusba, hanem külső körülmények szorításában, úgyszólván ő is szerepet játszik. Mindez éppenséggel ellentmond a felismert Király-féle küldetéstudat kifejezésének, helyette azt láthatjuk, hogy a választott szerep (miként a versben a választott „hivatás” mint szerep) sosem lehet önazonos. Ahogy a korábbiakban az *Ond vezér unokája* és a *Kuruc Ádám testvérem* kapcsán már megfigyeltük, a vér szerinti leszármazás nem jelenthet feltétlen habitusbeli azonosságot, ennek megfelelően a „kurucság”, a vitézmódra élés heroikus szemlélete is csak egy felvett, nem pedig öröklött magatartásforma lehet a 20. században. A hagyomány nem el-, csak átsajátítható; hiába hangsúlyozódik a cím által a történelmi hang folytathatósága, folytonossága, a beszélő mégsem közvetlenül hallgatódik ki, hanem már egy későbbi távlat nyomait viseli magán (erre akár a nóta helyett rigmust idéző cím is utalhat, amiben az alkalmiság lehet már egyfajta utólagos interpretáció eredménye). Meglehet, a szereplés induló gyakorlata – ami tehát éppenséggel az identifikáció ellen hat, semmint annak megerősítésében – egy asszimilálható arc megrajzolásában játszik közre, nem is mond ellent, éppen ellenkezőleg, kiemeli a *Szeretném, ha szeretnének* című verssel „meghirdetett” újfajta, a romantika alanyiságát felülíró költői programot, melyet az én(ek) énekekbe történő elrejtése, és nem pedig annak kinyilatkoztatása, felmutatása jellemez.

A címek variálására, ilyen módon a szöveg utóéletébe történő szerzői „beavatkozására” egyetlen példát érdemes még szóba hozni. A legkorábbinak tekintett⁴³ kuruc tematikájú Ady-vers, *A harcunkat megharcoltuk* (ami az 1909-es kötet egyik cikluscíme is egyben) nem pusztán az egyik legősibb költői stíluseszköz, a figura etymologica – az elővers ugyancsak lényeges elemének – kitüntetettségét mutatja fel, de az eredeti cím (*Uj vitézi ének*) eleve új és régi együttes kontextusában engedi olvasni a művet.⁴⁴ Az aktualizáló befogadást segítheti továbbá a ciklus ajánlása⁴⁵ is (amely érthető az egész ciklusra, de a címek – utólagos – azonossága és a harc-metaforika révén mindenekelőtt az említett versre). Noha az új cím látszólag eltünteti e temporális distancia szövegszerű nyomait, azok az említett töismétlés, de még látványosabban a történelmi csodát hiába váró ellenség fölötti beszélői fölény időbeli elkülönülődésének jelzései folytán visszaszivárognak a vers tropológiájába. (Sőt, megkockáztatható, az ún. *Tyukodi-nóták* hagyományát mind modálisan, mind prozódiailag követő szöveg sajátos metaforakin-

42 Ezt tovább erősítheti az is, hogy éppen a vers elején megfogalmazott vetett ágy utáni vágy fordul később az ellentettjébe, méghozzá annak megvalósulása után: „Lengyel urak selymes ágya / Mégis forró, mint a máglya.”

43 Első megjelenése: Nyugat, 1909. jan. 16. *AEÖV* IV, 435.

44 Vö. PALKÓ, i. m., 51.

45 „A »Nyugat«-nak s mindazoknak, akik harcoltunk, mert harc és harcos szépség kívánt lenni a lelkünk.”

cse – „Gyáva kakasként fut az ellen” – éppen annak az időbeli elválasztottságnak válik a nyomává, ami immár sokkal inkább beszélő névként,⁴⁶ semmint tipikus korabeli kurucfiguraként kerül be a jelentésképzés aktuális folyamatába.)

Különös filológiai sajátossága az Ady-életmű szóban forgó részének, hogy *Az utolsó kuruc* című, 1910-es vers után – ami paradox módon egyszerre tekinthető az ismételt szereplésítés jelzésének, ugyanakkor a verscsoportra tett utalásként e szerepkonstitúciós gyakorlat beszüntetésének – legközelebb csak az 1914-es *Ki látott engem?* kötet közöl újabb kuruc-verseket. Ez az archaizáló szólamokat („Súlyos inségimben”) anakronizmusokkal („Budapest”) ütköztető költemény újfent szép példáját adja annak, hogy a címnek a lírai ént megkettőző szerepköre, a vers tropológiai ambivalenciái miként alapoznak meg egy olyan retorikai szerkezetet, amelyben a kijelentések vonatkozását a legalább kétféle temporalitást betöltő én közötti szövegmozgások terében lehet kijelölni. A szerepből való perspektivikus „kimozdulás”, ami különösen az utolsó strófa én-beszédének átfordításában figyelhető meg (ennek során a nézőből nézetté válik: „S vércsillogva látom / Utolsó kurucnak / Érdemelt csúf sorsát / Ott az árokpárt alatt”), végül tehát valóban csak eljátszik a szerep „megszűnésének színrevitelével”, ahogy Kulcsár-Szabó Zoltán fontos írásában megjegyzi,⁴⁷ bár a szerep megszüntethetetlen jellege csak az 1914-es újabb kuruc-versek felől válik visszaigazolhatóvá. Ugyancsak különös, hogy a szerep újraélesztése éppen abban a kötetben történik meg, amelyik címében reflektálni látszik a *Szeretném, ha szeretnének* előversének elemzett (a másik általi) látás és (költői) megmutatkozás körüli problémájára. Ahogy láthattuk, ott az én fenomenális alak-öltésének aktusa pontosan az én szövegek/ének-be vésődésével történik meg, így tulajdonképpen különböző elrejtettségek (maszkok) sorában számolódik föl az én „arca”. Az 1914-es kötet címén nézve egyszerre látszik továbbírni e korábbi költemény tropológiáját, nevezetesen az én-létesítés és eltűnés kiasztikus játékának egyszerre tragikus és (a szöveg ellentmondásos logikájából következően) öntudatos, saját pozícióját mégiscsak a hétköznapi emberek fölé helyező alapállását, lévén a *Ki látott engem?* kérdés ugyancsak e kettő látszólag összeférhetetlen minőség együttesében rögzíthető. Akárhogy is, az ebben a korszakban írt kuruc-versek, úgy tűnhet, abban az értelemben folytatói a korpusz korábbi darabjainak, hogy magukon viselik a szereplésítés beszélőt és megszólaltatóját érintő, tehát a vers pragmatikai és retorikai szétválásából fakadó következményeit, viszont hangsúlyosabban élnek a paratextusok szerzői inskripcióival. Az aktualizáció eme direkt formái⁴⁸ magától értődően nem kimondottan nyitottak teret a kuruc-tematika nemzetkarakterológiától független olvasásának, más kérdés, hogy erre a *Két kuruc beszélget* címet (vagy alcímet) viselő verscsoport számottevő poétikai okokkal nem is nagyon szolgál.

46 Különösen, hogy a Thaly-féle változatban hosszú magánhangzóval szerepelt a név („Tyúkodi”). Vö. *AEÖV* IV, 440.

47 KULCSÁR-SZABÓ, i. m., 208–209.

48 „Jászi Oszkárnak, akivel annyira egyformán s együtt szenvedjük és sírjuk a mai magyar siratnivalókat”; „Kedves Bölöni Györgyömnek, fajtámbeli véremnek”; „Justh Gyulának, egy bomlott korszak bomlasztójának és hősének, a második Bocskaynak”.

Az 1914 után önmaga költői lehetőségeit lassan kimerítő szerep láthatólag közel kerül ahhoz, hogy az azt megszólaltató hang valóban leírhatóvá váljon – Ady publicistiként tanúsított magatartásával alátámasztva – a tiltakozást sajátjának érző „kuruc-politika” társadalombíráló attitűdje⁴⁹ alapján. Az ideológiai allegorikusság gyanúja nemcsak a sematikus, ellentétes pozíciók (hit és hitetlenség) párbeszédét színre vivő versek esetén merül fel, de még azoknál a némileg összetettebb utolsó darabok esetén is érződik, ahol már némi (ön)íroniával, például önidézettel⁵⁰ ellensúlyozódik a patetikus hangnem kijelölte egyértelmű dichotómia.⁵¹ Még ha tehát az ún. „kuruc-versek” összessége nem is mentesülhet az aktualizáló jelentéstulajdonítástól – és így minden bizonnyal továbbra is kánonon kívül maradnak például a kései „párbeszéd” darabok –, a sikerültebb költemények valóban képesek a (történelmi és költői) hagyományt olyan én-elrejtő álarccá formálni, amely mögül az én üzenete már nem az alkotóra való ráhagyatkozással, hanem sokszor egymásnak ellentmondó szövegutasítások olvasásával fejthető csak meg. Innen nézve látható be, hogy a kuruc-tematika fontosságát nem is annyira „kuruc-romantika” meghaladása, azaz az öröklött szerep felvétele, majd fokozatos kiüresítése⁵² mutathatja fel, sokkal inkább az a poétikailag gazdagon kiaknázható tér, amit a vallomáslíra hagyományát felülíró maszköltés költői gyakorlata nyitott meg. Így még ha nem is a legfontosabb Ady-verseket hívta életre e tematika, a versben „bujdosásnak”, a szubjektum költői alakítottságának olyan játékát tette lehetővé, ami nem elhanyagolható tanulságokkal szolgálhat a modern magyar líra későbbi fejleményei számára.

49 SCHÖPFLIN Aladár, *Ady körül*, Nyugat, 1923/5, I/301.

50 „Most már nagyon jó lesz” az első *Két kuruc beszélget* című versben előforduló kijelentés az utolsóban visszhangzik („Most már nagyon jó, mert nem lehet rosszabb”). Vö. TAKÁCS, *i. m.*, 305.

51 A különféle szólamokhoz azonban nem társul látványosan más nyelvfelfogás – alighanem a szólamokhoz rendelt, Adynál leginkább a tipográfia alapján kijelölhető szerepek „cserélhetőségének”, valamint a kuruc-labanc identitás közt billegő ideológiai alapzat törekenységének, egymás nyelvének repetitívitásának ironikus reflexiójaként jut szóhoz az említett Kovács András Ferenc-vers („agyafúrt kóbor keserült korcsos / feleded nyelved feladod sorsod / kacagás isten kacagás holtunk / emlékszel pajtás labanc is voltunk”). Vö. H. NAGY Péter, *Páthosz temetése* = Uő, *Ady-kollázs...*, *i. m.*, 233; TAKÁCS, *i. m.*, 306–313.

52 TVERDOTA, *i. m.*, 40.

PROPSZT ESZTER

Agota Kristof *Trilógiájának* narratív identitásprojektje

Egyikünk azt mondja:

– A fogalmazás címe: „Megérkezünk Nagyanyához.”

A másikunk azt mondja:

– A fogalmazás címe: „A munka.”

Nekilátunk az írásnak. Két óránk és kétoldalmi papírunk van a téma kidolgozására.

Két óra múlva odaadjuk egymásnak, amit írtunk, és a lexikon segítségével kijavítjuk egymás helyesírási hibáit, a lap aljára pedig azt írjuk, hogy „Jó” vagy „Nem jó”. Ha „Nem jó”, tűzbe dobjuk a fogalmazást, és a következő órán újra ugyanarról írunk. Ha „Jó”, bemásoljuk a Nagy Füzetbe. (29)¹

– tudósít Agota Kristof (1935–2011) regényének, *A nagy füzet*nek mi-elbeszélője. Rögzíti azokat a kritériumokat is, melyek alapján egy szöveg helyet kaphat a nagy füzetben:

Nagyon egyszerű szabály alapján döntjük el, hogy a fogalmazás „Jó” vagy „Nem jó”: igaznak kell lennie. Azt kell leírunk, ami van, amit látunk, amit hallunk, amit csinálunk.

Tilos például azt írni, hogy „Nagyanya olyan, mint egy Boszorka”, de azt szabad írni, hogy „Az emberek úgy nevezik Nagyanyát, hogy a Boszorka”.

Tilos azt írni, hogy „A Kisváros szép”, mivel lehet, hogy a Kisváros nekünk szép, de másnak csúnya.

Ugyanígy: ha azt írjuk, hogy „Az ordonánc kedves”, az nem igaz, mivel lehet, hogy az ordonánc képes gáztetteket elkövetni, csak mi nem tudunk róla. Tehát egyszerűen azt írjuk: „Az ordonánc pokrócot adott nekünk.”

Azt írjuk, hogy „Sok diót eszünk”, és nem azt, hogy „Szeretjük a diót”, mivel a „szeret” szó bizonytalan szó, nem pontos és nem tárgyilagos. „Szeretjük a diót” és „Szeretjük Anyánkat”: nyilvánvaló, hogy a két „szeret” nem ugyanazt jelenti. Az első egy kellemes ízre, a második egy érzésre vonatkozik.

Azok a szavak, amelyek érzéseket jelölnek, igen homályosak, jobb, ha kerüljük a használatukat, és ragaszkodunk a tárgyak, az emberek és önmagunk leírásához, vagyis a tények hű leírásához. (29–30)

1 Tanulmányomban az oldalszámok a következő kiadásra vonatkoznak: Agota KRISTOF, *Trilógia (A nagy füzet, A bizonyíték, A harmadik hazugság)*, Bp., Új Palatinus Könyvesház, 2006.

A nagy füzet mint a jelentésképzés tere jelenik meg, melyet írói kérlelhetetlen következetességgel, aszketikus fegyelemmel alakítanak ki. A mi-elbeszélő ikreknek írja le őket, akiket anyjuk a háború elől nagyanyjukhoz menekít egy határ menti kisvárosba.

A következőkben azokkal a viszonyokkal foglalkozom Agota Kristof *Trilógiájában* (ennek első része *A nagy füzet*), amelyekben jelentés teremődik.² Vizsgálatomban az elbeszélés-szemiotikára fókuszálok, pontosabban a jelentést kidolgozó írás, illetve elbeszélés pragmatikájára, s ez azt jelenti, hogy nemcsak az elbeszélők közötti és nemcsak az elbeszélők és elbeszélésük tárgya közötti viszonyok fontosak számomra, hanem azok a kapcsolatok is, melyeket a szöveg – az elbeszélői perspektíva révén – az olvasóval alakít ki.

A nagy füzetben zajló jelentésképzés legfőbb szabálya – mint azt az idézetek is mutatták – a szubjektív, az érzelmi és értékelő jelentéselemek kiiktatása, tompítása. A fogalmazások, melyekben az ikrek tapasztalataikat dolgozzák fel, s melyekkel életüket is koherens egészé próbálják formálni, az ikrek valóságteremtésének objektivációi. Brutális világ teremődik bennük, illetve általuk, brutális módszerekkel. Világuk szemantikai határait az ikrek azzal a kíméletlenséggel jelölik ki, mellyel testüket és szellemüket is edzik. Különböző gyakorlatokat gondolnak ki („Testedzés”, 19; „Lélekedzés”, 23), amelyek fájdalom-határaikat hivatottak megerősíteni:

Nagyanya sokszor megver bennünket, a bütökös kezével üt, vagy a seprével, vagy vizes törőronggyal. Húzza a fülünket, belemarkol a hajunkba.

Mások is megpofoznak, megrugdosnak bennünket, azt se tudjuk, hogy miért.

Fájdalmunkban sírva fakadunk. [...]

Elhatározzuk, hogy megeddük a testünket, hogy megtanuljuk sírás nélkül elviselni a fájdalmat.

Kezdetnek pofozzuk, aztán ökölrel verjük egymást. [...]

Meztelenek vagyunk. Derékszíjjal ütjük egymást. Minden ütésre azt mondjuk:

– Nem fáj.

Egyre erősebben ütünk, tiszta erőből.

Láng fölé tartjuk a kezünket. Megvágjuk egy késsel a combunkat, a karunkat, a mellünket, és pálinkát öntünk a sebre. Egyre csak azt mondjuk:

– Nem fáj.

Egy idő múlva már csakugyan semmit sem érzünk. Valaki másnak fáj, valaki más égeti, vágja meg magát, valaki más szenved.

Már nem sírunk. (19–20)³

2 A jelentést – kognitív tudományok, a szociálisreprezentáció-elmélet (jelen összefüggésben egy tanulmányt emelve ki: Sandra JOVCHELOVITCH, *Defence of Representations*, Journal for the Theory of Social Behaviour, 2[1996], 121–135) és a tudományos narratív pszichológia kutatásaira támaszkodva (néhány releváns művet kiemelve: LÁSZLÓ János, *A történetek tudománya: Bevezetés a narratív pszichológiába*, Bp., Új Mandátum, 2005; EHMANN Bea, *A szöveg mélyén: A pszichológiai tartalomelemzés*, Bp., Új Mandátum, 2002; *A reprezentáció szintjei*, szerk. LÁSZLÓ János, KÁLLAI János, BEREZKEI Tamás, Bp., Gondolat, 2004, itt: 317–382 [Narratív pszichológia és számítógépes megértés stb.]) – reprezentációnak tekintem, s létrejöttét a szereplők kapcsolati hálójának rekonstruálásán keresztül vizsgálom.

3 Vö. „Nagyanya azt mondja ránk:

A nézőpontot, amelyet a nagy füzet elbeszélői érvényesíteni próbálnak, sajátos feszültség jellemzi: az ikrek érzékelésének kifinomultságát, komplexitását a kvázi naiv elbeszélőmód redukálni (majdhogynem visszavonni) igyekszik. Az ikrek úgy próbálják „igaz” történetüket elbeszélni, az egyetlen érvényes jelentést kidolgozni, hogy, mint már említettem, az írással megképzett jelentésekből igyekeznek kiiktatni az érzelmi és értékelő elemeket, azaz minden személyeset.

A nézőpontot az is jellemzi, hogy miközben nem teremt oksági összefüggéseket, vagyis nem ír le szándékokat, vágyakat, egyáltalán intencionális állapotokat, nem minősít tapasztalatokat és eseményeket (egyenértékűként kezel minden eseményt és tapasztalatot), jelentésképzésének határozottságával, kizárólagosságával egyfajta szűkségszerűség benyomását kelti az olvasóban: hogy a nagy füzet lapjain kibontakozó folyamat bármilyen brutális, mégis célszerű, okszerű, ésszerű.⁴ A határozott jelentéstulajdonítások irritálják, sőt megrendítik az olvasó kognitív sémáit. Ebben nagy szerepe van annak, hogy *A nagy füzet* egyfajta olvasókönyvként is szerveződik, a fogalmazásokkal, bizonyos témák tárgyalásával kognitív sémákat dolgoz ki és közvetít olvasója világ-alakításához.

Noha az ikrek jelentésképzése akadályozza az érzelmi kapcsolat kialakítását az olvasóval (a felsorolt jellegzetességek – az, hogy az ikrek nem dolgoznak ki oksági ösz-

– Szukafattyak.

Az emberek azt mondják ránk:

– Boszorkányfajzat! Kurvafattyak!

Mások meg azt:

– Hülyék! Csibészek! Taknyosok! Szamarak! Mocskosok! Disznók! Rohadékok! Dögök! Szarháziak!

Akasztófavirágok! Gyilkospalánták!

Ha ezeket a szavakat halljuk, elvörösödünk, zúg a fülünk, ég a szemünk, remeg a térdünk.

Nem akarunk elvörösödni meg remegni, hozzá akarunk szokni a sértésekhez, a szidalmakhoz.

Leülünk egymással szembe a konyhai asztalhoz, farkasszemet nézünk, és egyre nagyobb sértéseket mondunk egymásnak. [...]

Addig mondjuk, ameddig a szavak már nem érnek el az agyunkba, már nem is halljuk meg őket. [...]

De ott vannak a régi szavak is.

Anyánk azt mondta nekünk:

– Kedveseim. Drágáim. Mindenségeim. Imádott kicsikéim.

Eszünkbe jutnak ezek a szavak, és könnybe lábad a szemünk.

El kell felejtenünk ezeket a szavakat, mert most már senki se mond nekünk ilyeneket, és mert az emléküik elviselhetetlen teher számunkra.

Újrakezdjük hát a gyakorlatot, csak most másképpen.

Azt mondjuk:

– Édeseim. Drágaságaim. Szeretlek... Sose hagylak el benneteket... Titeket szeretlek... Csak titeket...

Ti vagytok minden örömem...

A sok ismételtetéstől a szavak lassanként elvesztik jelentésüket, és csökken a miattuk érzett fájdalom.”
(23–24)

4 A nézőpontot az olvasó az ikrek diegetikus határátlépései révén azonosíthatja, olyan passzusokban, melyekben nem a nagy füzetet olvassa, s melyekben megismerheti az elbeszélői tudat és vele a nézőpont „fejlődéstörténetét”, az ikrek traumákkal terhelt élettörténetét, elszakadásukat az anyától, a rideg nagymama mellett megélteteket stb. (Megnehezíti az olvasó dolgát, hogy az ikrek nem reflektálják és nem rendezik fogalmilag élményeiket, tapasztalataikat, s hogy „spártai” írásmódjuk is az olvasó ilyen irányú próbálkozásai ellen hat.)

szefüggéseket, nem tulajdonítanak szándékokat, nem értékelnek stb. – folyamatosan megszegik a narratív strukturálás kapcsolatteremtő szabályait, illetve sértik annak kapcsolatteremtő elvárásait), a nézőpont látni engedi az ikrek rendkívüli biztonságvágyát: a jelentések kidolgozásában élesen és pontosan meghúzott szemantikai határok az én-határok szigorú és pontos kijelölését is célozzák. Az érzelemmentes megismerésre való törekvés mélyen megélt bizonytalanságból fakadhat, s talán a sebezhetetlenség vágya mozgatja. Az onnipotencia-igény, a jelentés kontrollálásának vágya, úgy gondolom, a kontrollvesztésre, bizonytalanságra adott reakció.

Az elszántság, amivel az ikrek a biztonságot adó szemantikán dolgoznak, az anya, az anyai utáni vágygal telíti a jelentésképzés terét. Azok a szemantikai-szemiotikai technikák, amelyekkel az ikrek a jelentés-teret, a nagy füzetet, alakítják, megfeleltethetők azoknak a technikáknak, melyekkel anyjuk testét, egy anyai „test-teret” próbálnak konzerválni, miután anyjuk a háború utolsó napjaiban, szemük láttára, egy gránátalálatban, karjában csecsemőhúgukkal meghal.

Később hónapokig csiszolgatjuk, fényesítjük Anyánk és a csecsemő koponyáját és csontjait, aztán gondosan összerakjuk a csontvázakat, minden csontot vékony dróttal rögzítve. Amikor végzünk a munkával, felkötjük Anyánk csontvázát egy gerendára, és a nyakába akasztjuk a csecsemőt. (150)

– írják. A csontok polírozása értelmezhető az egy igaz történet kicsiszolásának szemantikai (és pragmatikai) ekvivalenciájaként. A tér vágyott anyai funkciója a jelentést építő, gondoskodó struktúráképzésben állna.⁵ Az ikrek számára a gondoskodást és a kölcsönös jelentésképzést a fogalmazások kölcsönös ellenőrzése, korrektúrája képviseli.

Egységük megbonthatatatlannak tűnik, mégis *A nagy füzet* utolsó fejezetében, *Az elválásban* elszakadnak egymástól az ikrek: egyikük az aláaknázott határon „előre-küldött” apjuk lába nyomába, majd holttestére lépve elhagyja az országot, másikuk visszamegy a nagymama házába. Az olvasó feltételezheti, hogy az ikrek az elszakadás után, szemantikai-szemiotikai szimbiózisukból kilépve új kapcsolatokban alakítanak majd ki jelentéseket.

A Trilógia második része, *A bizonyíték*, egy ő-elbeszélő közvetítésével meséli el, hogy az egyik iker, aki a differenciálatlan iker-állapot elhagyásával nevet is kap, Lu-

5 A kijelentés magyarázataként Donald W. WINNICOTT (*Játszás és valóság*, Bp., Animula, 1999) átmenetitér-elképzelését említem, melyről azt gondolom, jól beilleszthető a jelentésképzésről való gondolkodásba: az a folyamat, amelyben a gyermek Winnicott szerint úgy alkotja meg önmagát az anyjától (gondozójától) való fokozatos elszakadásban, hogy létrehoz egy olyan teret, amelyben az anyától való távolságot ún. átmeneti tárgyakkal (alvópelenkákkal, plüssállatokkal stb.) hidalja át, a jelentésképzés problémája felől nézve nem más, mint a reprezentációs mezők eredettörténete, a gyermek ugyanis a(z elég) jó anya belső reprezentációját hozza létre, mely biztonságot nyújt neki anyja távolléte esetén is, s mely lehetővé teszi számára, hogy miközben kapcsolatban marad az anyjával, el is különüljön tőle. Ahhoz, hogy a reprezentáció létrejöhessen, ill. biztonságot adhasson, az anyának vissza kell jeleznie, meg kell erősítenie a gyermek jelentés-tulajdonításait – ebben az értelemben beszélék gondoskodó struktúráképzésről. (Fontos megjegyezni, hogy a tükörmetafora, melyet magam is használni fogok a reprezentációképzés tárgyalásakor, nagyban egyszerűsít, hiszen a „tükör” maga is reprezentáció.)

cas-ként jelöli az elbeszélő, egy iskolai füzetbe jegyzi fel a vele történeteket testvére, Claus számára. A füzet (talán azonos *A nagy füzet*ben megismert nagy füzet), mint-ha a mesékből ismert mágikus tárgy szerepét ölténé magára, amely az együvé tartozást szimbolizálja, s amely tájékoztatja az egymástól elszakadtakat a másik állapotáról, veszélyről, betegségről stb.⁶ A füzet, mivel köztes teret hoz létre az ikrek között, önállóosodást, individuációt téve lehetővé, átmeneti tárgynak⁷ tűnik.

A füzetben Lucas egyedül dolgozik, s ugyan feltételezi, hogy testvére is minden nap feljegyzi az ő számára, ami vele történt, írásmunkája magányos, a füzetben rögzített jelentéseket senki sem kontrollálja (néha úgy tűnik, mintha azért vált volna el testvérétől, hogy a veszteség fájdalma is őhöz kösse). Míg *A nagy füzet*ben elolvashattuk a nagy füzetet, *A bizonyíték* olvasója számára, legalábbis első olvasásra, hozzáférhetetlen a füzet, akárcsak a benne kidolgozott szemantikai univerzum.

A bizonyíték elbeszélője beszámol azokról a találkozásokról, melyek Lucas életében a Claustól való elválás után jelentéshordozó kapcsolatokká válhatnának. Lucas egy Szilveszter este találkozik Yasmine-nal, aki vízbe készül fojtani apjától fogant, torzszülött gyermekét, s a gyerekekkel, Mathiasszal együtt házába fogadja a kétségbeesett nőt. A könyvesbolt tulajdonosa, Victor, akitől Lucas a ceruzát, papírt és füzetét vesz, egyre mélyebb bizalommal osztja meg vele gondolatait olvasásról, írásról, életről. Victoron keresztül ismeri meg Lucas Peter N.-t, a párttitkárt, majd a könyvtáros Clarát is. Jelentések azonban egyik kapcsolatban sem jönnek létre.

A Yasmine-nal való viszonyban Lucas elérhetetlen marad érzelmileg, úgyszólván nincs is jelen a kapcsolatban. Szexuális aktusaikban például nem önmaga vesz részt, hanem Yasmine apjának alakját vesz fel, pontosan azon a módon viszi véghez az aktust, ahogyan azt az apához fűződő boldog-gyötrelmes szerelem elbeszélésében hallotta Yasmine-től. Lucas mintaszerűen gondoskodik a lányról, csakhogy gondoskodása minden személyes jegyet nélkülöz. Végül Yasmine eltűnik, Lucas azt mondja Mathiasnak, a városba költözött, amiért a kisfiú Lucas-t okolja, mondván: Yasmine Lucas szeretetlensége miatt ment el.

Clarához csökönyös erőszakossággal közeledik Lucas, nem hagyja magát visszatartani, elküldeni, miközben az asszony varázsát talán épp megközelíthetlensége jelenti számára: Clara minden gondolata és érzése politikai okokból kivégzett férjére, Thomas-ra irányul, éjszaka is vele álmodik, s elakadt gyásza elzárja minden kapcsolattól. Az elakadt gyázmunka nem engedi, hogy új jelentésekkel töltsen fel világát. Lucas, arra alapozva, hogy élethelyzetük sokban hasonlít, megpróbál az elválás jelentéséről beszélni az asszonnyal:

A nő kezei közé rejtje az arcát.

– Maga nem tudja elképzelni, hogy miken mentem keresztül.

6 A Grimm fivérek *A két testvér* című meséjében például, apjuk javaslatára, egy fényes pengéjű kést szúr egy fába két fiú, hogy a fához visszatérve leolvashassák a késről testvérük sorsát (a fényes penge jó sorsot, a rozsdás halált jelent). A mese elemzését lásd Bruno BETTELHEIM, *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*, Bp., Gondolat, 1994, 125–133.

7 Vö. 5. lábjegyzet.

Lucas azt mondja:

- Ismerem az elválás fájdalmát.
- Az anyja halála.
- Van más is. Egy fivér távozása, akivel szinte egyek voltunk.

Clara felemeli a fejét, és Lucas-ra néz.

– Mi is, Thomas és én, mi is egyek voltunk. Azok meggyilkolták. A maga fivérét is megölték?

– Nem. Elment. Átment a határon.

– Miért nem tartott vele?

– Egyikünknek itt kellett maradnia, hogy foglalkozzon az állatokkal, Nagyanya házával. És amúgy is meg kellett tanulnunk a másik nélkül élni. Egyedül. (212–213)

Clara mégsem lesz partner a jelentésképzésben. Végül, mikor Clara elmegy, hogy megbosszulja Thomas-t – zavargások rázzák meg ugyanis a politikai rendszert –, Lucas azt mondja Peternek: „Azt hiszem, rátalált Thomas-ra, és ez így van jól. Állandóan Thomas-ról beszélt. Csak Thomas-ra gondolt, csak Thomas-t szerette, a betege volt. Így vagy úgy, de mindenképpen meghalt volna Thomas miatt.” (271)

Victor is elmegy, félig kész jelentés-tervekkel, a nővérehez költözik, hogy megírhasa könyvét, a házát és a könyvesboltot pedig eladja Lucas-nak.

Mathiasnak, aki Lucas-val marad Yasmine távozása után, különös szüksége van Lucas segítségére saját világ-szemantikája kialakításában. Ezt a szemantikát a ±[szere-tetre érdemes] értékjegy dominálja, s „odaítéléséről” a ±[szép] szemantikai jegy függvényében dönt Mathias, vagyis szerinte az méltó a szeretetre, aki szép. Mathias úgy gondolja, anyja azért hagyta el, s azért nem szereti, mert torz a teste, Lucas-nak gyakran mondja, hogy gyűlöli, mert „nagy” és „szép” (232), s azt hangoztatja, hogy a padláson függő csontvázakat szereti (Lucas-ék anyjának és hűgának a csontvázat), különösen a csecsemőét, aki „[c]súnyább és kisebb” (233), mint ő, és sosem fog nagyobbra nőni. Mathias anyja eltűnése után erősen foglalkoztatja a veszteség szemantikája is. Lucas-t a testvére felől kérdezi, akit halottnak gondol, mert folyamatosan beszélni hallja hozzá Lucas-t, akitől azt hallotta a holtak „tartózkodási helyéről”, hogy „A halottak nincsenek sehol, és ott vannak mindenhol” (233): „Te beszélsz hozzá, és ő nincs sehol, és ott van mindenhol, tehát ő is halott.” (234) Mivel Lucas azt válaszolja erre, hogy a testvére nem halott, hanem egy másik országban él, és vissza fog jönni, Mathias úgy következtet, „Ez az egyetlen különbség a halottak és azok között, akik elmentek, ugye? Akik nem haltak meg, visszajönnek.” (Uo.) Minthogy Yasmine nem jön vissza, Mathias holtak nyilvánítja: „Meghalt. Már régóta tudom. Ha nem halt volna meg, már visszajött volna.” (274) Megpróbálja világát Lucas-tól kölcsönzött jelentésekkel biztonságossá tenni: iskolába jár, mert Lucas azt mondja, „egyedül az ész számít” (200), pedig iskolatársai gúnyolják, sőt kínozzák, s mikor Lucas azt javasolja, írja ki magából a bánatát, kiderül, hogy Mathias is vezeti a maga nagy füzetét. Ám ezek a stratégiák kudarcot vallanak. Mikor Mathias észreveszi, hogy Lucas egy szép, szőke kislányt figyel, mert, mint mondja, a testvére emlékezteti, akit nagyon szeret, körzőjét vágja Mathias kezébe, hogy érzékeltesse vele a fájdalmat, amit okoz neki: „Senkit sem szabad szeretned rajtam kívül,

még a fivéredet sem.” (303) Aztán rezignáltan megállapítja: „Nem ér semmit okosnak lenni. Sokkal jobb, ha valaki szöke és szép.” (303)

Mivel Mathias azt tapasztalja, hogy Lucas számára az érdemes a szeretetre, aki nincs jelen, aki távol van, ő is a távollét, a jelen-nem-lét mellett dönt: kitépi és elégeti a megírt füzetlapokat, s felakasztja magát a padláson, szeretett csontvázai mellé. S ha az volt a szándéka, hogy ő is jelentés-vázzá váljék, amelyet Lucas majd gondoz és értelemmel tölt fel, elérí célját, ugyanis Lucas a sírján alszik, mert tudja, hogy fél egyedül, később kiássa csontvázát, s a másik kettő mellé akasztja, aztán egy füzetet is nyit Mathias számára, amibe a következőket jegyzi fel: „Mathiasszal minden rendben van. Még mindig ő az első az iskolában, és már nincsenek rémálmai.” (310)

Peter, akire Lucas Clausnak szánt füzeit bízta, hogy Mathias ne olvashassa el azokat, kétkedve figyel Lucas jelentés-, én- és világepítését. Megkérdi: hogyhogy ő soha senkitől nem hallott Clausról, még Victortól sem, aki pedig gyerekkorától ismeri Lucas-t. Megkérdi: hogyhogy Lucas soha nem kap hírt, levelet a testvérétől, megkérdi, szereti-e Lucas Clarát, de nem sikerül tisztáznia fontos szavak (szeretet, összetartozás) szemantikáját a barátjával. A szeretetre vonatkozó kérdésre azt feleli Lucas: „Nem ismerem ennek a szónak a jelentését. Senki sem ismeri. Nem vártam volna ilyen kérdést magától, Peter.” (240) Egyszer Peter megpróbálja konfrontálni Lucas-t a saját valóságával, s azt mondja, Claus nem fog visszajönni, hiszen „Aki nem létezik, az nem tud visszajönni” (272), mire Lucas, aki nem tudja elviselni ezt a valóságot, az öntudatlanságba menekül, elveszíti eszméletét, s kis időre az emlékezetét is.

A *bizonyíték* nyolcadik fejezetében váratlanul és minden átmenet nélkül megváltozik az elbeszélés tárgya, az ő-elbeszélő Claus érkezéséről számol be, miközben Lucas-t elengedi látóköréből. (Később Peter meséli el Clausnak, hogy Lucas Mathias halála után felhagyott az olvasással és az írással is, nemigen szólalt meg, alig evett, alig aludt; amikor a nagyanya háza közelében elásott női holttestet találtak, s ő, Peter, ezt megemlítette neki, eltűnt.) Peter Claus megérkezésekor úgy hiszi, Lucas jött vissza, s tréfát űz vele, ezért kéri, hagyja abba a játékot a nevekkel – a szöveg világában Peter az egyetlen, aki észreveszi, hogy az ikrek nevei anagrammák –, de aztán megkérdezi, miért nem jelentkezett korábban soha. Claus szétválásukat erőpróbaként értelmezi: „Elhatároztuk, hogy szétválunk. Ennek a szétválásnak teljesnek kellett lennie. Egy határ nem volt elég ehhez, kellett a csend is. [...] A próba már elég régóta tart. Fáradt vagyok és beteg, látni akarom Lucas-t.” (318)

Viszontlátásra nem kerül sor, Claus csak a füzetten keresztül kerülhet kapcsolatba Lucas-val – számára, Peter kétkedése ellenében, a füzet a bizonyítéka testvére létezésének –, az abban leírtak nyomán próbál részt venni Lucas életében: találkozik Clarával, aki azt hiszi, Thomas jött el; felkeresi a nagyszülők sírját a temetőben; és a csontvázak alatt alszik egy szalmazsákon, ahogy Lucas is tette Mathias halála után.

Az elbeszélés tárgyának hirtelen megváltozása után *A bizonyíték* végén módosul az elbeszélő instancia is, a *Trilógia* második része egy feljegyzéssel zárul, a K. város börtönében fogva tartott Claus T. visszahonosítási kérelme ügyében. A feljegyzés apropója, hogy Claus T. vízumának lejártá után nem hagyta el az országot. Az irat rögzíti, hogy

Kihallgatásakor Claus T. azt állította, hogy országunkban született, gyerekkorát városunkban töltötte a nagymamájánál, és kijelentette, hogy itt akar maradni Lucas fivére viszsztatéig. Nevezett Lucas K. város egyetlen nyilvántartási jegyzékében sem szerepel. Hasonlóképpen Claus T. sem. (325)

Az utóiratban pedig a következőket olvashatjuk:

Biztonsági okokból természetesen megvizsgáltuk a Claus T. birtokában lévő kéziratot. Ő állítja, hogy e kézirat bizonyítja Lucas fivére létezését, aki annak java részét írta, míg ő, Claus csak az utolsó néhány oldalt toldotta hozzá, a nyolcadik fejezetet. Az írás azonban elejétől a végéig ugyanattól a kéztől származik, és a lapokon az öregedés egyetlen jele sem fedezhető fel. A szöveg egésze egyhuzamban íródott, ugyanazon személy által, hat hónappal nem régebben, tehát csakis Claus T. írhatta itt-tartózkodása alatt. (325)

A grafológiai vizsgálat eredménye mellett a feljegyzés a kézirat tartalmi pontatlanságát is említi – „az egész csak fikció lehet, mivel sem a leírt események, sem a lapokon szereplő személyek nem hozhatók kapcsolatba K. várossal” (326) –, csak az állítólagos nagymama kapcsán tudták megállapítani, hogy a nevezett helyen valóban élt egy aszszony, s elképzelhető, hogy a háború alatt a gondjaira bízta több gyereket.

A feljegyzés és utóirata lerombolják azt a jelentésmezőt, melyet az olvasó *A nagy füzet* és *A bizonyíték* addigi fejezeteinek olvasásával megalkotott. Az olvasó szövegértelmezésének biztosnak látszó viszonyítási pontja, tehát az elbeszélő nézőpontja meg-ingott, így kénytelen új tájékozódási pontokat keresni a szövegben, s új viszonyt kiépíteni a szereplőkhöz. Újraorientálódását feltehetőleg bizonytalanság és szkepszis fogja kísérni: immár nemcsak az ikrek létezésében kételkedik majd, hanem az elbeszélő, az elbeszélt alakok s az elbeszélt világ (ön)azonosságában is. S felmerülhet benne a kérdés, hogy a feljegyzés által megnyitott jelentés-tér nem csupán bizonytalan, érvényét könnyen elvesztő tér-e, mint a korábbiak.

A nagy füzet, melyet a feljegyzés (a fikció keretein belül) fikciónak minősít, így más identitásprojektet látszik hordozni, mint korábban. *A nagy füzet*ben úgy tűnt, a nagy füzetet jelentés-visszatükrözés alakítja, építi, úgy látszott, az ikrek tükör-tekintete őriz jelentést és vele identitást. A feljegyzés pedig azt állítja, hogy a másik, akihez viszonyulva a nagy füzet írója meg szeretné írni önmagát, nem létezik a nagy füzetten kívül, hogy ezt a másikat a nagy füzet teremti meg, vagyis hogy annak írója saját szövegét szeretné tükörként használni önmaga (képének) megalkotásához.

A *Trilógia* harmadik része, *A harmadik hazugság* két részre tagolódik, s első részében a feljegyzésben rögzített szituációt bontja ki. Az én-elbeszélő, Claus, börtönben ülve számol be gyermekkoráról, melynek nagy részét kórházban töltötte. Elbeszéli, hogy négyévesen, súlyos betegen került oda, hogy a betegség következtében semmire nem emlékszik korábbi életéből. Megtudjuk, hogy később a kórházból egy rehabilitációs intézetbe szállították; részletesen mesél arról, hogy az intézet számára elviselhetetlen realitását megpróbálta mások számára is elviselhetetlenné tenni: látogatóba érkező szülőknek azt mondta, hogy meghalt a gyermekük; olvasni nem tudó társa-

inak a szülői levelekben írtak ellentétét „olvasta fel”, azt, hogy a szülők nem szeretik, és örülnek, hogy megszabadultak tőle; s elmeséli, hogy kegyetlenül megverte a pszichológust, aki viselkedésében kiszolgáltatottsága fájdalmát ismerte fel. Az intézetből aztán a háborús bombázások elől egy kisvárosba vitték, egy parasztasszonyhoz, akit nagyanyának nevezett. Elbeszéli, hogy itt vett egy „nagy iskolai füzetet” (364), melybe „feljegyezhettem [m] első hazugságai [ma]t” (uo.). Elbeszéli azt is, hogy később, a „nagyanya” halála után, elhagyta az országot, a szó szoros értelmében egy holttesten keresztül, egy idegen férfién, akinek megígérte, hogy átviszi a határon. A *harmadik hazugság* első része álmokat is tartalmaz, melyek Claus és testvére, illetve családja találkozásait formálják meg újra és újra, különbözőképpen, de mindig tragikus kimenetellel: egyszer Claust elűzi apja; máskor testvére szembesíti azzal, hogy ő csak egy álom; aztán egy álomban Claus megöli testvérét, mert az fel akarja ébreszteni szüleiket, hogy találkozassanak Clausszal, mire egy idegen férfi azzal vigasztalja, hogy a testvére „minden pillanatban és mindenhol ott lesz majd” (376) vele, vagyis hogy halála nem jelenti a kapcsolat elvesztését, megszűnését, hogy a képzeletébe zárt fivér nem is árthat majd neki, többé nem szolgáltathatja ki őt.

Az olvasóban, aki kénytelen újraalkotni az elbeszélői tudat és a nézőpont „fejlődéstörténetét”, immár egy olyan férfi, illetve elbeszélő alakja körvonalazódik, akit a hiány megtapasztalása késztet megszállott biztonságkeresésre. Számára – a múlt és a múlt emlékeinek elvesztése miatt⁸ – a hiány az egyedüli valóság, a jelen nem lévő pedig valóságosabb, mint a jelenlévő.

A férfi megszállott írásmunkája is értelmezhető eszerint, vagyis arra irányuló próbálkozásként, hogy az emlékezet hiányait, réseit az elbeszélés töltsse ki, hogy az elvesztett reprezentációkat újak létrehozása pótolja. Az ikrek ebben az értelemben az emlékezés egyik alakzatát testesítik meg: a megkettőzést,⁹ a jelen nem lévőnek jelenlővé tételét, a re-reprezentációt.

Mindeközben egyre többször kerülnek fókuszba, egyre többször reflektálódnak Claus szövegalkotásának szemantikai-szemiotikai mechanizmusai. Szállásadónőjének kérdésére, hogy igaz vagy kitalált dolgokat ír-e le, a következőket mondja el Claus:

Azt válaszolom neki, hogy igaz történeteket próbálok írni, de egy adott pillanatban a történet éppen igaz volta miatt egyszer csak elviselhetetlenné válik, és akkor kénytelen vagyok megváltoztatni. Azt mondom neki, hogy a saját történetemet próbálok elmesélni, de nem vagyok képes rá, nincs hozzá bátorságom, túl nagy fájdalmat okoz nekem. Így

8 „Hogy mi volt a kórház előtt, már nem tudom.

A zöld ablaktáblás fehér ház egy csendes utcában, a konyha, ahol anyám énekelt, az udvar, ahol apám fát hasogatott, a tökéletes boldogság ebben a fehér házban valóság lehetett valamikor, vagy csak álmodtam vagy elképzeltem mindezt a kórházban töltött öt év hosszú éjszakáin?

És az, aki a kisszoba másik ágyában aludt, aki egy ütemre lélegzett velem, a fivérem, akinek még tudni vélem a nevét, vajon meghalt, vagy soha nem is létezett?” (343)

9 Vö. Renate LACHMANN, *Gedächtnis und Literatur: Intertextualität in der russischen Moderne*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1990.

aztán mindent megszépíték, és a dolgokat nem úgy írom le, ahogy megtörténtek, hanem ahogy szerettem volna, hogy történjenek. (333–334)

Ezzel Claus történetképzésének alapvető célja is megmutatkozik: a történetek célja valójában nem az élettörténeti valóság kiderítése, hanem egy élettörténetként alkalmazható történet megalkotása.

Ez a megállapítás, azt gondolom, tükröztethető abban a szövegrészben, melyben az elbeszélő – akit a következőkben elbizonytalanított identitása miatt Claus-Lucasnak fogok nevezni – (feltehetőleg) Clausról mesél, egyes szám harmadik személyben. A szövegrész szerint „a gyerek” (390), aki az idegen holttestén szökött át a határon, azt meséli a rendőrségnek, hogy apjával próbált menekülni az országból, de az szerencsétlenül járt, neki pedig nem maradt rokona, akihez visszatérhetne, s a gyerek aláír egy jegyzőkönyvet, amelyben „három hazugság található”:

A férfi, akivel nekivágott a határnak, nem az apja.

A gyerek nem tizennyolc éves, hanem csak tizenöt.

Nem Clausnak hívják. (394)

Az olvasó, akinek figyelme az elbeszélő történeteinek funkcionalitására terelődik, a *Trilógia* első két darabját is tekintheti úgy, mint kísérletet egy élettörténetként akceptálható történet kidolgozására. Ha *A harmadik hazugságban* prezentált élettörténetet (fiktív) valós alapként fogadjuk el, *A nagy füzetben* és *A bizonyítékban* elbeszélte történetek annak az identitásprojektnek lesznek szemantikai-szemiotikai hordozói, amelyben Claus-Lucas élete eseményeinek, találkozásainak, tapasztalatainak különböző jelentéseket tulajdonít, hogy úgymond használható, élhető jelentésekhez jusson. *A nagy füzetben* az „egy igaz történet, egy igaz jelentés” kidolgozására való igyekezet utólag védekezésnek látszik a végtelenül sok és sokaságában fenyegető lehetséges történettel és lehetséges jelentéssel szemben. Korábban úgy tűnt, hogy a „valóság”, a jelentések redukciója nyújthat védelmet az események, élmények jelentésének kidolgozásából eredő félelmek és destruktív fantáziák ellen, az olvasási folyamat e későbbi szakasza azonban már annak belátása felé mozdítja el az olvasót, hogy a fantáziának kellett volna védelmet nyújtania a valósággal szemben.

Ebből az értelmezői nézőpontból az állapítható meg, hogy az első rész anya- és nagyanyafiguráján keresztül egy olyan anya narratív megteremtésére, re-prezentációjára történik kísérlet, akire az elbeszélő nem emlékszik. A próbálkozás hasítással él: a jó anya reprezentációja – aki, bár távol él, gondoskodik gyerekeiről, meleg ruhát küld nekik – élesen elválik a rossz anya reprezentációjától, a nagyanyától, aki a csomagban kapott holmikat eladja, s a pénzből sem juttat a gyerekeknek. Az apa alakjával is hasításon keresztül küzd meg az elbeszélő: a rossz apa reprezentációja abban az apában ölt alakot, aki hosszú ideig elhanyagolja gyerekeit, nem érdeklődik utánuk, aki idegenné válik, s akinek mint idegennek a holttestén válik lehetővé a szökés. A jó apa re-prezentációja pedig Peter alakjában, aki *A harmadik hazugságban* Claus gyámjaként jelenik meg.

S ebből az értelmezői nézőpontból az is megállapítható, hogy Claus-Lucas én-reprezentációinak különféle variánsait alkotja meg a történetekben, illetve a történetekkel és a szereplőkkel olyan projektív identifikációs felületeket teremt, melyek segítségével saját személyiségrészeivel próbál kapcsolatba lépni, próbálja egyes személyiség-részeit kontrollálni. Clara alakján keresztül (aki a harmadik részben Peter felesége) talán szeretetképtelenségével próbál kapcsolatba kerülni: az asszony érzelmei éppúgy az elérhetetlenre, jelen nem lévőre irányulnak, mint Lucas-éi, a [szeretlenség] közös szemantikai jegyük. Mathias alakjában is azonosíthatók szemantikailag Claus-Lucas self-részei, így a testi fogyatékosság fájó tudata, az intelligencia kíméletlen kizsákmányolása stb. De érdemes megemlíteni Mathias álmait is, melyek azokat a szemantikai jegyeket, illetve összekapcsolásukat azt a szituációt ismétlik, mely Claus-Lucas életét is meghatározza: a vágyakozást a közelség után (egy álomban Mathias és Yasmine keresik az egymáshoz vezető utat), s egyidejűleg a félelmet a közelségtől (Mathias egy álmában szeretne megsimogatni egy békésnek és kedvesnek tűnő tigrist, amelyik aztán letépi a karját; egy másik álomban pedig megfojtja egy fa, amely Yasmine hangján hívja ölelésébe).

Szembetűnő Claus-Lucas és Victor, a műkedvelő író és könyvesbolt-tulajdonos szemantikai közössége is, melyet a [terméketlenség] szemantikai jegye alapoz meg. Mint említettem, Victor a nővéréhez költözik, hogy régóta dédelgetett tervét megvalósítsa, vagyis megírja élete könyvét, mert meg van győződve arról, hogy „minden emberi lény arra született, hogy megírjon egy könyvet, és semmi másra. Egy zseniális vagy közepeszerű könyvet, nem számít, de aki semmit sem ír, az elveszett ember, az úgy élte le az életét a földön, hogy nem hagyott nyomot maga után” (251–252). Ám azzal kell szembeülnie, hogy a belső üresség, amelyet írásképtelensége okának tartott, s amelyről azt gondolta, hátrahagyható a régi helyen, vele költözik. Az üresség érzését alkohollal próbálja leküzdeni, s az alkohol arra is alkalmas, hogy „megcsalja” vele nővérét, hogy kikényszerítse gondoskodását, anyáskodását, s egyben durván el is utasítsa azt. Ez a konstelláció legtisztábban abban a jelenetben rajzolódik ki, melyben a testvérek közötti feszültség a tetőfokára hág:

A nővérem azt mondta:

– Ez már túlmegy minden határon, Victor! Ebből elég!

Felkapta az üveget, az én pálinkásüvegemet, és odacsapta az írógépemhez. A pálinka szétfröccsent az asztalon. Az üveg nyakát a kezében tartva a nővérem megindult felém.

Felálltam, elkaptam a karját és megcsavartam. El kellett engednie az üvegdarabot. Az ágyra zuhantunk, ráfeküdtem, kezeim rákulcsolódtak vékony nyakára, és aztán, amikor éreztem, hogy teste elernyed, ejakuláltam. (291–292)

Victor csak a konstelláció lebomlásával lesz képes az írásra, miután megfojtotta nővérét, azonnal írni kezd, s az elbeszélés, melyet Claus-Lucas neki tulajdonít, mint produktum, alkotás, szemantikai ellentétét képezi az értelmetlenül szétfolyó pálinkának és Victor halott nővéreire ömlő terméketlen magjának. A társadalom persze nem akceptálja az utat, melyen Victor eljut az íráshoz, „a társadalomra veszélyes, perverz egoista”-ként

(294) ítélik meg és végzik ki. Claus-Lucas számára Victor talán egy olyan szereplő, akin keresztül saját improduktivitásával (s ezt a terméketlenséget alább még részletezni fogom) kerülhet kapcsolatba.

A bennük zajló jelentésépítés szempontjából különösen fontos, hogy ezek a történetek ugyanazon kapcsolatsémára épülnek, s ez a konfigurációt, azáltal pedig a cselekményt is meghatározó séma a várákozás a másokra, aki majd jelentést, értelmet hoz a létezésbe. Lucas Clausban várja az értelemadó másikat, Mathias Lucas-ban, *A harmadik hazugság* gyermek Clausa a szüleiben és testvérében, Victor az ihletben és egy rövid ideig nővére-ben stb. Ebből a konfigurációképző „szabályból” a történetek további „szabályszerűségei” is levezethetők. A (tárgy)kapcsolatokat meghatározó projektív identifikáció (melyben a másik nem önálló individuum), a kapcsolatnélküliség, valamint a tárgyiasított, elidegenített kapcsolatok, melyekben az érzelmi kapcsolat megtagadása mindig hasítással jár, és a (tárgy)kapcsolatok háromszögesítése, szakszóval triangulálása (gondoljunk csak az ödipalizált kapcsolatokra: Lucas – Yasmine – Clara; Lucas – Clara – Thomas; Lucas – Mathias – Claus; Mathias – Lucas – csontvázak; Lucas – Mathias – szép kisfiú; Victor – Sophie (a nővér) – alkohol stb.) mind a várt másikkal szembeni végtelen lojalitást mutatja, egyben megvéd fájdalomtól, csalódástól, s megkímél a jelenlét felelősségétől is.

Az eddig elmondottakból viszont az is kitűnik, hogy Claus-Lucas-nak nem sikerül ezeken a történeteken, ezeken a figurákon, konstellációkon, szituációkon keresztül saját történetét megírnia, nem sikerül azonosságát a nem-azonosságon keresztül kidolgoznia – a narratív identitásprojekt terméketlen, újból és újból megreked.

A nagy füzetben azért reked meg a projekt, mert a nagy füzet nem tudja életre hívni azt a gondoskodást és struktúráképzést, amely a személyes jelentések – és velük az identitás – kidolgozásának feltétele (mint kifejtettem, a személyes jelentések kidolgozása helyett azok megszüntetésére, érvénytelenítésére törekszik). Nem jön létre olyan tér, amely a külső és belső valóság közt közvetíthetne, az ikrek sokkal inkább a maguk külön világát igyekeznek megteremteni, mintsem részt vállalni egy másokkal közös világ alakításában. A történetek csak első pillantásra célozzák az autonómia, a szuverenitás megteremtését, később láthatóvá válik kényszeres jellegük, mint már utaltam rá, egyfajta kontroll megszerzése a céljuk, a jelen-nem-lét elleni küzdelem, amennyiben ők próbálják meghatározni, hogy mi van jelen és mi nincs.

A nagy füzet, mondhatjuk összefoglalóan, a kreatív szimbólumképzéssel szembeni ellenérzést dokumentálja, maga mégis szimbólumként funkcionál, hiányt, üres helyet jelképez, amelyet csak reprezentálni lehet, jelentéssel megtölteni nem.

A nagy füzet jelentés- és identitásképzésre való alkalmatlanságának okaként *A harmadik hazugság* egy traumát jelöl meg, amely a jó belső reprezentációk (anya, apa, testvér) lerombolásával szétdúlja Claus-Lucas potenciális terét:¹⁰ a család elvesztését. Elbeszélőként Claus-Lucas a veszteség elfogadásának és tagadásának határán mozog, elbeszélése mintegy újrateremti érzelmeinek elveszett tárgyait, miközben a veszteség feldolgozásának elmaradása állandóvá teszi fájdalmát.

10 A „potenciális tér” az „átmeneti tér” szinonimája, ehelyütt a jelentésképzés szabadságára, ill. az adott esetben e szabadság hiányára utalok vele.

„Én mindenhol a fivéremet látom. A szobámban, a kertben, az utcán, mintha melletttem jönne. Beszél hozzám. [...] Azt mondja, hogy halálos magányban él” (229) – mondja egyik alakja, Lucas, aki éppúgy, mint ő, kimerevítette az elvesztett tárgyak belső képét, így hát azok se nem élők, se nem holtak, s nem is elgyászolhatók.

A *bizonyíték*ban a narratív identitásprojekt magában hordja saját ellennarratíváját, illetve végül maga számolja fel önmagát. Peter alakját (akinek kétkedése az elbeszélő intenciója szerint ébreszt kétségeket az olvasóban) úgy is értelmezhetjük, mint az elbeszélő (Claus-Lucas) önleplezés-vágyának megtestesülését. Az elbeszélőnek, aki igyekszik megrajzolni a saját képét, ugyanis szüksége van valakire, aki megerősíti, érvényesíti vagy éppen érvényteleníti ezt a képet. Különös nyomatékot ad a vágynak, hogy Peter „atyai” barát, aki személyi igazolványt állít ki Lucas-nak, s megbeszéli vele, milyen identitás-elemek kerüljenek az iratba, aki őrzi a nagy füzetet stb. Továbbá elképzelhető, hogy az elbeszélőváltás *A bizonyíték* végén csupán egy Claus-Lucas próteuszi alakváltozásainak sorában, s a leleplezés önleplezés.

A *harmadik hazugság* első részének vége arról tudósít, hogy a nagykövetség egyik munkatársa nyomára akad egy írónak, aki ugyanazt a nevet viseli, mint Claus, ő Klaus T., aki Klaus Lucas név alatt publikál. Ahol az első rész véget ér, Claus tárcsázza fivére számát, ott kezdődik a második rész, Klaus T. felveszi a telefont. Tagadja, hogy volna élő testvére, de fogadja Claust a lakásán, s átvesz tőle egy kéziratot, „egy nagy iskolai füzetet” (412), amelyet Claus azért hagy ott, hogy Klaus befejezze, s a vendég távozása után írni kezd. A *harmadik hazugság* további fejezetei Claus-Lucas lehetséges élettörténeteként is olvashatók, úgy, mintha Klaus T. megnyitna egy olyan emlékezeti teret, amelyből Claus (vagy talán Lucas) ki volt, illetve ki van zárva. Klaus T. olyan eseményeket próbál narratív formába önteni, melyeket korábban elbeszélhetetlennek tartott: „Még nem találtam megfelelő szót arra, ami velünk történt. Nevezhetném drámának, tragédiának, katasztrófának, de gondolatban mindig csak úgy hívom: a »dolog«, amire nincs szó.” (449) Elbeszéli, hogy fivérét anyjuk sebezte meg, amikor apjuk el akarta hagyni a családot egy másik nő miatt. Anyjuk pisztolyt fogott apjukra, s egy eltévedt golyó Lucas gerincébe fúródott. Anyjukat pszichiátriai intézetbe vitték, Klaust pedig apja szeretője, Antonia nevelte fel. Lucas-t hiába keresték később Antoniával, a háború alatt nyoma veszett.

Klaus azért tiltja meg testvérének a belépést ebbe a térbe, mert, mint írja, nem szeretné, ha Lucas megzavarná „nyugalmu[n]kat”, „boldogságu[n]kat” (407).¹¹ A „boldogság”, melyet Klaus őriz, anyjuk történeteiben körvonalazódik. Ezekben a történetekben a bűntudat, a lelki furdalás Lucas-t, az elvesztett fiút különlegessé és kivételessé stilizálja, ritka képességekkel és tudással bíró művésszé, orvossá, tudóssá, míg Klaus szerepe csupán Lucas különlegességének ellenpontozása, a tehetségtelenség, az alkalmatlan-

11 „Meg kell védenem magam. Meg kell védenem Anyát. Nem akarom, hogy Lucas megzavarja a nyugalmaikat, a szokásainkat, a boldogságunkat. Nem akarok felfordulást az életünkben. Sem Anya, sem én nem tudnánk elviselni, hogy Lucas megbolygassa a múltat, felszínre hozza az emlékeket, hogy kérdéseket tegyen fel Anyának.

Mindenáron távol kell tartani tőle Lucas-t, meg kell akadályozni, hogy feltépje a rettenetes sebet.” (407)

ság szemantikai képviselője. Klaus én- és világképzése az anyai agresszió beépítésével zajlik, teljes apátiában:

Lefekszem, és elalvás előtt gondolatban Lucas-val beszélgetek, ahogy évek óta mindig. Most is körülbelül ugyanazt mondom neki, amit szoktam. Azt mondom neki, hogy ha meghalt, szerencséje van, és hogy szívesen lennék a helyében. Azt mondom neki, hogy ő járt jobban, nekem kell a nehezebb terhet cipelnem. Azt mondom neki, hogy az élet teljesen haszontalan, értelmetlen, egy aberráció, végtelen szenvedés, egy Anti-Isten találmánya, akinek a gonoszúsága meghaladja a felfogóképességünket. (460–461)

A *harmadik hazugság* második része tehát az anyának juttat meghatározó szerepet a narratív identitásprojektben. Klaus T. anyja, akinek minden szeretete az elvesztett fiúra koncentrálódik, s aki elvesztett fiát megváltójaként várja vissza (a büntudattól való megváltóként), illetőleg Claus (vagy talán Lucas) anyja, aki nem keresi a fiát, akinek a szeretete tehát – a fia képzeletében – másra irányul, képviseli azt a konfiguráció-, szituáció- és jelentésteremtő mintát, mely szerint a másik hozhat az életbe jelentést és értelmet. S az elbeszélő – legyen bár Claus, Lucas vagy Klaus – képtelen nem követni ezt a mintát.

Klaus T. aztán arról számol be, hogy Lucas két nappal a nála tett látogatás után öngyilkos lett, mikor vissza akarták küldeni a hazájába, a vonat elé vetette magát. „Lucas visszajött és újra elment. Elküldtem. Itt hagyta nekem a befejezetlen kéziratát. Éppen most próbálom befejezni” (464) – foglalja össze a történeteket Klaus. Az olvasó kétségbe vonhatja, hogy valóban Klaus T.-e az elbeszélője *A harmadik hazugság* második részének. Elképzelhető az is, hogy Claus-Lucas ez alkalommal az ő alakját veszi fel, azonosul képzeletbeli ikertestvérevel, hogy benne feloldódva semmisítse meg önmagát – Claus-Lucas állandóan változó azonosulásaiiban amúgy is destruktív instabilitás, egyfajta elnyújtott öngyilkosság mutatkozik meg. De ha az olvasó el is fogadja Klaus T. elbeszélő-létét, s azt, hogy elbeszélése két emlékezet-teret egyesít, nem kerülheti el a figyelmét, hogy a kézirattal, annak befejezésével, voltaképpen egy közös sír épül:

Mindennap visszajövök a temetőbe. Nézem a keresztet, melyre „Claus” van írva, és arra gondolok, hogy ki kellene cseréltetnem egy olyanra, amelyen „Lucas” áll.

Aztán arra gondolok, hogy hamarosan újra együtt leszünk mind a négyen. Ha Anya meghal, semmi okom nem lesz arra, hogy folytassam. (465)

Az anyai jelentéscső mintá elvetése vagy korrekciója Klaus T. számára a zsarnok anyja halála után sem képzelhető el, s Claus (vagy talán Lucas) halála sem vet véget a jelentéshozó másokra való végtelen várakozásnak (akkor sem, ha esetleg elbeszélőként ő küldi a halálba).

A megváltó másik eljövételét immár a halálban várja Klaus, a halál, illetve az öngyilkosság ígér egyesülést az elvesztett tárggyal, melyet sem feladni, sem elgyászolni nem tudott. Az, hogy a sokkal inkább vágyott, semmint eredeti egységet a halálban

reméli megvalósítani az elbeszélő, a narratív identitásprojekt végső kudarcát mutatja – az egyesülés (én és tárgy összeolvadása) differenciálatlan állapotot hoz létre, s ezzel kiolt minden jelentést, hiszen jelentés csak ott van, ahol különbözőség is van. A történetek nem életképesek, az elbeszélő nem tudja megalkotni történetét, nem tudja megírni, sem elbeszélni önmagát.

Azok a tükör-viszonyok, melyek a *Trilógia* szereplői között fennállnak – s ezzel visszatérek a kiindulópontához –, labirintussá teszik a szöveget. Az elbeszélő, aki magát szeretné tükrözni a szereplőkben, aligha tud meg magáról valamit. Az elbeszélők, pontosabban az elbeszélőként fellépő szereplők az olvasóról is elfordítják a tekintetüket: újra és újra föladják pozícióikat, azt a nézőpontot, melyre az olvasó jelentéseit vonatkoztatja. Mégis, az olvasó használhatja a szövegeket tükörként, átlátszó tükörként, egyfajta detektívtükörként, s amit abban, illetőleg azon keresztül láthat, az önmagunk önmagunkból való megértésének lehetetlensége. Ezt a képet számomra M. C. Escher *Rajzoló kezek* című litográfiája reprezentálja.

BENE SÁNDOR – BÉKÉS ENIKŐ

Módszertani ajánlás a *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* új sorozatának (Series Nova) szöveggondozásához*

A *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* (BSMRAe) 1930 és 1946 közötti első sorozatának célja a magyar vonatkozású latin nyelvű irodalom szövegemlékeinek megbízható, modern textológiai elvek szerinti kiadása volt. A sorozatot szerkesztő Juhász László főként a humanista irodalom alkotásait kívánta publikálni, de messze tekintő címadása tudományos divatoktól mentesen kapcsolta egybe azt, ami térségünkben szervesen összetartozik: a középkor és a kora újkor kultúrtörténetét. A *Bibliotheca* 39 megjelent kötete sikeresen helyezte el Magyarországot az adott korszakok európai szellemi áramlataiban. Harminc évvel a sorozat kényszerű megszakadása (és hat évvel Juhász halála) után, 1976-ban az alapító eredeti szándékainak megfelelően, immár intézményes háttérrel, az MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz Osztályának gondozásában indult útjára a BSMRAe Series Nova, a nemzetközi középkor- és reneszánszkutatás új fellendülése idején ismét a magyar szellemi örökség és a magyarországi kutatás szerves európai jelenlétét hangsúlyozva. Az azóta eltelt csaknem négy évtized során megjelent kötetek a mai napig a nemzetközi kutatás referenciaművei. Az eltelt idő azonban egyfelől komoly változásokat hozott a filológia és a textológia általános elméletében és gyakorlatában („új filológia” és genetikusan textológia, az elektronikus szöveghordozók és adatkezelő programok megjelenése), másfelől a neolatin textológia által előállított szövegkiadások tömege nemcsak az úzust módosította, hanem szintén kiváltott figyelemre méltó, a rendszerezés igényével fellépő teoretikus reflexiókat.¹ Ezek tanulságainak fényében érdemes

* Elfogadta az MTA I. Osztályának Textológiai Munkabizottsága a 2014. március 3-án tartott ülésén.

1 A legfontosabb tanulságok összefoglalása: Jozef IJSEWIJN, Dirk SACRÉ, *Companion to Neo-Latin Studies*, II, *Literary, Linguistic, Philological and Editorial Questions*, 2nd entirely rewritten edition, Leuven, 1998 (Supplementa Humanistica Lovaniensia, 14), 460–478; Jean-Louis CHARLET, *L'édition des textes néo-latins : méthodes et normes éditoriales* = *Acta conventus neo-Latini Bonnensis: Proceedings of the Twelfth International Congress of Neo-Latin Studies, Bonn, 3–9 August 2003*, general ed. Rhoda SCHNUR, Tempe AZ, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2006 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 315), 231–239; Johann RAMMINGER, *The Orthography of Machine-readable Neolatin Texts: A Plaidoyer for Minimal Intervention*, http://ramminger.userweb.mwn.de/orthography/neolatin_orthography.pdf; magyar vonatkozásban mára már klasszikussá vált, de nélkülözhetetlen STOLL Béla 1987-es összefoglaló tanulmánya: *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban* = *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2003³, 154–210, számtalan, a latin szövegek kiadására is alkalmazható tanulsággal. Speciálisan az utóbbiakra vonatkozik: KULCSÁR Péter, *Humanista szövegek kiadásának lehetőségei és módszerei*, It, 86(2005), 149–161. A leggazdagabb applikációs példatár: *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI

fontolóra venni a sorozat eredeti, Klaniczay Tibor készítette kiadási szabályzatának korszerűsítését.

Az alábbiakban a régi szabályzat egyes részeit változatlanul át vesszük, de új szerkezeti rendben, az elmúlt években felmerült gyakorlati és elméleti problémák köré szervezve közöljük őket (célok és alapelvek; a kiadandó szövegek köre és terjedelmi határai; ortográfiai kérdések; az apparátusok felépítése). Mivel a sorozatban a liturgikus kódexkompozícióktól a humanista versgyűjteményeken és levelezésen, történeti műveken keresztül poétikai és retorikai szakszövegek és kommentárok egyaránt megjelentek és megjelenhetnek, nem általános érvényű, normatív előírás-gyűjteményt adunk, hanem a kiadandó szövegek műfaji, tematikus sokszínűségéhez, a várható recepció eltérő igényeihez rugalmasabban alkalmazkodó ajánlást. Nem foglalkozunk ugyanakkor két területtel. Az egyik: a kritikai kiadások és az egyéb edíciók (népszerűsítő kiadások, forrásközlések) viszonya, illetve a kritikai kiadások általános, nemcsak a neolatin filológiára és textológiára vonatkozó eljárásai – ezekről kellő eligazítással szolgál a Péter László szerkesztette *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata* (1988), valamint az MTA I. Osztálya Textológiai Munkabizottsága által jegyzett, a tudományos szövegközlések minőségi tanúsítványának minimális kritériumait tartalmazó dokumentum (*Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához*).² A másik: az elektronikus kritikai kiadások és a hagyományos, papír alapú kritikai kiadások közötti viszony. E tekintetben megelégszünk annyival, hogy szem előtt tartjuk a jelenleg használatos szövegszerkesztő programokkal készített kiadások majdani digitalizálásának lehetőségét. A kora újkori szövegek sajátosságaihoz szabott, megfelelő jelölőnyelv szerinti struktúra-kódolásra épülő elektronikus kritikai kiadás³ olyan deziderátum, amelynek feltételeit az ilyen szövegek megjelentetésére vállalkozó kiadók és az azokat átgondolt stratégia alapján támogató állami kultúrpolitika együttműködése teremtheti meg, így annak majdani „szabályzata” elképzelhetetlen az akkor aktuális informatikai háttér előzetes ismerete nélkül.

I. Célok

A BSMRAe célja elsősorban a középkori és kora újkori magyarországi és magyar vonatkozású latin nyelvű irodalom emlékeinek hozzáférhetővé tétele a tudományos kutatás számára. A korszak-meghatározás a magyarországi írásbeliség kezdeteitől a 18. század közepéig terjedő évszázadokra terjed ki, de egyedi elbírálás és döntés alapján felvehetők a sorozatba olyan későbbi (1844-ig, a latin hivatalos államnyelvként való megszűnéséig

Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012.

2 A szövegek, egyéb fontos, módszertani ajánlásokat tartalmazó segédletekkel együtt, elérhetők az MTA I. Osztály Textológiai Munkabizottságának honlapján: <http://textologia.iti.mta.hu>.

3 Részletesen lásd KECSKEMÉTI Gábor, *A textológiai munka egyes problémáiról – az új textológiai alapelvek közrebocsátásakor*, It, 85(2004), 317–327. (Folyamatosan frissített változata: <http://textologia.iti.mta.hu/helyzet.php>.)

keletkezett) szövegek is, amelyek még szerves részét képezik a magyarországi latinságnak, s nem lezárt hagyományként tekintenek arra. A „magyarországi” jelző az egykori történelmi Magyarország (Magyar Királyság és kapcsolt részei, majd a török hódoltság és Erdély) területén íródott, vagy innen származó szerző által külföldön készített műveket takarja. A „magyar vonatkozású” kategóriába ezeken kívül beletartozhatnak olyan művek, amelyek valamilyen szempontból jelentős (másolatok, kiadások bizonyította) magyarországi recepcióval rendelkeznek, vagy eleve magyarországi megrendelésre készültek; olyanok, amelyeknek egyetlen vagy legjobb kézírata magyarországi közgyűjteményben található; végül minden olyan, a nemzetközi neolatin filológia szempontjából jelentős mű, amelynek kutatója a magyar tudományossággal kapcsolatban áll, és a sorozat keretében kívánja azt publikálni. A „tudományos kutatás számára” biztosított hozzáférhetőség a kritikai kiadást jelenti – tehát megjelenhetnek a sorozatban mindazok a történeti (s főként irodalomtörténeti) szempontból jelentős, latin nyelvű munkák is, amelyeknek már volt korábbi, de nem kritikai igényű edíciójuk, vagy korábbi kritikai kiadásuk javítását új, fontos szövegforrás előkerülése teszi szükségessé.

II. Alapelvek

A BSMRAe kritikai kiadásokat közöl. Alapelve szerint minden kiadás közvetítésre vállalkozik, az intertextuális viszonyok két távoli pontja, a szerzői (bizonyos művek és műcsoportok esetén a szerkesztői) *ultima manus* kontextusa és az adott kiadás jelen ideje között. A szöveggondozó értelmezői gesztusai éppúgy kiiktathatatlanok az intertextuális viszonyrendből, mint a szerző (szerkesztő) intenciói. A kritikai kiadás egyik legfontosabb sajátossága, hogy ezt a viszonyrendet nem fedi el sem azáltal, hogy látszólag nem vagy csak alig nyúl a forráshoz (betűhív eljárás),⁴ sem azáltal, hogy a szerzői intenció(ka)t az értelmező/szövegkiadó kizárólagos hatalma alá rendeli: nem alkot sosem létezett ideális Művet két vagy több, esetleg az alkotói életút különböző pontjain keletkezett variáns összegyűrásával. Textológiai terminusokkal élve: nem hárítja el a *főszöveg* megállapításának értelmezői felelősségét, de az értelmezői gesztus nem temeti el nyomtalanul a kiindulópontként szolgáló *alapszöveget*. A kritikai kiadásnak tehát *van* alapszövege és főszövege.

A főszöveg létrehozása természetesen szintén tartalmaz idealista mozzanatot, de nem a Művet idealizálja, hanem a feltételezett olvasói-használói kört, a mindenkori *respublica eruditorum* elvárásrendjét. A szöveggondozó arra törekszik, hogy a saját értelmezői felelősségét testületivé (s lehetőség szerint intézményessé) tágítsa, azaz érvényesítse egy virtuális értelmezői közösség (s lehetőség szerint egy reális tudományos testület) interpretatív gesztusait és módszertani elvárásait.⁵

4 A betűhív (diplomatikai) kiadás, közép- és kora újkori szövegek esetén, kénytelen legalább az interpunkcióval és a szöveg tagolásával értelmező (főszöveg-képző) eljárásokat beiktatni.

5 A jelen sorozat esetében ez utóbbi a BSMRAe szerkesztőbizottságának és az MTA I. Osztálya Textológiai Munkabizottságának konszenzusában valósul meg.

A szöveggondozó javító szándékai ugyanakkor nem *általában* a Mű rekonstrukciójára irányulnak, hanem annak a szerző által létrehozott *utolsó aktuális* formájára, ezen végzi el a főszöveg előállításához szükséges interpretatív textológiai műveleteket, illetve ha ilyen változat nincs, de valamikori létére bizonyosan lehet következtetni, ezt próbálja kollacionálással és emendálással helyreállítani. Vagyis: döntést hoz a lehetséges alapszövegek hierarchiájáról. Döntésének alapja az *ultima manus* elve. Ha az iménti eset ellentéte áll fenn, azaz nemhogy hiányzik az alapszöveg, hanem éppenséggel több szerzői változat létezik, és a recepció szempontjai felülírják az *ultima manus* elvét (például egy hosszú alkotói életút két pontján készül két eltérő változat, s a korábbi is jelentős, vagy akár jelentősebb hatást gyakorol, mint a későbbi), akkor a célszerű megoldás a „több alapszöveg – több főszöveg – párhuzamos kiadás” eljárása, amittől legfeljebb anyagi kényszerből, helyhiány okán szokás eltekinteni. Ilyenkor, ha a variánsok közötti eltérések százalékos aránya és terjedelme megengedi, a főszöveg a legkésőbbi szerzői változat lesz, az apparátus pedig, némileg megnövelt terjedelemben, követhetővé teszi a népszerűbb korai változat rekonstrukcióját. Ha nem engedi meg, akkor a recepció szempontjából fontos változat a függelékben kap helyet. A két módszert kombinálja például Guido Martellotti bravúros Petrarca-kiadásának (*De viris illustribus*) legtöbb problémát felvető *Scipio*-fejezete: az *ultima manus* közvetítő két kódexre építi a főszöveget [α szöveg], a legkorábbi, több másolatban ismert γ textust – párhuzamos főszöveggént – a függelékben közli, míg a közbeeső fázist képviselő (Petrarca által sietősen szerkesztett, következetlenségeket is tartalmazó, de a recepcióban legnépszerűbb, a népnyelvi fordítások alapjául szolgáló) β redakció az apparátusból következtethető vissza.⁶

A százalékos szövegeltérés-arány megállapítása fontos, de korlátozott érvényű segédeszköz; nem kizárólag ez dönti el, hogy két szöveg két műnek vagy egy mű két variánsának tekintendő-e. Andreas Pannonius két (Hunyadi Mátyásnak és Ercole d'Estének ajánlott) királytükreben például a szöveganyag kb. 70%-a megegyezik, ám az azonos részek teljesen átszerkesztett sorrendben, valamint eltérő teológiai koncepció alapján szerepelnek a korábbi és a későbbi verzióban, így itt két önálló, következésképpen párhuzamosan közlendő műről beszélünk.

A kritikai kiadás készítésének igénye maga is a modernitás terméke. A szöveggondozó nem léphet vissza egy naiv hermeneutika jegyében a kollacionálás, emendálás, sztemma-állítás előtti korszakba – de azt sem teheti meg, hogy nem vesz tudomást a *variáns* alapvetően eltérő státusáról a premodernitás korában.⁷ Textológiai műveleteit

6 Francesco PETRARCA, *De viris illustribus*, edizione critica per cura di Guido MARTELOTTI, I, Firenze, Sansoni, 1964, 156–313, 327–354. Jellemző mindazonáltal, hogy a variánsok elrendezése a recepciót illető filológiai kutatások eredményeképp módosult: Martellotti tíz évvel korábbi edíciójában (Francesco PETRARCA, *La vita di Scipione l'Africano*, a cura di G. MARTELOTTI, Milano–Napoli, Riccardo Ricciardi, 1954) az α szöveg törzsrészbeli közlése (33–162) után a függelék párhuzamos főszövege még a β variáns volt, és ennek apparátusában hozta a γ eltéréseit (163–228).

7 Bernard CERQUIGLINI, *Éloge de la variante : Histoire critique de la philologie*, Paris, Seuil, 1989. (Vö. Uő., *A variáns dicsérete = Metafilológia*, szerk. DÉRI Balázs, 1, Szöveg, variáns, kommentár, Bp., Ráció, 2011, 219–297.)

úgy végzi el, hogy folyamatosan reflektálja a kulturális távolságot a saját hibakereső-helyreállító törekvései és az általa gondozott szövegek átmeneti természete között; tudatában van, hogy a késő középkor és a korai újkor szövegei, az általuk hordott szerzői (ön)tudat-formák sajátos fázisait mutatják a modernitás felé haladó mozgásnak. Nemcsak a szövegeknek/műveknek, hanem az azok legjobb formáját rekonstruálni kívánó értelmezői nézőpontnak is megvan a maga genezise. A kritikai kiadás (ameddig önmagát kritikainak tekinti) nem fogadhatja el a genetikus textológia alapelvét (a főszöveg és a variánsok hierarchikus viszonyának megszüntetését, a kritikai szöveg felváltását a hipotetikus „előszöveg” fogalmával),⁸ de annak minden módszertani vívmányát és főként önreflexív irányultságát tanácsos használnia.

III. A kiadandó művek köre és terjedelmi határai (Mű – textus – peritextus)

„Mű”-ről a továbbiakban az iménti megszorítás (mediált textus) értelmében beszélünk. Az ilyen értelemben vett művet a szerzői szándék (kivételes esetben a recepció folyamata) definiálja, tehát terjedelmi határait nem a szöveggondozó dönti el. A kiadás szempontjából egy műként kezelendő a szerző által összeállított versciklus vagy több ciklus alkotta kötet; a több darabból álló prózai vagy verses és prózai kompozíció; a liturgikus kompozíció; a közlés szándékával összeállított levélgyűjtemény.

A kiadandó szövegegyüttes a recepció kitüntetett pontjain is összeállhat „egy művé”. A létrehozó lehet akár a szerző környezetéből ismert irodalmár; lehet egy későbbi közzététel (sok példányban terjedő másolat vagy nyomtatott kiadás) szerkesztője; s lehet végül magának a kritikai kiadásnak a gondozója, abban az esetben, ha a mű-együttest szerzői vagy korábbi szerkesztői kompozíció hiányában maga hozza létre (levelezés-kiadás, összegyűjtött versek kiadása, életműkiadás). Az utóbbi azonban nem bírálhatja felül az *intentio auctoris* – ami konkrét példán annyit jelent, hogy hiába ismeri a szöveggondozó egy adott kötet egyes darabjainak keletkezési idejét, erre vonatkozó tudását az apparátusban kell hogy megossza az olvasókkal, a főszövegben viszont a szerzői ciklus- vagy kötetrendet kell követnie, nem szedheti darabokra a műegészlet alkotó kompozíciót. Az ellenkező véglet azonban ugyancsak kerülendő: ha egyes ciklusok létéről nincs kétséget kizáró bizonyíték, akkor az azt alkotó önálló szövegek lehetőleg kronológiai rendben közlendők. Ha a szoros olvasás, a forráskutatás, a keletkezéstörténeti vizsgálat során erős feltevések merülnek fel olyan kompozíciós elv, szándék meglétéről, amelyre az értelmezői hagyomány nem figyel (például cikluskezdeményekről, sorozat jellegű szerkesztésről stb.), erre a jegyzetben kifejtett, alapos érveléssel kell felhívni a figyelmet. A kritikai kiadás nem a filológusi hipotézisek kísérleti terepe, de orientáló része nemcsak a szöveg-, hanem az értelmezői hagyománynak is.

8 Tóth Réka, *Szöveg és írás (A szöveggenetika viszonya a filológiához és a strukturalizmushoz)*, It, 79(1998), 233–234. Monografikus feldolgozás: Uő, *A szöveggenetika elmélete és gyakorlata*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár, 52).

Ha ugyanaz a szövegegyüttes több, a szerző által megszerkesztett kompozícióban is fennmaradt, elhelyezése szempontjából a szerző által szerkesztett legkésőbbi gyűjtemény az irányadó – kivétel a fentebb (II. pont) jelzett speciális eset.

A kiadandó szövegegyüttes lehet több szerző műveiből összeállított antológia, amely az először összeállított szerkezeti keretben hagyományozódott (például így jelent meg már nyomtatásban is a 16–18. században, így fejtett ki irodalomtörténeti hatást) – az ilyen antológia szintén egységes műként kezelendő.

Sajátos eset, amikor nem (vagy nemcsak) a szerzők köre bővül, akár időben távol álló személyekből, hanem a szerkesztmény (liturgikus tételsorozat, kódexkompiláció, versantológia stb.) is hosszabb időn keresztül, akár több kompilátor/szerkesztő/kiadó közreműködésének eredményeként jön létre. (Például több nemzedék által továbbírt, „nyitott” kódexkompozíciók; évtizedeken vagy akár évszázadokon át vezetett családkönyvek, városi krónikák, az egymásra épülő, szeriális természetű liturgikus kompozíciók stb.) Ilyenkor a szöveggondozó közreműködővé válik, valamely – egyedi elbírálást igénylő – ponton megszakítja a hagyományfolyamot, és maga állapítja meg a kiadandó mű (szövegegyüttes) időbeli és területi határait. Azonban mind ebben, mind a korábban említett esetekben kerülendő a szemelvényes kiadás gyakorlata, egyes műfajok, vagy akár tematikailag definiált szöveg egységek kitüntetése, mások háttérbe szorítása vagy kihagyása.

Ha a művek nem egy *corpus*ban hagyományozódtak (lásd a már említett levelezés-kiadás példáját), vagy a hagyományos sorrend bármely más okból nem használható, az összes fentebb felsorolt esetben a másodlagos rendezőelv, vagyis a kronológiai szempont legyen az irányadó. Az egy *corpus*ban hagyományozódó vagy akár szerzői intenciót őrző kompozíciók egymás közötti sorrendjének megállapítása – amennyiben egy kritikaikiadás-kötetben több mű kerül publikálásra – szintén a keletkezés időrendje alapján történik.

A műveket/műegyütteseket kísérő iratok (ajánlás, előszó, üdvözlő versek, jegyzetek és bármilyen egyéb peritextus) akkor is a főszöveg részei, ha azokat nem a szerző írta, hanem esetleg hozzá intézték vagy a művet méltatandó, magyarázandó írták őket mások, többnyire vele közvetlen vagy közvetett kapcsolatban levő, a kiadás előkészítésében részt vevő személyek. A szerzői (vagy szerkesztői-kiadói) intencióhoz nem köthető peritextusok (későbbi kiadások kísérő iratai), kéziratok esetében tartalmi kommentárokat tartalmazó, a megértés szempontjából esetleg lényeges marginálék, a szöveg megfelelő részeihez linkelve (sorszám vagy jegyzetszám segítségével) a kritikai apparátus (tárgyi jegyzetek) előtt, függelékben közlendők. Ha a marginálék tartalma nem magyarázó jellegű, hanem pusztán szövegkorrekciót vagy kiegészítéseket adnak, anyaguk a szövegkritikai apparátus részét képezi, a variánsok között közlendők.

Lehetőség szerint szintén közölni kell azokat a szövegeket, amelyek ugyan a kiadandó mű(vek)nek nem peritextusai, ám – dialogikus vagy polemikus pozíciójuknál fogva – azok legközelebbi kontextusát alkotják. A klasszikus példa a levelezés-kiadásoké: a válaszleveleket, vagy azt a levelet, amelyre az éppen kiadandó levél a válasz, a korábbi szabályzattól eltérően nem a főszövegbe illesztve, petit szedéssel elkülönítve,

hanem függelékben ajánljuk kiadni, lévén ezek csupán tájékoztató jellegű, nem kritikai igényrel – esetleg másik, nem kritikai kiadásból átvéve – közreadott szövegek. Ugyancsak appendixbe kerülhetnek a vallási vitairatok, politikai röpiratok, történeti témájú orációk, pamfletek stb., amelyekre szerzőnk válaszolt, vagy amelyek szerzőnk írására válaszoltak, főként ha az adott írások együttes hagyományozódásának is van filológiai igazolható nyoma.

Végezetül: bár a BSMRAe elsősorban latin szövegek közlésére létrejött sorozat, életmű-, levelezés- vagy egyéb gyűjteményes jellegű kiadás esetén függelékben közölhet magyar (vagy más vernakuláris) szövegeket is, feltéve, hogy azok összterjedelme kisebb, mint a latin nyelvűeké, azaz az appendix nem növi túl terjedelemben a főszöveget.

IV. A szöveg gondozása, ortográfiai kérdések

Szövegforrásunk lehet nyomtatott vagy kéziratos. A nyomtatott (többnyire 16–17. századi) szövegek az esetek többségében nem rendelkeznek kéziratos forrással, a legritkább az olyan szerzői kézirat (mint – magyar nyelvű példával élve – a Zrínyi Miklós munkáit tartalmazó zágrábi „*Syrena-kódex*”), amely a nyomtatott edícióhoz képest is lényeges szövegkritikai többlettel bír. A közép- és kora újkori nyomtatványok (ősnymtatványok, antikvák és régi nyomtatványok) reprint kivitelű forgalmazására számos kiváló, a fotómechanikus eljárással készült utánnyomásokat magas színvonalú tanulmányokkal kísérő sorozat vállalkozik itthon és külföldön egyaránt (elég a *Bibliotheca Hungarica Antiqua* nélkülözhetetlen köteteit említeni). A kritikai kiadás ettől a modelltől gyökeresen eltér.

A nyomtatott kiadások alapján készítendő kritikai kiadás alapvető eljárásai: a helyesírás klasszikus normákhoz igazítása, a központosítás és a kisbetű–nagybetű használat modern helyesírási normákhoz szabása (a történeti vagy mitológiai és fiktív névalakok írásmódját is beleértve); rövidítések feloldása, a szöveg nagyobb egységeinek (fejezetek, bekezdések) szöveggondozói tagolása (nem minden esetben és kötelezően egyezik meg a kiadás tagolásával); végül a hangsúlyok, hosszúságjelek és minden egyéb, ma már nem használatos diakritikus jel eltüntetése a főszövegben.⁹ Ezek a normák természetesen csak a szerzői intenció zéró foka (eltűnt kézirat, a szerzőtől térben vagy időben távol, tudomása és kontrollja nélkül készült edíció), illetve a korabeli kiadói/szerkesztői következtelenség maximuma mellett lépnek automatikusan érvénybe. Ha lehetőség van rá, érdemes egyfajta „ésszerű archaizálással” vagy „mérésékelt modernizálással” virtuálisan csökkenteni a kiadás mediációja révén megvalósuló intertextuális távolságot. Az értelmi tagolás (bekezdések, kivételesen fejezetek és alfejezetek kialakítása) ennek nem lehet terepe, mivel az utóbbi teljességgel a kiadó felelősségi köre és értelmezési

9 A kéziratos és nyomtatott források eltérő norma szerinti kiadása melletti érvek következetes kifejtése: Luc DEITZ, *Editing Sixteenth-century Latin Prose Texts: A Case Study and a Few General Observations = Editing Texts – Texte edieren*, ed. Glenn W. MOST, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1998 (Aporemata: Kritische Studien zur Philologiegeschichte, 2), 141–164.

aktusa. Az interpunkció csak kivételesen közelíthető a mai standardtól eltérő normához (jellemzően a 18. században, amikor egyes szerzők közvetlenül ellenőrzik a nyomtatást, valamint következetesen és a kérdést tudatosan reflektálva alakítanak ki saját eljárást); alapesetben ugyanis az interpunkció a hangos olvasás szempontjait követi a nyomtatványokban, ezért a szöveggondozónak kötelessége figyelembe vennie a megváltozott olvasói-olvasási szokásokat. (Gondoljunk például a kettőspont [:] alapvetően eltérő szerepére a régi és a mai gyakorlat között.) A fentiekből következően tehát az ortográfia az a terület, ahol a szöveg ésszerűen közelíthető a kora újkori szabványokhoz (a kisbetű–nagybetű írásmódja: méltóságnevek, *nomina sacra*, megszólítások, korjellemző tulajdonnevek használata stb.). A lehetőséget erre az teremti meg, ha *a)* a kiadás valamilyen közvetlen vagy legalább közvetett kapcsolatba hozható a szerzővel, esetleg a szerző körével (ilyenkor a nyomtatványra jellemző ortográfiai következtelenségek egységesítése történhet a szerzőtől ismert más kézirat, esetleg levelek alapján: akár a klasszicizáló írásmód rovására is); *b)* a korabeli kiadó tudományos minőségre törekedett, helyesírása következetes eltéréseket mutat a klasszicizáló normától (*lachrymae* ~ *lacrumae*; *exsequiae* ~ *exequiae* típusú változatok).

Liturgikus szövegek kiadásában (hiszen ezek szövege különösen hosszú időszak alatt „áll össze”, és a kiadás alapjául szolgáló kódex vagy nyomtatvány ilyen szempontból esetleges) a helyesírás az erőteljes normalizáció irányába mehet, helyesírási tekintetben (kisbetű/nagybetű, a szentek nevének írásmódja stb.) a mérvadó vatikáni kiadványokat tartva szem előtt.

Kézírtos szövegforrások esetében szintén jelentős különbséget eredményez, ha az alapszöveg autográf (vagy szerzői javításokat tartalmaz), illetve ha nem autográf (és főként ha a szerzőtől térben-időben távol készült). A szerkesztői-szöveggondozói szövegtagolás (ha hiányzik vagy logikátlan), valamint a központosítás modernizálása semmiképpen sem kerülhető el, azonban ami a helyesírást illeti, az utóbbi esetben a kritikai kiadó a klasszicizálás és az egységesítés felé mozdulhat el, míg az előbbi csoporthoz tartozó kéziratoknál a betűhívség irányában tehet lépéseket.

Mit jelent ez a gyakorlatban? A szerzőtől (szerzői körtől) távoli másolatok alapszöveggé tétele a valamikori szerzői intenció mellett a *traditio*, vagyis a közvetítés-hagyományozás szempontjait is figyelembe kell hogy vegye. Azaz: a főszövegben javítandók az alapszöveg másolási figyelmetlenségből adódó hiányosságai és hibái (kihagyás, összevonás, kontaminálás, *lectio faciliior* stb.), a másoló nyelvi kompetenciájából (pontosabban kompetenciahiányából) adódó nyelvtani hibák. Az ortográfiai következtelenségek külön jelölés nélkül, a bevezetőben lefektetett elvek alapján egységesítendők. Az egységesítés alapja a statisztikai módszer: ha az *u* ~ *v*; *i* ~ *y*; *ii* ~ *ij* ~ *y*; *c* ~ *k*; *ch* ~ *h*; *ti* ~ *ci*; *ae/ē* ~ *e*; *oe* ~ *e*; *mn* ~ *mpn*; *ss* ~ *x*, *xs* stb. alakok váltakozása¹⁰ következtelen ugyan, de az arányokból kibontakozik valamiféle rendszer, akkor az egységesítés az ennek megfelelő irányba végzendő el. A következetesség nem túlhajtandó: ha például két *iustitia*

10 A példák egy jól rendezett gyűjteményét lásd *Medieval Latin: An Introduction and Bibliographical Guide*, eds. F. A. C. MANTELLO, A. G. RIGG, Washington DC, The Catholic University of America Press, 1996, 79–82.

előfordulással szemben harminc-negyven *iusticia* alak olvasható a szövegforrásban, akkor a standardizálás iránya a klasszicizáló módszerrel éppen ellentétes. Ha viszont ugyanezen kézirat néhány következetlenségtől eltekintve az *u/v* megkülönböztetésről klasszicizáló módon, az ókori hagyomány mintájára mond le (vagyis *u*-t használ minden *u* és *v* hangérték helyén, *V*-t pedig minden *U* és *V* helyén: *uoces* és *Vnde*), akkor az ellentétes irányú tendenciák a beáramló humanista hatásról tanúskodnak, amit az ésszerű standardizálásnak dokumentálnia kell. A latin kontextusban szereplő, modern nyelvből származó tulajdonneveket ne modernizáljuk, hanem hagyjuk meg a szövegforrásban olvasható alakban. Ha a tulajdonnevek írásmódja ingadozik, azt az alakot részesítsük előnyben, amelyik leginkább megközelíti a szerző korának nyelvhasználatát. A névmutatóban az összes, a szövegforrásban előforduló alakot közölni kell – azokat is, amelyek a főszövegben az egységesítés „áldozatául estek” –, keresztutalással a ma használatos formára. A *scriba* hibájából esett nyilvánvaló (például diktálás félrehallásából eredő) tévesztést javítsuk, az apparátusban hozva az alapszöveg rontott formáját.

Az autográf vagy a szerzővel közeli kapcsolatba hozható szövegek kezelése ettől főként a standardizálás gyengébb fokában tér el. A tagolásnál (bekezdés, fejezet) figyelembe vesszük a szerzői tagolást, ha van. A helyesírási következetlenségek itt megőrzendők, amit ugyanis a szöveg rendezettségében, egységes arculatában veszítünk, azt hermeneutikai többletként nyerjük vissza: a szerző korának, az alkotás kulturális terének írásbeli diskurzusrendjét, vizuális standardját kiegészíti az eltérések jellege, a következetlenségek mind az egyéni életpálya, alkotói fejlődés, mind az adott korszakban és térségben jellemző latinitás szempontjából (például nyelvtörténetileg) is fontosak lehetnek, sőt egy-egy jellegzetesen „rontott” alak olykor a forráskutatás legjobb irányítójaként funkcionál. Ugyancsak jelzés értékűek a szerző nyelvi kompetenciáját mutató archaizáló, klasszicizáló és modernizáló vagy éppen nyelvileg hibás alakok is: ezeket autográf kéziratok esetében nem a főszövegben, hanem az apparátusban javítjuk. A tulajdonnevek írásmódját illetően hasonló alapelv érvényes: a következetlenségek, hibák megtartása, a javított alak közlése az apparátusban, minden előforduló alak közlése, keresztutalással a modern, akár vernakuláris formára, az indexben.

Különös figyelem illeti a 15. századi kéziratokat, amelyek a legnagyobb ingadozást mutatják ortográfiai tekintetben. Itáliai viszonylatban Coluccio Salutati-nak és Poggio Bracciolini-nak a *michi/mihi*, *nichil/nihil* alakok elsőbbségéről folytatott vitája tette explicitté a klasszicizáló norma használatának ideológiai jelentőségét.¹¹ A két norma azonban még sokáig tovább élt, sőt komoly „visszahajlások” is mutatkoztak (például Leonardo Bruninál) a középkori norma (pontosabban: az úzus elsőbbségének) irányába. A meglévő trendek valamelyikéhez igazodtak a humanizmus „peremterületeinek” szerzői is, így a látszólag technikai jellegű, ortográfiai problémák, következetesség vagy következetlenség nemcsak abban döntő jelentőségű, hogy az adott szerző mennyiben tekinthető humanistának, de abban is, hogy a klasszicizáló

11 Curt GUTKIND, *Poggio Bracciolinis geistige Entwicklung*, Deutsche Vierteljahrsschrift, 10(1932), 548–596.

norma tekintetében ortodox vagy modernista (az *usus* pártján áll).¹² Az irányzatok azután újrarendeződnek a rendszerezés igényével fellépő 15. századi szerzők (Valla, Perotti, Tortelli) művei nyomán, majd Erasmus kodifikációs törekvései nyomán, amelyeknek szintén volt Itálián kívüli recepciójuk. E recepciótörténet feltárásának egyik fontos terepe éppen az ortográfiai szempontokra is figyelmet fordító kritikai kiadás – ezért a jelen általános ajánlások mellett hangsúlyozandó: a BSMRAe sorozatban megjelentetendő művek többsége megköveteli az egyedi szempontok szerkesztőbizottsági mérlegelését is.

Általános szempontból kívánatos, hogy a főszöveg folyamatos olvashatóságát minél kevesebb idegen elem szakítsa meg; ezért a korábbi szabályzottól eltérően a főszövegbe szúrt jelek minimalizálására törekedjünk. [] (szögletes zárójel) helyett az apparátusban jelöljük a szövegbe tévesen beírt szót, betűt, szövegrészt (ha van értelme és a hagyomány szempontjából fontos), amely nem a szerzőtől származik. Saját kiegészítéseink jelzését szintén az apparátusban végezzük el, a főszövegben szereplő javított/beszúrt alak megismétlésével, az „om.” rövidítéssel és az alapszöveg kéziratának betűjelével (példát a következő fejezetben hozunk), nem pedig a főszövegbe illesztett < > (csúcsos zárójel) révén. Kivételt csupán a fejezetek utólagos tagolását jelző sorszámok, illetve a szöveggondozó által utólag adott belső címek jelentenek. (A liturgikus szövegkiadásokban például éppen az utólagos kiadói tagolás – mint a különböző tételefajták hiányzó megnevezésének pótlása – a folyamatos olvasás-áttekintés záloga.) A főszövegben marad ugyanakkor a szöveghiány és az olvashatatlan vagy megsemmisült szavak, sorok jelzésére szolgáló <...> (*lacuna* jel), valamint a javíthatatlanul romlott szöveg kezdetét és végét jelző † (*crux* jel). A ligatúrákat és rövidítéseket jelzés nélkül oldjuk fel, a problematikusabb esetekről a bevezetőben adjunk számot. A görög vagy egyéb, vernakuláris nyelvű vendégszövegnél pótolni, illetve javítani kell az esetleg hiányzó ékezetet. A görög szövegek elektronikus átírása során kizárólag *unicode* fontkészletet használjunk, elkerülendő a szedés során „elvesző” vagy – ami még rosszabb – „átalakuló” karakterek ismert jelenségét.

A főszöveg sorszámozása a nyomtatott kiadásban jelenik majd meg, egységesen öt soronként. Verses szövegek esetében versenként, illetve énekenként újramezdődik, majd oldalhatárt átlépve folyamatosan folytatódik a számozás; prózai szövegeknél oldalanként újramezdve, valamint új fejezetnél a lapon belül is. (A prózai szövegbe illeszkedő verses betéteket a próza részeként, a numerus kurrenst meg nem szakítva számozzuk.) E sorszámok a forrás- és a szövegkritikai apparátus főszöveghez kapcsolására fognak szolgálni. Ne próbáljuk azonban irodai használatra készült szövegszerkesztővel „utánozni” a sorszámozást, az ugyanis minden egyes utólagos kiegészítésnél, törlésnél, jegyzetbeszúrásnál el fog csúszni, és csak zavart okoz. (A sorszám alapján a főszöveghez kapcsolódó apparátusokról lásd alább.) A szövegben szereplő egyenes idézeteket, például valamely szereplő megszólalásait hagyományos idézőjel

12 Lásd Hans BARON bevezetőjét Bruni *Laudatio Florentinae urbis*ának kritikai kiadásához: *From Petrarch to Leonardo Bruni: Studies in Humanistic and Political Literature*, Chicago, University of Chicago Press, 1968, 219–223.

jelölje. Más citátumokat (akár jelölt, akár jelöletlen, hivatkozás nélküli átvételekről van szó) kurzív szedéssel (kiemeléssel) jelöljük – abban az esetben is, ha szerzőnk a forrását nem betű szerint, hanem átírt, parafrazeáló formában követi. (A kurzív szedést ne direkt formázással valósítsuk meg, hanem alkalmazzunk előzetesen definiált „felhasználói stílus”-t az idézetek jelzésére.) Akár jelölt, akár jelöletlen idézetről van szó, azt mindig a kézirat által alkalmazott ortográfiával, az eredeti forráshoz képest akár tartalmi eltéréseket is mutató változtatásokkal hozzuk: tilos az utólag beazonosított *locus*okat azok modern, akár kritikai kiadásai alapján „javítani”. Javításra akkor van – az apparátusban jelzett módon – lehetőség, ha az alapszövegünkben szereplő szövegrész teljességgel értelmetlen, akár a szerző, akár a másoló hibájából; ilyenkor autográf kézirat esetén az apparátusban, nem autográfnál a főszövegben (az apparátusban való hivatkozással) javíthatjuk a forrás alapján a hibát.

A szövegforrás levélszámozását (akár az eredetin szerepel, akár magunk számoztuk meg) a szövegbe illesztett || jellel és a margóra kiírt levélszám + recto/verso sziglummal jelöljük (28^r, 28^v stb.). Ahol ez az eljárás idegen a kiadandó textus természetétől (például a liturgikus szövegeknél), ott előzetes egyeztetés után más módszer is alkalmazható. Az őrszó – kivételes esetektől eltekintve – minden jelölés nélkül elhagyható.

V. Az apparátusok

A kritikai kiadásban kötelezően három, egymástól szerkezetileg elkülönített apparátust alkalmazzunk: forrásapparátust (*apparatus fontium*), szövegkritikai apparátust (*apparatus criticus*) és tárgyi kommentárt (*commentarius*). Az előbbi kettő a lap alján, a főszöveghez a számozott sorok alapján kapcsolva, az utóbbi végjegyzetként, a főszöveghez kurrens jegyzetszámozással kapcsolva szerepel majd a kiadásban. Ha a munka kezdeti fázisaiban nem rendelkezünk az ennek kivitelezéséhez szükséges technikai háttérrel, igazodjunk az általánosan használt szövegszerkesztők lehetőségeihez, amelyek két jegyzetforma (lábjegyzet és végjegyzet) alkalmazását teszik lehetővé. A lábjegyzetet egyedi jelöléssel (például az ábécé kisbetűivel), oldalanként újra kezdve a szövegkritikai jegyzetek kapcsolására, a végjegyzetet a teljes mű(vek)re folyamatosan használt *numerus currens*sel a tárgyi jegyzetek bevitelére alkalmazzuk. Végül külön fájlba, értelemszerűen (fejezetenként/versenként/énekenként) tagolva, a főszöveg kommentált helyeinek félkövér stílusú megismétléséhez kapcsolva gépeljük be a forrásapparátus jegyzeteit. Az apparátusok kivitelezéséhez szükséges programozói és technikai támogatásról (olyan szövegszerkesztő program rendelkezésre bocsátásáról, amely már az anyag feldolgozása során lehetővé teszi a sorszámozást és a lap aljára két sávban illesztendő apparátuselemek bevitelét) a szerkesztőbizottság és a kiadó megállapodása rendelkezik majd.

A lap alján egymástól elkülönülő forrás- és szövegkritikai apparátus csak a leg-szükségesebb rövidítéseket használja; mind ezek, mind a feltétlenül szükséges magyarázatok nyelve latin. A főszöveg után álló tárgyi jegyzetek nyelve megegyezik a bevezető tanulmány nyelvével (ajánlott az angol, német vagy francia – indokolt esetekben

az olasz, egészen kivételes esetekben a magyar vagy valamely más, a kiadás célzott közönségét tekintve helyileg fontos nyelv – használata).

A hármas tagolású apparátus (két lábjegyzet- és egy végjegyzet-tömb) gyakorlatától különleges esetekben, egyes középkori szövegtípusoknál lehet eltérni: liturgikus szövegkiadásokban például a szokott liturgikus kiadvány-formátum megőrzése érdekében megfontolható a textus (vagy textusrészek) utáni folyamatos *apparatus criticus* alkalmazása.

Fakultatív – a kiadás támogatásától, célközönségétől, a kiadó vállalat anyagi lehetőségeitől függő – apparátusnak tekintendő a főszöveggel párhuzamosan közölt vernakuláris fordítás (a bevezető tanulmány és a tárgyi jegyzetek nyelvével meg egyező nyelven): ez ugyanis éppúgy az értelmezéshez tartozik, mint maga a főszöveg megalkotása, valamint a többi, megértést segítő apparátus. Az értelmezés ezzel válik teljessé (s nem utolsósorban a fordítás tehermentesíti a tárgyi kommentárt is, átveszi annak bizonyos funkcióit). Szintén fakultatív, szükség esetén alkalmazandó értelmezői apparátuselem a függelék (*appendix*); használatának alapeseteit (párhuzamos főszöveg, szerzői variánsok vagy a szerzőhöz nem köthető, de a recepcióban fontossá vált peritextusok közlése) fentebb érintettük.

A rövidítések jegyzéke (jellemző módon a tárgyi kommentár rövidített címleírásainak feloldása) a kommentárrész elé (vagy akár a bevezető tanulmány végére, a főszöveg elé) kerüljön, az index (szükség esetén személynév- és helynév-mutatókra osztva) a kiadvány végére.

Apparatus fontium

A forrásapparátus lapalji része kizárólag az antik, bibliai és középkori konkordanciákat hozza, a *Patrologia Latina* és *Graeca* által behatárolt kronológiai határokkal. Gyakorlatilag tehát azon forrásokról van szó, amelyek a közkeletűen használt ingyenes vagy intézményes előfizetéssel hozzáférhető adatbázisokban (Perseus, TLL, TLG, *Patrologia Latina*, *Patrologia Graeca*, *Arcanum* stb.), személyi számítógépeken futtatható kezelőprogramokkal (Musaios, Diogenes, Folio Views stb.) elérhetők és ellenőrizhetők. Szövegeket nem, kizárólag *locus*okat adunk meg. Ha az adott *locus*hoz képest kisebb eltérés mutatkozik a szövegben, akkor a „cfr.” rövidítéssel utalunk rá; ha az eltérés komolyabb mértékű és tartalmi jellegű, akkor a főszövegben kurzívval kiemelt egységhez végjegyzetes tárgyi kommentárt is csatolunk (lásd alább).

A forrásokat a következő módon kell megadni. Az első elem a főszövegre utaló sorszám (félkövérrel szedve), majd az idézet kezdő és záró szava – közöttük három ponttal (ligatúrával!); ha a zárószó következő vagy távolabbi sorban van, akkor előtte szintén megadjuk a sorszámot, de nem félkövérrel. Például a főszöveg 11. és 12. sorában kurzívval kiemelve olvasható: *Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?* A jegyzet formája ekkor: **11** Quo ... 12 nostra] Cic. in Cat. 1, 1.

Az antik szerzői nevet (ha van) a *Thesaurus Linguae Latinae*, illetve *Graecae* által adott rövidített formában jelöljük; a művek címeit ugyancsak e források alapján rövidítjük, nem kurzíváljuk és kisbetűvel kezdve hozzuk őket; ezentúl értelemszerű liber-,

caput-, strófa- és szükség esetén sorszámok következnek, kizárólag arab számozással. A patrisztikus forrásoknál ugyanígy járunk el, azzal az eltéréssel, hogy itt a PL/PG sorozatok kötet-, lap- (és szükség esetén columna-) számait is megadjuk.

A bibliai citátumok jelölésére (az egyes könyvek nevének rövidítésére) ajánlott szabvány:¹³

Gn = Genesis	Sir = Siracides	L = Lucas
Ex = Exodus	Is = Isaías	J = Iohannes
Lv = Leviticus	Jer = Ieremias	Act = Acta apostolorum
Nm = Numeri	Thr = Threni	R = Ad Romanos
Dt = Deuteronomium	Bar = Baruch	1-2K = 1-2 Ad corinthios
Jos = Iosue	Ez = Ezechiel	G = Ad Galatas
Jdc = Iudices	Dn = Daniel	E = Ad Ephesios
Rth = Ruth	Hos = Hoseas	Ph = Ad Philippenses
1-2Sm = 1-2 Samuel	Joel = Ioel	Kol = Ad Kolossenses
1-2Rg = 1-2 Regum	Am = Amos	1-2Th = 1-2 Ad Thessalonicenses
1-2Chr = 1-2 Chronicae	Ob = Abdias	1-2T = 1-2 Ad Timotheum
Esr = Esdras	Jon = Ionas	Tit = Ad Titum
Neh = Nehemias	Mch = Micheas	Phm = Ad Philemonem
Tb = Tobia	Nah = Nahum	H = Ad Hebraeos
Jdt = Iudith	Hab = Habacuc	1-2P = 1-2 Petrus
Esth = Esther	Zph = Zophonias	1-3J = 1-3 Iohannes
Job = Iob	Hgg = Haggeus	Jc = Iacobus
Ps = Psalterium	Zch = Zacharias	Jd = Iudas
Prv = Proverbia	Ml = Malachias	Ap = Apocalypsis
Eccl = Ecclesiastes	1-2Mcc = 1-2 Macchabeorum	
Ct = Canticum canticorum	Mt = Mattheus	
Sap = Sapientia	Mc = Marcus	

A zsoltárok számozásánál, ha ez a kiadott szöveg szempontjából fontos, jelöljük (vagy az előszóban rögzítsük) a hagyományos Vulgata-számozás és a héberből fordított változat számozásának eltéréseit: Ps (G) = *Psalterium Gallicanum*; Ps (H) = *Psalterium iuxta Hebraeos*. Szükség esetén ugyancsak az előszóban indokoljuk alapszövegünk és a forrásapparátus rendszerszerű eltéréseit (1-2Sm = 1-2Rg / 1-2Rg = 3-4Rg; 1-2Chr = 1-2Par [Paralipomenon]; Esr = 1Esr, Neh = 2Esr; Thr = Lam [Lamentationes]; Ob = Abd; Zph = Soph). Bibliai szövegeket akkor idézzünk, ha a közölt műre nézve filológiai jelentősége van az eltérő kiadásoknak és fordításoknak – ilyenkor a kiadásunk szempontjából releváns változatokat/edíciókat kell figyelembe vennünk. Minden egyéb esetben elegendő

13 A rendszer alapja a leginkább helytakarékos Nestle–Aland-féle rövidítési szisztéma, vö. *Novum Testamentum Graece et Latine*, rec. Eberhard NESTLE, Erwin NESTLE, Kurt ALAND, Barbara ALAND, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 2008.

a locus-hivatkozás; az előszóban természetesen tisztáznunk kell, melyik latin tradícióhoz igazodott a szerző (Vulgata vagy Vetus Latina). A sorozat által átfogott korszakok szempontjából a Vulgata „Sixtino–Clementina” variánsa az irányadó; értelmezési problémák megoldásához természetesen a kurrens kritikai igényű kiadásokhoz fordulunk: a Weber–Gryson-edicióhoz,¹⁴ illetve görög idézeteknél a Rahlfs–Hanhart (Septuaginta)¹⁵ és a már említett Nestle–Aland (Újtestamentum) kiadásokhoz.

A locus-hivatkozásoknál a számok és címrövidítések között nem lehet szóköz (helyes: 2Sm; helytelen: 2 Sm); a címeknél kurzívot ne használjunk; az egyes könyveken belüli tagolást arab számokkal, vesszővel és szükség esetén nagyköötőjellel oldjuk meg (Mt11, 7–9; 4Rg2, 1–5 stb.). Ha a hivatkozás nem folyamatos, hanem megszakad, majd kihagyásokkal folytatódik, akkor a félbehagyott verseknél ponttal jelöljük a törést: L6, 16. 17. 19–20.

Apparatus criticus

A szövegkritikai apparátus feladata, hogy az alapszövegen végzett minden szöveg-gondozói beavatkozás nyomon követhető legyen a segítségével. Kivételes esetben (mint a fentebb hivatkozott Petrarca-példa mutatta) az apparátus lehetővé teszi egy az alapszövegtől eltérő, de hasonlóan értékes szerzői variáns rekonstrukcióját is – ezt a feladatot kiválthatja a megállapított főszöveggel átelleni oldalon egy vagy több hasábkban futtatott szinoptikus eljárás is.

A főszöveg indexálása a forrásindexekkel megegyezően történik (félkövér szedésű sorszám, majd a főszöveg megismételt része; utána szögletes zárójel jobb oldali eleme), azzal a különbséggel, hogy a főszövegben és a rá vonatkozó jegyzetben nem kurzíválunk, csak ha egyébként is kurzívval jelölt idézetre vonatkozik a kommentálandó rész. Ellenben a jegyzetben minden saját (szerkesztői-szöveggondozói) kommentár latin nyelvű és kurzív. A kritikai apparátusba kerül minden a szerző által végzett javítás, törlés, változtatás. Például ha a főszöveg 61. sorának végén egy áthúzott *dudum* helyett a margón *pridem* javítás áll, akkor a szövegkritikai jegyzet a következőképpen néz ki: **61** *pridem*] *e marg. pro dudum*. Ha a szerző által kihúzott szöveget nem tudjuk elolvasni, akkor: **61** *pridem*] *e marg. pro verbo quod haud legi potest*.

Ugyancsak itt a helye – autográf kézirat esetén – a főszövegben meghagyott hibás, következtelen vagy hiányos részek emendálásának. Az alapszöveg kéziratát félkövérrel szedett nagybetű jelöli, akárcsak az emendáláshoz esetleg felhasznált egyéb (a bevezetőben jellemzett) releváns kéziratot. A többi itt használatos jelzés és rövidítés (a teljesség igénye nélkül):

14 *Biblia iuxta vulgatum versionem*, rec. Robertus WEBER, Roger GRYSOY et alii, ed. 4^a em., Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1994.

15 *Septuaginta id est vetus testamentum Graece iuxta LXX interpretes*, rec. Alfred RAHLFS, Robert HANHART, ed. altera, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 2006.

<i>a.c.</i> ante correctionem	<i>in ras.</i> in rasura
<i>add.</i> addidit	<i>inc.</i> incipit
<i>al.</i> alius	<i>mut.</i> mutavit
<i>a.m.</i> alia manu	<i>om.</i> omisit
<i>cett.</i> ceteri	<i>p.c.</i> post correctionem
<i>cod. (codd.)</i> codex (codices)	<i>praem.</i> praemisit
<i>coni.</i> coniecit	<i>pro voc.</i> pro vocabulo
<i>corr.</i> correxit	<i>pro vers.</i> pro versu
<i>del.</i> delevit	<i>rell.</i> reliqui
<i>des.</i> desinit	<i>sc. (scil.)</i> scilicet
<i>dub.</i> dubitanter, lectio dubia	<i>scr.</i> scripsit
<i>ed. (edd.)</i> editio(nes)/editor(es)	<i>secl.</i> seclutit
<i>em. (emend.)</i> emendavit	<i>sub l.</i> sub linea
<i>eras.</i> erasit	<i>sup. l.</i> supra lineam
<i>exp.</i> expunxit	<i>suprascr.</i> superscriptum
<i>in marg.</i> in margine	<i>tr.</i> transposuit
<i>e marg.</i> e margine	<i>ut vid.</i> ut videtur

A kritikai apparátus magyarázó részeinek latin nyelvhasználata a modern gyakorlatot követi, nem szükséges alkalmazkodnia a közölt főszöveg ortográfiai normáihoz.

Commentarius

A tárgyi jegyzetek feladata kettős. Egyfelől a szöveg indexszámmal jelölt részének megértéséhez szükséges tárgyi (történeti, eszméletörténeti, irodalomtörténeti, poétikai, metrikai stb.) információkat adják meg. Ezek terjedelme és mélysége minden kiadandó szerző és mű esetében eltérő, egyéni mérlegelés, majd kollektív szakmai vita és szerkesztőbizottsági ajánlás eredménye lesz. Nem itt van a helye a szövegahagyomány elemzésének, a kéziratok ismertetésének, általános kritikai alapelvek ismertetésének – ezt a bevezető tanulmány megfelelő részein kell elvégezni.

Másfelől a kommentár, természetéből adódóan, átveszi a forrásapparátus kiegészítésének és folytatásának feladatát is. A folytatás úgy értendő, hogy mindazok a szerző által jelölt vagy jelöletlen források, allúziók és remniszcenciák, amelyek az *apparatus fontium* időhatárain kívül esnek (skolasztikus szövegek, humanista munkák), és nincs egyértelmű, kézikönyvsorozat vagy konszenzusosan használt, elfogadott adatbázis által rögzített szövegük – tehát idézésükre nem elegendő a forrásapparátusra kidolgozott egyezményes rövidített rendszer –, itt hivatkozandók, és ha szükséges, idézendők. A hivatkozásnak minden esetben tartalmaznia kell az adott szövegkiadás vagy szakirodalmi tétel pontos bibliográfiai adatait (és ha van, akkor a szerkesztő általi utolsó hálózati elérés dátumával bővített URL-címet). A címléírás formáját tekintve az Irodalomtörténeti Közlemények mindenkorai címléírasi szabványa az irányadó.¹⁶ Az

16 KECSKEMÉTI GÁBOR, *Az ItK címléírasi és jegyzetelési alapelvei = Bevezetés a régi magyarországi irodalom*

esetleges szabványváltozások átvételéről a sorozat szerkesztőbizottságának kell döntést hoznia, rugalmasan igazodva az apparátus nyelve révén érintett üzushoz (angol nyelvű apparátusnál például javasolt a „Chicago style” alkalmazása).

A forrásapparátus kiegészítésének lehetősége azt jelenti, hogy ha szükséges – például a forrásszöveg jelentését tartalmilag módosító változtatások miatt –, itt a megfelelő terjedelemben akár idézhető is az *apparatus fontium*ban csak rövidített hivatkozással jelölt textus, hasonlóan a csak itt hivatkozott későbbi szövegekhez. A tárgyi jegyzetek idézeteit nem szükséges a főszöveg helyesírási normáihoz igazítani, azokat az idézett kiadásban talált formában közöljük.

Indices

A köteteket névmutatóval vagy bontott, személy- és helységnévmutatóval kell ellátni. Egyéb indexek csatolása is lehetséges (incipitek, kezdősormutatók, metrumok jegyzéke), az adott mű sajátos anyagától függően. A névmutatóba fel kell venni az előszóban, a szövegben és a jegyzetekben előforduló valamennyi tulajdonnevet. A latinos vagy kevert formában előforduló nevekhez keresztutalóval meg kell adni azok ma használatos modern nyelvi megfelelőit. Ókori személy- és helyneveknél (valósaknál és fiktíveknél) a névmutatóban minden esetben fel kell tüntetni a latin névváltozatot, akkor is, ha a nevek csak az előszóban és a jegyzetekben, és csak modern alakjukban szerepelnek. A nem közismert, de valós, és főként a szerzővel kapcsolatban álló vagy a mű tárgya szempontjából lényeges személynevek mellett az életrajzi alapadatokat (hivatás, születési és halálozási dátum) is fel kell tüntetni.

VI. Záró rendelkezések

A kiadásra kiválasztott műveket a sorozat szerkesztőbizottsága hagyja jóvá, azokhoz újabbakat csatolni, vagy a megállapított anyagból jóváhagyott tételt mellőzni csak egyeztetés után van lehetőség. A szerkesztő (szöveggondozó) kompetenciája minden, a szöveggel és a szövegen folytatott szakmai, szövegkritikai munka. A munka ütemezése (belső határidők kijelölése), a bevezető tanulmány és a tárgyi jegyzetek nyelvének megállapítása, a nyelvi és a szakmai lektor kiválasztása – a szöveggondozóval egyeztetve – a szerkesztőbizottság hatáskörébe tartozik. A kézirat lezárása és a sorozatszerkesztőnek történt átadása után a szöveg gondozójának kivételes esetben van lehetősége érdemi változtatásra (például új szövegforrás előkerülése, amely módosíthatja a tartalmi jellegű megállapításokat).

A létrejövő kiadvány alapesetben az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének és a szöveggondozónak közös szellemi tulajdona, minden újabb kiadást, utánnymást vagy bármely nem kutatási célú felhasználást tekintve a magyar törvények szerzői jogi rendelkezései az irányadóak.

filológiájába, id. kiad., 9–15; hálózati elérés: <http://www.itk.iti.mta.hu/szabvany.pdf>.

„Várad várának, az pogány török által megh szállásáról...”**Szalárdi János emlékirata Várad 1660. évi veszedelméről**

Hasonmás kiadás, szerkesztette Balla Tünde és Lakatos Attila, a latin szövegeket fordította és gondozta Szvorényi Róbert, Budapest–Nagyvárad, Országos Széchényi Könyvtár–Partium Kiadó, 2013, 223 l.

„Mert míg Szigetvár, Eger, Drégely, Temesvár és annyi más várunk védelmezőinek a költészet és a művészet, a történetírás vetekedve állított az ércnél maradandóbb emlékjelet, addig Várad lelkes kis őrserege csak a névtelen hősök számát szaporította. Csontjaik jeltelen sírban porladoznak, nevük, emlékezetük végképpen kipusztula a köztudatból” – írta 1892-ben Gyalókey Jenő császári és királyi tűzészázados Várad 1660. évi elestéről szóló tanulmányában.¹ Az itt ismertetendő kiadvány azonban mintha épp azért jött volna létre, hogy Gyalókey rezignáltan kesernyés megállapítását cáfolja. A váradi veszedelemről szóló egyik leghitelesebb forrás reprezentatív díszkiadásával ugyanis a sajtó alá rendezők (Balla Tünde és Lakatos Attila), valamint a kiadás anyagi és technikai feltételeit biztosító kiadók (Boka László az OSZK, Horváth István pedig a Partium Kiadó részéről) nemcsak méltó emléket állítottak a hősieken harcoló maroknyi védőseregnek, hanem egyben a korszakkal foglalkozó szakembereket is további kutatásokra serkentették. Legalábbis engem bizonyosan, mert jó tizenöt évvel ezelőtt Csillag Istvánnal közösen mi is közzétettük a szóban forgó emlékiratot.² Mi annak idején csak a *Várad várának az pogány török által megszállásáról [...] való rövid emlékezet* című iratot adtuk közre, az emlékiratot tartalmazó kolligátum (OSZK Quart. Hung. 98) egyéb szövegeit viszont nem. Jelen kiadás különleges értéke az, hogy fakszimilében közli az egész kolligátumot: a jobb oldali hasábon az eredeti kéziratot, a bal oldalin pedig annak betűhív átiratát. A szerkesztők viszont még ezzel sem elégednek meg, mert végül közlik az emlékirat mai, megjegyzetelt átiratát, valamint a kolligátum fontosabb latin szövegeinek magyar fordítását is.

Az emlékirat új kiadását, valamint Balla Tünde és Lakatos Attila alapos kísérőtanulmányát olvasva egyre inkább megerősödött bennem az az érzés, hogy Várad 1660. évi ostroma és eleste megérdemli a monografikus feldolgozást. Elsősorban azért, mert meglepően sok adat maradt fenn róla. Ennek egyik oka az, hogy a vár feladása után szinte szokatlanul nagy hírverés kerekedett az eseményről. A legfontosabb kortárs erdélyi történetírók (Bethlen János, Georg Kraus és természetesen Szalárdi) terjedelmes passzusokban emlékeztek meg az ostromról. A magyarországi rendek körében Várad eleste a vasvári békéhez hasonló sérelemmé nemesedett, hiszen kiválóan fel lehetett azt használni a Habsburg-ellenes hangulat szításához. A védők ugyanis a vár körülvárása pillanatában követet menesztettek Wesselényi

1 *Nagyvárad ostroma 1660-ban*, Hadtörténelmi Közlemények, 1892, 31–48.

2 *Irodalomismeret*, 1997/1–2, 70–88.

nádorhoz, s megüzenték, hogy készek Lipót alá adni magukat és német helyőrséget fogadni a várba, ha a magyar király részéről segítséget kapnak. A segítség ennek ellenére nem érkezett meg Váradra, jóllehet Wesselényi nádor és Jean-Louis Raduit de Souches császári tábornok csapatai Tokaj és Rakamaz közt táboroztak, de csak arra volt parancsuk, hogy a szerződésileg a magyar királyt illető Szabolcs és Szatmár vármegyéket védelmezzék.

A legtekintélyesebb írók, hadvezérek és politikusok fogtak tollat és jajdultak fel a vár feladása után. „Ha Váradot vissza nem vesszük, ha Erdélt elvesztjük; ne is hadakozzunk bár azután, hanem avagy most, avagy sohasem” – írta Zrínyi a 17. század leghíresebb politikai röpiratában, az *Áfiumban*. Zrínyi körében fogant Esterházy Pálnak az 1663–1664. évi törökellenes hadjáratot elbeszélő, a külföldi közvélemény tájékoztatására szánt *Mars Hungaricusa* is, melyben a szerző épp az itt recenzeált emlékiratot foglalta össze latinul. Paskó Kristóf – aki nem vetekedhetett Zrínyivel és Esterházyval sem a társadalmi rang, sem a költői tehetség dolgában – nyomtatásban jelentette meg a váradi ostromról írt verses krónikáját: *A nemes és régente híres Erdély országának keserves és szomorú pusztításáról írt siralom* (Szeben, 1663). Paskó a török táborból nézte végig az ostromot, több magyar honfitársával (pl. Barcsai fejedelemmel, a volt váradi főkapitány Haller Gáborral stb.) együtt. Művét az a Szenci Kertész Ábrahám adta ki, aki a váradi várban elszenvedője volt az ostromnak. Kemény Józsefnek a 19. században annyira megtetszett a váradi ostrom körül támadt irodalmi termelés, hogy ő maga is szeretett volna ahhoz valamivel hozzájárulni. Hamisított is nyomban egy tetszetős és sokat ígérő könyvcímet: *Az kereszténység védoszlopának megdülése, azaz az nagyváradi nagy várának török által való kipusztítása és elfoglalása. Egy siralmas elmélkedésben keserves szívvel által tekintetni és megfontoltatni kívánta Püspöki János Váradról elbújdasott tanító, nyomtatott Debrecenben az 1661-dik esztendőben*. Szabó Károly felvette Kemény adatát a Régi Magyar Könyvtárba (RMK I, 973), valószínűleg azért, mert Püspöki János (1631–1660 után) valóban létező szerző volt. Georgius Hornius *Genealogia Sacra* című művét fordította magyarra, mely Váradon Szenci Kertész nyomdájában 1658-ban meg is jelent. Emellett Püspöki 1660 januárjától váradi pap volt, de az ostrom elől elmenekült, így emlékiratunk nem is említi az ostromban részt vett prédikátorok (Kovásznai Péter, Igaz Kálmán, Kállai András) közt. Szabó Károly tekintélye azonban a későbbiekben töretlen karriert biztosított Kemény hamisításának, melynek számos filológus adott hitelt: Zoványi Jenő, Balogh Jolán, Herepei János, Kulcsár Péter, Fazakas Gergely Tamás és természetesen jómagam is. Az RMNy szerzőinek csak nemrég sikerült lerántaniuk a leplet Kemény ezen újabb hamisításáról (IV, Appendix 232).

A váradi ostrom körül kibontakozó propagandának a részeként jöhetett létre a mi emlékiratunk is. Találóan állapítják meg a kísérőtanulmány szerzői, hogy a szépen letisztázott írásképből, valamint a tipográfiailag is megtervezett címlapból arra következtethetünk, hogy röplap formájában valakik ki is szeretnék volna nyomtatni az emlékiratot (217). Balla Tünde és Lakatos Attila aprólékos filológiai nyomozással tárták fel az emlékirat szövegváltozatainak történetét. Következteté-

sük az, hogy fő forrása az a beszámoló, amelyet a Váradról Debrecenbe menekült Szalárdi János írt Wesselényi Ferencnek 1660. augusztus 31-én, s amely a Magyar Kamara Archivumában maradt fenn (MOL Archivum familiae Wesselényi E 199 7. doboz, 3. pallium). Ez a töredékes beszámoló Balla és Lakatos szerint Szalárdi-autográf. Később, talán 1662. augusztus 20-án Jagossich Márton Szalárdi levelét „átszerkesztett, alaposan kibővített” változatban lemásolta (mivel Jagossich neve ott szerepel a címlap alján), miközben Szalárdi sajátkezűleg, a papír üresen hagyott bal oldalán megjegyzéseket fűzött Jagossich másolatához: „A szöveg érdekessége, hogy míg a baloldali oszlopba írt kiegészítő szövegek kézírása megegyezik a fentiekben egyes számú kéziratként bemutatott, Wesselényi nádornak szóló, és minden bizonnyal Szalárdi János által írt jelentés kézírásával, addig a jobb oszlopba rendezett szövegrész, amely némi módosítással éppen ennek a levélnek a szövegét tartalmazza, már idegen kézzel íródott. [...] Valószínű tehát, hogy a baloldali oszlop szövegének nem csak leírója, de a szerzője is maga Szalárdi volt” (210–211). A jobb oldali szöveg leírója valószínűleg Jagossich Márton. A szerzők érdeme, hogy a 17. század közepének erről a rejtélyes másolójáról sikerült néhány adatot felkutatniuk. A pápoci prépostság 1676. évi egyik oklevelében Jagossich királyi emberként (*homo regius*) szerepel. „Nytott kérdés marad, hogy ez a nyugat-magyarországi, hivatalnokoskodó köznemes – amennyiben egyáltalán azonos a kézirat címlapját aláíró Jagossich Mártonnal – hogyan kerülhetett kapcsolatba Szalárdi János Várad ostromáról szóló röpiratával, azonban úgy gondoljuk, hogy a szerepe a kézirat keletkezésében nem haladhatta meg az írnoki, másolói feladatkört” (212).

Ehhez a logikus és tetszetős elmélethez szeretnék néhány megjegyzést fűzni, annál is inkább, mert jórészt az én korábbi feltételezéseimen alapul. Hangsúlyozom, hogy annak idején csupán feltételezésként és nem tényként írtam mindezekről. Ami a Wesselényinek írt beszámolót illeti, valóban úgy gondoltam, hogy azt Szalárdi írta, de csak annyit állítottam, hogy akár „autográf kézirat is lehet”, valamint, hogy „hipotézisként elfogadtuk, hogy *W* Szalárdi-autográf kézirat”.³ Nos, azóta sajnos egyre inkább az a meggyőződés, hogy a kétségtelenül Wesselényi nádornak írt levél nem Szalárdi-autográf.

Véleményem szerint a következő ábrán látható két kézírás nem azonos. Itt épp egy Teleki Mihálynak írt Szalárdi-levélről van szó, holott a szerkesztők azt állítják, hogy a Wesselényihez írt levél kézírása „egyrészt megegyezik a kötetünkben közölt Quart. Hung. 98-as kézirat bal oszlopában szereplő kézírással, valamint Szalárdinak a Bethlen Jánossal és Teleki Mihállyal folytatott levelezéséből ismert kézírással” (205).

ah azomba killeis m'ar
knak, En e'ia'khalgac
re'illig'in'ca'p'mk!
Pokna folk'm'f'ab'eri
f'nei'k'ol'w'ca'lij'om'w'f'ite.
f'f'k'ol'neg'ion, k'm'om'w'f'om'ap'k

Szalárdi biztosan autográf levelének írásképeiből az is látszik, hogy az nem azonos a Quart. Hung. 98-as kolligátumban lévő emlékirat bal oldali oszlopában lévő szöveggel sem.

ah apomba kallis märe
kinnä, En ei yllähtälgäe
örsillöisön rajomh!
Joksa jalkomh mäst
it'neir kool' n' tälajomh mäst;
jalk'öl n' eajomh, koo om' n' tälajomh mäst

[illegible]

K. Ezt föltűnül érteske föntökhel
 bi büvisuan, azon föltűnül föltel
 magh föltönnék; az alót kértiz,
 tők asny az Curiculug, mel,
 liz onus ferro tiz, is vönnék
 rájok ante intöznül tüzis
 szöfönnék po bi hánias, K
 tál, is holmi főröz mészák,
 nak rájok quyrásául mész,
 dialni iginké tük Cakker
 mész az Kalamatönnel kőz
 nem tüzisün nükik: Jör az

717

Az emlékirat hiteles történetét csak az összes fennmaradt változat figyelembevételével lehetne felvázolni. Leginkább a váradi káptalan levéltárában fennmaradt, Gyalóky Jenő által már ismertetett változat előkerülésétől várhatunk még új eredményeket. Covaci Veronica váradi levéltáros 1980-ban még látta ezt az iratot, azóta azonban a váradi levéltár folyamatos átrendezése miatt valahol lappang. Az intézmény új épülete már elkészült, és jövőre a kutatók előtt is megnyílik majd. Így nem kizárt, hogy talán épp Balla Tündének és Lakatos Attilának köszönhetően ismét a kutatás tárgyává válhat az emlékiratnak ez a másolata is. Ez a változat azért különösen érdekes, mert másolója szintén Jagossich Márton volt. Épp ezért nem értem, hogy a szerkesztők miért gondolják azt, hogy ezt a másolatot egy ismeretlen személy készítette, valószínűleg a 18. században a Quart. Hung. 98-as kéziratról. Gyalóky ugyanis egyértelműen azt állította, hogy az általa látott változatnak a másolója Jagossich volt: „az emlékirat 7 sűrűn tele írott ívre terjed, minden oldalnak jobb fele az események leírását, bal fele azok magyarázatát tartalmazván. A borítékul szolgáló nyolcadik ív harmadik oldalán Várad várának s a török támadásának nagyon kezdetleges, de azért használható tervrajza található. Másolója Jagossich Márton”.⁴

Azt is ki kellene deríteni, hogy hol lehet az Aranka György által *Az erdélyi történeteket illető kézírásoknak újabb és bővített lajstromában* említett másolat: *Várad megszállása 14-dik júliustól fogva 27. augusztusig, és megvétele. A megmaradt nemesség írta meg Debrecenben 31. aug. 1660.* Perecsényi Nagy László szerint (Orodias, 1804, 335) Tertina Mihály ezt a változatot másolta le. Hol lehet ennek az eredetije? Szabó András Péter a kolozsvári levéltárban (Arhiva Națională Direcția Județeană Cluj, Szatmár vármegye közgyűlési iratai, Acta publico-politica 11, fasc. nr. 73.) az emlékirat egy másik egykorú másolatát is felfedezte.⁵

Nagyon fontos lenne ezt is bevonni a további kutatásokba, már csak azért is, mert Szabó András Péter nem tartja meggyőzőnek a Szalárdi János szerzőségére vonatkozó érvelésemet. Állítása elgondolkodtató. Lehet, hogy 1997-ben túl könnyen engedtem a Gyalóky és Széchy által képviselt hagyománynak, hiszen nemcsak én, hanem ők is Szalárdit tartották az emlékirat szerzőjének. Akkoriban még nem állt rendelkezésemre eredeti Szalárdi-kézirat, azért feltételeztem, hogy a Wesselényihez írt levél Szalárdi-autográf. A fentebb bemutatott Szalárdi-levél alapján immár jómagam is úgy vélem, hogy az emlékirat fennmaradt változatai közül egyiknek sem lehetett Szalárdi a leírója. Mindez persze nem zárja ki azt, hogy valamilyen módon Szalárdi ne vett volna részt a levél és az emlékirat létrejöttében. Én is azon logika alapján véltem Szalárdit megtenni szerzőnek, mely alapján Balla Tünde és Lakatos Attila is kíséretanulmányukban: ő volt ugyanis „a menekült nemesség egyetlen »szakképzett« tollforgatója” (203), könnyen adódott hát a következtetés, hogy a nemesség nevében ő egymaga fogalmazta meg az iratot. A helyzet ezzel szemben az, hogy Szalárdi mellett az ostromlott várban még voltak más „értelmiségiek” is: három prédikátor (Igaz Kálmán, Kállai András és Kovásznai Péter, később

4 Biharvárad, 1913, 15.

5 „De profundis”. *Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában*, Száz, 146(2012), 1108.

erdélyi püspök), Szenci Kertész Ábrahám nyomdász, valamint Mártonfalvi György, a kollégium tanára, később a debreceni kollégium rektora. Közülük bárki lejegyezhetette a nádornak írt levelet, majd később az emlékiratot (a jegyzetekkel együtt) is. Az is feltűnő, hogy a kapituláció feltételei közt hangsúlyos helyen szerepelt a káptalan levéltárának, a könyveknek, valamint a nyomda felszerelésének (Szenci Kertész már elkezdte híres váradi Bibliájának nyomtatását) a megóvása és sértetlen elszállítása. Ez nem is lehetett véletlen, hiszen azt biztosan tudjuk, hogy a kapituláció pontjait (melyeket az 1660. augusztus 31-ei levéllel együtt a váradi menekültek Debrecenből Wesselényinek is megküldtek) maga Szalárdi fogalmazta meg. Igaz, azt se ő jegyezte le: Balogh Máté kapitány jelenlétében Kállai Andrásnak diktálta le (lásd Szalárdi levelét Teleki Mihálynak, 1665. május; ItK, 1899, 224–225). Valami hasonló történhetett az emlékirat előképének tekinthető, nádornak írt levél esetében is, melynek létrejöttében nem zárnam ki azért teljesen Szalárdi közreműködését. A fentieket figyelembe véve szerencsésebb úgy fogalmaznunk, hogy a nádorhoz küldött levelet a Váradról Debrecenbe menekült prédikátor-értelmiségi kör tagjai közösen írták. A levél megírásában minden bizonnyal részt vett a vár védekezését hadászatiilag koordináló Balogh Máté kapitány is, aki katonai szempontból nyilván jobban értett az ostromhoz, mint Szalárdiék. Wesselényivel korábban egyébként ő levelezett: a nádor iratai közt *A váradi veszedelemről* című fasciculusban (ahol a már sokat emlegetett 1660. augusztus 31-ei levél is található) három Balogh által írt levél (1660. július 7. és július 9. és augusztus 31., Debrecenből) is található. Ezeket a nádor latinra fordította és megküldte a bécsi Haditanácsnak. Ugyanebben a fasciculusban található egy másik irat is, melynek címe: *Declaratio innocentiae egregii Mathaei Balogh commendantis arcis Varadiensis, ac aliorum abinde dimissorum nobilium et presidiariorum* [Bizonyosság nemzetes Balogh Máté váradi parancsnok, valamint a várat elhagyó többi nemes és végvári katona ártatlanságáról] (MOL E 199, 7. d., III/3 pall., fol. 34–38). Sajnos, annak idején jómagam sem vizsgáltam meg kellő figyelemmel ezt az iratot, ami nem más, mint a már sokat emlegetett Wesselényihez írt levél (azaz emlékiratunk jobb oldali oszlopának) latin fordítása. A többi irathoz hasonlóan (Balogh Máté már említett levelei, valamint a várból a nádorhoz küldött Boldvai Márton beszámolója) ennek a fordítása is a nádori kancellárián készült. Nos, mindebből világos, hogy az eddig Szalárdinak tulajdonított 1660. augusztus 31-ei levél nem más, mint Balogh Máté kapitány és a várfeladók védekező nyilatkozata. Teljességgel érthető, hogy a vár feladása után az életben maradt védők egy ilyen irattal fordultak a nádorhoz. Kényes helyzetüket az magyarázza, hogy az ostrom során többször is azt ígérték, hogy hűséget esküsznek I. Lipót magyar királynak, és német helyőrséget fogadnak a várba. Ez nem történt meg, és paradox módon ez volt a szerencsénk, mert ha a magyar király alattvalóiként adták volna fel a várat, akkor haditörvényszék várt volna rájuk (különösen a kapitányra). A kor szokásához híven a magyar helyőrséget magyar bíróság elé állították volna. A várfeladási eseteket általában az országgyűlések tárgyalták. A bíróság elnöki tisztségét a nádor látta el, jelen esetben tehát Wesselényi lett volna az. Az 1556. évi 6. artikulus ráadásul engedélyezte a várfeladók elfogását és letartóztatását bárhol, és

bármilyen rendűek legyenek is azok.⁶ Jóllehet a váradi védők nem esküdtek fel a magyar királyra, de még csak az erdélyi fejedelemre, Barcsaira sem, mert az épp az ostromlók közt volt, mégis tarthattak valamiféle retorziótól. Ennek megelőzése érdekében írták meg ártatlansági nyilatkozatukat nyomban Debrecenbe érkezésük után, s küldték el azt a nádornak.

Minden jel arra mutat, hogy az 1660. augusztus 31-ei ártatlansági nyilatkozat továbbfejlesztett változataként megszülető emlékirat publicisztikai karrierje az 1662. évi pozsonyi országgyűlésen kezdődött el. Balla Tünde és Lakatos Attila a Quart. Hung. 98-as kolligátum emlékiratot kísérő szövegeivel kapcsolatban néhány fontos adattal bővítette eddigi ismereteinket. Sikerült megállapítaniuk azt, hogy az emlékiratot megelőző két szöveget – a Bocskai Istvánról szóló, Rimay János által írt epitáfiumot, valamint a fejedelem dicséretére íródott néhány soros gyászjelentést – Szepsi Korotz György *Basilikon dórón* (Heidelberg, 1612) című művéből másolták ki. Rimay verse a Bocskai gyulafehérvári sírján elhelyezett zászlók egyikén állt. Elsőként Szepsi Korotz tulajdonította a verset Rimaynak, amit később Bethlen Farkas is megerősített. Az *Ortelius redivivus* (Frankfurt, 1665, I, 430) szintén közli a verset, de Rimay említése nélkül. Eckhardt Sándor Rimay verseként közölte. Már Imre Mihály jelezte, hogy az Eckhardt által adott prózai magyar fordítás sok helyen pontatlan.⁷ Jelen kötet külön értéke, hogy abban az epitáfium Szvorényi Róbert által készített friss és pontos fordítását is olvashatjuk. További kutatások során lehet majd kideríteni, hogy miért hozhatták összefüggésbe Bocskait Várad 1660. évi ostromával.

A Quart. Hung. 98-as kolligátumban az emlékirat után következő két irat (Lipót 1662. május 31-ei felterjesztése a pozsonyi országgyűlés rendjeihez, valamint az országgyűlés protestáns rendjeit gúnyoló verses paszkvillus) immár szorosan kötődik az 1662. évi pozsonyi országgyűléshez. Minderről már részletesen írtam a *Zrínyi és Erdély* című könyvemben, azért itt csak annyit említek meg, hogy a megnyitó napján (1662. május 31.) Szelepcsényi György kancellár olvasta fel Lipót fent említett előterjesztését, melyben a király épp a Várad elvesztése miatt kialakult helyzetre hivatkozva kérte a rendektől, hogy az országgyűlés tűzze napirendre a törökök ellen folytatandó háború ügyét. A protestáns követek azonban mindenekelőtt vallási sérelmeiket szerették volna megtárgyalni, kijelentvén, hogy amennyiben azok nem nyernek orvoslást, akkor ők a továbbiakban nem vesznek részt az országgyűlés munkálataiban. Ezt a helyzetet írja le érzékletesen az 1662. augusztus 20-ai keltezéssel ellátott latin verses paszkvillus, mely szintén Szvorényi Róbert fordításában most olvasható először magyarul (213–216). Az ismeretlen szerző azzal vádolja a protestánsokat, hogy valójában nem vallási sérelmeik miatt nem akarnak részt venni az országgyűlés munkálataiban, hanem azért, mert igazából nem is kívánnak harcolni a török ellen. Burkolt utalás ez arra, hogy a protestáns rendek (főleg a felső-magyar-

6 Minderről lásd: PÁLFFY Géza, *Várfeladók feletti ítélkezés a 16–17. századi Magyarországon: A magyar rendek hadügyi jogkörének kérdéséhez*, Levéltári Közlemények, 68(1997), 199–221.

7 A Balassi kánon első változata – az 1595-ös bártfai antológia = Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban, összeáll. BITSKEY István, Studia Litteraria, XLI (Debrecen, 2003), 63.

országiak) a töröknek való behódolás gondolatával kacérkodtak. Ez a vád valóban az 1662. évi országgyűlésen fogalmazódott meg egyre erőteljesebben. A protestánsok az országgyűlésen hevesen ellenezték a törökellenes háborúhoz szükséges német katonaság behozatalát, arra hivatkozva, hogy az úgysem jelentene segítséget, mert Várad elestét is tétlenül nézte végig a rakamazi táborból. Ugyanakkor az ellenpropaganda is megindult, s a katolikusok már a pozsonyi országgyűlésen híresztelni kezdték, hogy Várad elestének az volt az oka, hogy a várvédők nem akarták befogadni a német helyőrséget, mondván: inkább akarnak hallani török Alláht, mint német (más forrásokban katolikus) Halleluját.

Ezek után nyilvánvaló, hogy a váradi ostromról szóló emlékiratot a törökösség vádjával illetett protestáns rendeknek állt érdekében terjeszteni. Erre születhetett válaszul a verses paszkvillus, melyet azon nyomban egy célba vett protestáns olvasó gúnyos megjegyzésekkel látott el. A versnek ahhoz a sorához, melyben arról van szó, hogy milyen jó lesz, ha majd a magyarok elhagyják az eretnekséget, és ismét csak egy vallást (a katolikust) követnek, a margóra ezt írta valaki: *quando volabunt vituli*, 'amikor a borjak repülni fognak'. Ugyanez a kéz a paszkvillus után egy durván sértő kétsoros epigrammát is írt Lipótról: *A cseh koca irányítja a disznó férfit, az Lipótot. Úgy tetszett az égieknek, hogy a sast a disznók alá vessék*. Véleményem szerint a *cseh disznó* (Porca Boema) nem más, mint Johann Ferdinand Porcia herceg. Az epigramma szerzője Porcia nevéből üzött gúnyos szójátékot, a latin *porcus*, *porcára* ('disznó') hajaztatva azt. (Számomra rejtély, hogy miért nevezte cseh disznónak Porciát, hiszen a herceg velencei származású volt. Vagy esetleg a *Porca Boema* kifejezésnek lehetett valamilyen más jelentése is a korban?) Porcia mindenesetre egyik főszereplője volt az országgyűlésnek, aki szerint – mivel az országgyűlés nem rendes, hanem rendkívüli volt – a protestánsok elő sem hozakodhattak volna vallási sérelmeikkel.

Jóllehet e rövid bejegyzésből és a kétsoros epigrammából nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, de megkockáztatom azt az állítást, hogy a bejegyzések Vitnyédy István kezétől származnak (lásd a 722. lapon közölt képeket). Az epigramma írásképe főleg a *Bónis-kódex* írásképevel mutat hasonlóságot. Kulcsár Péter mutatta ki, hogy a *Bónis-kódex* Vitnyédy másolatában maradt fenn.⁸

8 Zrínyi Miklós *Próza művei*, kiad., bev. Kulcsár Péter, Bp., Akadémiai, 2004, 11. Kulcsár véleményét Csillag István is megerősíti: *Adalékok Zrínyi Miklós Áfiumának első két évéhez*, Kommentár, 2012/2, 32–45.

A Quart. Hung. 98-ban lévő epigramma

Vitnyédy István autográf levele Teleki Mihályhoz
(MOL P 659, 119. sz., fol. 18.)

Befed es a' k' e' g ha nem fed koporo
Tüsterjéges legyen csak oram utolsó.
Akar farkas, akar emészten meg h'ollo
Mindennit felyül égh, a' föld leljen alsó.

Részlet a *Bónis-kóde*xből

Vitnyédy, Zrínyi főember szolgálja és ügyvédje szintén részt vett az országgyűlésen. Ő volt a rebellis protestánsok egyik fő szónoka. Minden oka megvolt tehát rá, hogy ne fogadja kitörő örömmel a protestánsokat gúnyoló és hibáztató paszkvillust. És ezzel el is érkeztünk az emlékirat és a korabeli Zrínyi-propaganda kérdéséhez. A *Quart. Hung.* 98-as kolligátum utolsó szövege egy 1662. augusztus 20-án kelt és bizonyos Dominus de Gruelhez címzett levél, melyben arról van szó, hogy XIV. Lajos francia királynak nincs szándékában Lipót németországi pozícióit gyengíteni, ha az háborúba bocsátkozna a törökkel. Mindez tökéletesen illett a katolikus magyar nagyurak, mindenekelőtt Zrínyi, Esterházy, Nádasdy, Batthyány, Wesselényi stb. koncepciójába, akik a török elleni felszabadító háború megindítására szerették volna a bécsi udvart rávenni. Ismét csak Balla Tünde és Lakatos Attila munkáját dicséri, hogy sikerült előállniuk egy olyan feltételezéssel a rejtélyes Dominus de Gruel személyét illetően, mely véleményem szerint ki fogja állni az idők próbáját. Nos, ő nem más, mint XIV. Lajos követe, Robert de Gravell (1616–1684) márkai, aki a regensburgi birodalmi gyűlésen is részt vett.

A pozsonyi országgyűlés – a váradi veszedelem, valamint a protestáns vallássérelmek által kiváltott publicisztikai kampány mellett – másik híres röpiratpárba a Zrínyi–Montecuccoli vita volt. Ennek egy későbbi terméke Johann Heinrich Andtler – aki, ahogy azt Bene Sándor feltételezte, talán Franz Friedrich Andtlerrel (1623–1703) azonos⁹ – *Memoria belli hungarico-turcici* (Marseille, 1665) című műve. Andtler egyértelműen Zrínyi mellett foglalt állást, kemény és gúnyos kritikával illetve Montecuccolit és Porciát. Ha hihetünk a téma egyik osztrák szakértőjének, Georg Wagnernak, Montecuccoli annyira megharagudott, hogy 1668 májusában kieszközölte a császár-

9 BENE Sándor, „Jöttem, láttam s elmenekültem...”: Franz Friedrich Andtler gúnyirata Montecuccoliról, Irodalomismeret, 4(1993)/1-2, 36-39.

nál azt a rendeletet, amelynek értelmében a *Memoria* összes elérhető példányát elégették. Az akció olyan jól sikerült, hogy 2007-ig egyetlen nyomtatott példánya sem volt ismert. Bene Sándornak azonban sikerült a drezdai Sächsische Landesbibliothekban azonosítania a nyomtatvány eddig ismert egyetlen példányát.¹⁰ 1667. január 16-án Andtler művét az a Jagossich Márton másolta le, aki 1662. augusztus 20-án a mi emlékiratunkat is (OSZK Quart. Lat. 1606). A *Memoria* után Jagossich lemásolta még a pápa 1664. április 19-én Zrínyihez, valamint Zrínyi 1663. november 28-án Lipóthoz írt levelét. Mindezek után a legérdekesebb az, hogy a kolozsvári Egyetemi Könyvtár 640. számú kódexében az OSZK-beli két kolligátum (Quart. Hung. 98. és Quart. Lat. 1606) egybeszerkesztve szerepel. Borcea Liviu ez alapján közölte román fordításban a Szalárdinak tulajdonított emlékiratot (Crisia, 1976, VI, 207–231), s a könyvtár által rendelkezésére bocsátott információk alapján a kolligátumot 1703-ra datálta. Balla Tünde és Lakatos Attila viszont azt írja, hogy ezt a koncepciót megerősítő adatokra nem sikerült rábukkanniuk az Erdélyi Múzeum Egyesület kézírattárának máig fennmaradt cédulakatalógusában. „Sokkal valószínűbb – írják –, hogy a szöveg megegyezik azzal a másolattal, amelyet Zrínyi Miklósról szóló monográfiájában Széchy Károly Szabó Károly kézírásaként határoz meg, ez esetben a kolligátum, amelynek minden szövegét ugyanaz a kéz írta, valamikor a 19. század második felében, nagyobb valószínűséggel a század harmadik negyedében készült” (208).

Ez kétségkívül új eredmény, hiszen korábban jómagam is úgy véltem, hogy a 640-es kolligátum 1703-ban keletkezett. Jó húsz évvel ezelőtt járt a kezemben, s a kötéstáblán ez állt: *M. Sz. LB. D. S., 1703*. A kötéstábla verzóján a *Par distichon de terra Albensi* című négysoros latin epigramma, melyet ugyanaz a kéz írt, mint a kódex összes többi szövegét. Ha Széchy Károlynak igaza van, akkor Szabó Károlyé. Ahhoz nem fér kétség, hogy Széchy a kolozsvári 640. sz. kódexből idézte úgy a váradi ostromról szóló emlékiratot, mint Andtler *Memóriáját*. A jelzet, amit Széchy ad (I. a. 17), ott van a 640-es kolligátum kötéstábláján, és az általa hivatkozott lapszámok is egyeznek a kolligátum számozásával.¹¹ Kézenfekvő a magyarázat: Szabó Károly a két OSZK-beli (akkor Nemzeti Múzeum) kolligátumot (Quart. Hung. 98; Quart. Lat. 1606) egybemásolta és bekötötte. De akkor mit jelentenek a kötéstábla betűi és az 1703-as évszám? A következő ábra alapján kétségtelenül el lehet fogadni Széchy állítását, és azonosnak lehet tartani a két kéz írását. Ismét meg kellene vizsgálni tehát a kolozsvári kolligátumot, s talán a vízjel alapján meg lehetne állapítani, hogy 19. század végi vagy korábbi papírra írták a szóban forgó szövegeket. Ez talán közelebb vinne a rejtély megoldásához.

10 Sándor BENE, *Od kupovine knjiga do kupovine pisaca: Braća Zrinski u međunarodnoj propagandi 1663–1666 = Obljetnica Nacionalne i Sveučilišne Knjižnice u Zagrebu*, urednica Mirna WILLER, Zagreb, 2007, 45.

11 SZÉCHY Károly, *Gróf Zrínyi Miklós*, IV, Bp., 1900, 96–101.

Sifselö baraga
Kabo Karoly

640. sz. kézirat
(Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár)

Pe omnes harum Paetium Urbes, civis, Episcopus,
Saris Officiis, et mittis ei certatim parcensaser,
ponte praestante Porro, quod iunus vix fuit
pro Rege, et ego meum dolorem hoc testis con-
trafer.

Plangite. Lemadom colitis qui nomma Xci,
En meum, urum condidit ante diem.
Flete Humi columen vnum quog, flete Cratae;
Hinc cuius ungue rapax mince msc Draco.
Vos soli gaudete Totas, mi i'm mal, augur.
Vos omnis post hac funera tota manu.

Jagossich autográf Andtler-másolata
(OSZK, Quart. Lat. 1606.)

Sándorban állottunk csak egy erős
bíró szerezésére, és mellyel az
résztül, és az királyi Birtok
intézési elég dolgotok adtuk
egy ideig azon Sándorbeli ellen
jegynek, egyenhangságot makatlan
rontuan Sándorok, ugy hogy on
net semmit nem látnak.

De odais derékban fordítván
örökre, noha egyenhangságot repa
raltuk nagy munkával Sándorunk
at, de véghe omeris ki kelle

Az emlékirat jobb oldali oszlopa
a Quart. Hung. 98-ban

Ha előkerülne a váradi levéltárban lappangó példány, akkor tisztábban látnánk. Mint többször is említettem, annak másolójaként Jagossichot jelölte meg Gyalókey. Ez az irat önmagában állt, nem volt valamely kolligátum része. Ezek alapján az emlékirat lehetséges története ez lehetne: a Debrecenbe menekült váradi nemesek és literátorok a kapitánnyal együtt megírták az 1660. augusztus 31-ei ártatlansági nyilatkozatukat, s elküldték azt Wesselényinek. Később ennek alapján elkészült az emlékirat is, melynek szerzői szintén olyanok lehettek, akik a váradi ostromban részt vettek. Ez a változat nem maradt fenn, csak a róla készült Jagossich-féle másolat (ez lehet a Gyalókey által látott váradi példány). Lehet, hogy az emlékiratot röpirat formájában ki is akarták nyomtatni 1662-ben (ezért a cím alatt ez az évszám). Az biztos, hogy az 1662. évi országgyűlés alatt a protestáns rendeknek kapóra jöhetett az emlékirat. A Jagossich-féle másolatról később újabb másolat készült. Véleményem szerint ez került be, immár az időközben köréje gyűlt más szövegekkel, a Quart. Hung. 98-as kolligátumba. Ez a második másoló talán szerzőnek gondolta Jagossichot, és azért másolta le a cím alá az ő nevét is. Mivel később Jagossich egyértelműen a Zrínyi Miklós melletti propagandaszövegek másolásában jeleskedett, az a véleményem, hogy a váradi emlékirat lemásolására is a Zrínyihez köthető főnemesi és értelmiségi körtől kapott megbízást. (Említettem, hogy Esterházy Pál a *Mars Hungaricus*-ban teljesen az emlékirat szellemében ismertette a váradi ostromot.)

A fentiek alapján az is nyilvánvaló, hogy az emlékirat és az azt tartalmazó kolligátumok a 17. század közepi publicisztikai propaganda fontos szövegei. Épp ezért mindenképp üdvözlendő az emlékirat újrakiadása. Még nagyobb jelentőségű az egész kolligátum fakszimile és átírt közlése, a legfontosabb latin szövegek magyar fordításával. Balla Tündének és Lakatos Attilának számos fontos kérdést sikerült tisztázni. De talán még fontosabb, hogy ez a kiadvány több kérdést nyitott fel, mint amennyit megválaszolt, ezzel is újabb történelmi és filológiai kutatásra ösztönözve a szakembereket.

Nagy Levente

Száraz Orsolya: Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója

Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 49), 368 l.

A Csokonai Könyvtár immár 49. köteté ismét egy doktori értekezés könyvvé formált változatával örvendezeti meg a szakmát, mégpedig egy olyan témában, amelyre a szerző, Száraz Orsolya, alapképzésénél fogva is „predesztinált”. Olasz szakon szerzett oklevele szinte természetesen adta, hogy a 17–18. század irodalom- és kultúrtörténetének, az olasz–magyar kapcsolattörténetnek egy olyan, mindeddig sajnálatosan kevésbé kiaknázott területéhez nyúljon, mint az Európán belüli, tehát nem a keresztény világon kívüli „pogányoknak” és nem vagy nem pusztán a protestánsoknak a katolikus egyházba való meg- és viszszerítésére irányuló missziós tevékenység. A munka jelentősége a tridentin zsinat egyházfegyelmi és a lelki élet megújítására irányuló céljainak kontextusában értékelhető igazán; a másik fontos háttér pedig a jezsuita rend szerepvállalása e célok megvalósításában. A könyv főhőse pedig Paolo Segneri olasz jezsuita, akiről missziós módszert neveztek el, és akit az olasz irodalomtörténet (hacsak meg nem bélyegzi azaz, hogy értéktelen) Sienai Szent Bernardin és Girolamo Savonarola mellett a legjelentősebb olasz hitszónokként tart számon; akinek szerteágazó a hit hirdetői és lelkipásztori munkássága, s akinek továbbá jelentős, de mindeddig kellőképpen fel nem tárt magyarországi recepciója is van, dacára annak, hogy magyar nyelvre viszonylag kevés művét fordították le, s azokat is egy kivétellel csupán a 19–20. század fordulóján.

Újonnan megjelent könyvek méltatása alkalmával bevett formula, hogy a megjelent mű hiánypótló; a jelen kötet esetében azonban ez jóval több egyszerű udvariassági jelzőnél. A fejezeteket sorra véve, rábukkanva ismerős nevekre és témákra, látva ugyanakkor, hogy a missziókra vonatkozóan azok jelentőségéhez képest milyen csekély számúak és mennyire esetlegesek, részlegesek a hazai kutatási eredmények, egyfelől felmerül a csodálkozó kérdés: korábban ugyan miért nem irányult komolyabb figyelem erre? De lényegesebb ennél az öröm: végre a kezünkbe vehetünk egy átfogó áttekintést.

A könyv, a bevezető részeket és zárófejezetet, függeléke(ke)t nem számítva, négy terjedelmesebb részre tagolódik. A szerző már a bevezetésben nagyon világosan, határozottan megfogalmazza munkájának célkitűzését és persze a munka tétjét is: a hatástörténetet egyháztörténeti, prédikáció-, retorika- és könyvtörténeti keretbe ágyazva ígéri taglalni. És bár a kifejezést nem használja, én hozzátenném: a munkának lelkiségtörténeti kerete is van. A több tudományterületre kiterjedő vizsgálati „kényszer” kapcsán előnyökről és hátrányokról beszél, s ezzel kapcsolatosan némi önkritikával jegyzi meg: az összetettség hátránya, „hogy a tárgy és az alkalmazott módszerek tekintetében valamelyest eltávolítja egymástól a fejezeteket” (12–13). Az eltávolítás, ezáltal a kötet „szétesésének” veszélyét azonban – teszem hozzá a könyv elolvasása után – a nagyon világos, módszeres szövegvezetés révén sikerül elkerülnie.

Az első rész, a „műfaji követelményeknek” megfelelően, a kutatástörténeti áttekintés: mint a témába történő érdemi bevezetés, minden tudományos műnek elengedhetetlen fejezete ez. Száraz Orsolya azonban többet végez itt el, mint a vonatkozó olasz és magyar szakirodalom szemléljét, az eredmények és hiányok számbavételét. Először Segnerinek az irodalom- és prédikációtörténetben kijelölt helyével, helyeivel foglalkozik: áttekintése egyúttal a kanonizációs szempontok ízlés-, mentalitás-, retorika-történeti változásaira is reflektál (azokra a felvillantott hátterekre gondolok, amelyek érthetővé teszik, hogy különféle irodalom- és kultúraszemléletek felől miért minősül ugyanaz az életmű értéktelennek vagy éppenséggel az egyházi ékes-szólás megújítójának). Azután számba veszi a segneriánus missziók olasz- és magyarországi kutatásának kérdésfelvetéseit, szempontjait vagy éppen azok koncepciótlanságait; magyar vonatkozásban pedig a megjelent publikációk mellett megemlíti a nehezen hozzáférhető és ezért kevésbé ismert források által okozott hiányosságokat.

A következő részek Segneri személyével foglalkoznak, különféle szerepei mentén értékelve az olasz jezsuita munkásságát: szó esik a misszionáriusról, majd a hitszónokról, végül műveinek magyarországi recepciójáról, ezúttal a hazai kiadások mentén.

Segnerinek mint misszionáriusnak a tevékenységét a tridenti zsinat törekvéseinek kontextusában tárgyalja a kötet: a belső misszió (amelynek több típusa is elkülöníthető, itt közelebbről a *penitenciális*ról és a *katekétikái*ról esik szó) a keresztény hívek nagy tömegét érheti el, és segítheti hitbéli gyarapodásra, erköl-

csei megújítására, ugyanakkor a hitgyakorlás e formája az ellenőrzés lehetősége is. Száraz Orsolya a népmissziók igen alaposan dokumentált, életszerű leírását adja, a jezsuita rend által gyakorolt változat bemutatásával a középpontban. Rendszeressége, gondolati fegyelmezettsége ezúttal is példaszerű: a 17. századi itáliai helyzet általános állapotfelmérését követően a jezsuita rend népmissziók iránti elkötelezettségének rendi dokumentumokra alapozott megmutatása következik, majd a látványos elemekben igencsak bővelkedő segneriánus módszerek részletezése. Imponáló primér és szekundér forrásanyag felhasználásával beszéli el, korabeli illusztrációkat is közölve, ennek az igen alaposan kidolgozott, teatralitással, dramatikus elemekkel, többféle szimbolikus cselekedettel tarkított missziós módszernek a működtetését, amelyet minden elemében alaposan megterveztek a kidolgozói, de amelynek spontán jellegét sugallták, és úgy igyekeztek prezentálni, mint a gondviselés rendkívüli beavatkozását az ott résztvevők életébe. A missziós forгатókönyv bemutatása mellett annak – néha nyitott, olykor gáncsoskodó – fogadtatásáról is kiderül egy s más a könyvből, végigköveti továbbá a módszer európai elterjedését, a gyakorlatot kísérő belső vitákat. A leírás fontos része a jezsuiták osztrák rendtartományában 1716-tól szervezett misszióké: természetes, hogy a szerző figyelme itt főként a magyarországi és erdélyi *missio segnerianák*ra irányul. Ennek bemutatása során ki kell térnie egy problematikus pontra: a metódust eredetileg felekezetiileg homogén közegre tervezték, dolgozták ki; Magyarországon és Erdélyben viszont nyelviileg és felekezetiileg is sokszínű népességhez kellett igazítani a módszert. A nyelvi nehézség megoldható

volt a helyi közösségek nyelvét értő, beszélő páterek révén; a felekezeti ellenállás vagy éppenséggel annak hiánya viszont érdekes helyzeteket eredményezhetett, esetleg átalakíthatta a misszió során alkalmazott módszereket, módosíthatta a célkitűzéseket. Így például a protestáns közösségekre tekintettel – esetleg attól a reménytől vezetve, hogy talán sikerül közülük egyeseket visszatéríteni a katolikus hitre – csökkenhetett a látványos elemek száma. A hazai missziókról készített számvetés végigjárja a térképet, összegyűjti a név szerint ismert pátereket, az őket részvétellel, anyagiakkal támogató arisztokratákat, az alkalmazkra kiadott könyveket. Közben bepillantást enged a források alapján a napi történelembe, említést tesz a jezsuita renden belül a missziók kapcsán kibontakozó vitákról, akár személyi ellentétekről, munkatársi viszonylatokról. És miközben kiderül a könyvből, hogy színekatolikus helyeken a teátrális processziók kerülnek központi helyre, egyes településeken pedig a hitvitázó-moralizáló prédikációk dominálnak: a két módszer különbsége rávilágít a katolikusok és protestánsok közötti kulturális és mentalitásbeli különbségekre is. Az 1740-es évek második felétől meg-megtartott, majd fokozatosan előtérbe kerülő katekétikai missziók pedig egyfajta, a jezsuita renden belüli irányváltás jelei is.

A prédikátor Segnerivel foglalkozó következő terjedelmesebb egység, ahogy azt a korábbi fejezetekben is megszokhattuk, kontextusba helyezve szemléli a művet: számba veszi azokat a homiletikai előírásokat, amelyek Segnerire is hatással lehettek, bemutatja Segneri három prédikációs kötetét, kitüntetett helyen a főművel, a *Quaresimalével*, végül utánajár Segneri magyarországi hatásának. Magam, talán

jelenlegi szakmai érdeklődésem fókuszsa miatt is, rendkívüli örömmel olvastam az először 1664-ben megjelent *Panegyrici sacri* című kötetről, amely jezsuita vagy a rend által is tisztelt szentekről, Szűz Máriáról és más bibliai szentekről, az elhangzás helyének védőszentjeiről szólva a kora újkori hagiográfia egyik fontos, új szempontokat fölvető forrásszövege lehet a további kutatás számára. Jelentősnek tartom a kötetek előszavainak elemzését, és fontos adalék, hogy feltárta, ahol csak lehetett, az elkészülés, elhangzás körülményeit, figyelte, hogy a megcélzott hallgatóság miképpen befolyásolta a témaválasztást, argumentációt, stílust; adott továbbá egy tömör retorikai összefoglalót a kötetekről, amelyeknek (a missziós tevékenység felől nézve) talán némiképp meglepő tanulsága, hogy „Segneri prédikációs gyakorlatát az értelemre ható racionális érvelés és az érzelmekre ható retorikai eszközök használata közötti egyensúly által látjuk leírhatónak” (218). Prédikációinak magyarországi hatására vonatkozóan pedig itt csak arra hívnám fel a figyelmet Száraz Orsolya nyomán, hogy Kaprinai István *Institutio eloquentiae sacrae*ja Itália Cicerójának nevezi, és főként olyankor idézi, amikor az ékesítés, édesítés, affektusok nyelvi-retorikai lehetőségeit taglalja (225–226).

A záró fejezet a Segneri által írt vagy neki tulajdonított művek magyarországi kiadásait tekinti át, ismét csak kiterjedt forrásbázisra – bibliográfiák, könyvtári katalógusok, saját könyvtári kutatás – támaszkodva. Érdekes, de érthető jellegzetessége a magyarországi recepciónak, hogy művei főként latin fordításban terjedtek el és váltak népszerűvé, illetőleg, hogy e befogadás nem korlátozódott a prédikációkra. Ismerve Segneri tekintélyét (és magyarországi ismert-

ségét) a maga korában, meglepődhetnénk másfelől azon, hogy munkáit milyen későn kezdték magyarra átültetni.

Az eddigiek után talán fölösleges is említeni az előttünk levő könyv hatalmas erudícióját, a közel 50 lapos bibliográfiai jegyzékben megmutatkozó imponáló szakirodalmi tájékozottságát (amelynek különös jelentőséget ad az, hogy olasz kutatási eredményekre alapoz főként: ezzel is elérhetőbbé téve azt, ami nyelvtudás híján sokunk számára meglehetősen távoli ismeret), nem utolsósorban pedig az Európa sok-sok kutatóhelyéről összegyűj-

tögetett levéltári és/vagy kéziratos forrásanyagot. Rómától Gyulafehérvárig, Budapesttől Kolozsvárig peregrinált a szerző az anyaggyűjtés idején.

Száraz Orsolya igen alapos, akkurátus munkát végzett, sok-sok részletet megmutatott választott témájából, a könyv mégis nagyon olvasóbarát: olvasmányos és pontos, oda-visszaútalásai révén segíti a tájékozódást, összefüggések felismerését. Meggyőződésem, hogy akiket a kora újkori belső misszió, kultúra, olasz–magyar kapcsolatok, retorika története érdekel, nagy haszonnal forgatják majd.

Gábor Csilla

Bodrogi Ferenc Máté: Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve Egy önprezentáció diszkurzív háttere

Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 51), 387 l.

Bodrogi Ferenc Máté könyve a Kazinczy-kutatás új és ígéretes irányát képviseli. Kezdetben volt az ún. „kazinczyánus” irodalomtörténet-írás, melynek képviselőiben (ide tartozik egy hosszú évszázad irodalomtörténészeinek többsége, Toldy Ferencről Szauder József) az volt a közös, hogy sokszor reflektálatlanul magukévá tették Kazinczy Ferenc nézőpontjait és az egykorú irodalomra vonatkozó értékítéleteit. Ezzel az uralgó, mind Kazinczy „szerepét”, mind „modernségét túlértékelő” áramlattal szemben vázolta saját Kazinczy-képét Csetri Lajos 1990-es kritikátörténeti monográfiájában (*Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp.,

Akadémiai, 1990). Ez az alig túlbecsülhető jelentőségű könyv mellett, hogy a korábbiaknál elfogulatlanabb, kiegyensúlyozottabb Kazinczy-portré megalkotására tett kísérletet, egy sor elemzést tartalmazott olyan egykorú szerzőkről, akik a széphalmi mesteréhez képest az 1810-es évek tájékán alternatív irodalmi programokat alkottak, melyeknek azonban nem volt szerencsés utóéletük, s a felejtés vagy a kanonikus peremhelyzet lett az osztályrészük. Az új, poszt-kanonikus és poszt-csetriánus Kazinczy-értelmezés két kiemelkedő produktuma, Bodrogi Ferenc Máté jelen munkája és Czifra Mariann monográfiája (*Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*, Bp.,

Ráció, 2013), egyaránt arra vállalkozik, hogy alapjaitól gondolja újra Kazinczy-képünket, a hagyaték digitalizációs munkálatainak és az új kritikai kiadásnak az eredményeire építve, mely projekteknek mindketten résztvevői.

Bodrogi rendkívül termékeny szempontja ehhez az újragondoláshoz a Kazinczy-jelenségnek a kutatók számára sokszor zavarba ejtően sokszínű és változékony, önellentmondásos mivoltával való számvetésből fakad. Kiinduló felismerése szerint „lehetetlen rekonstruálni bármiféle kizárólagos önképet Kazinczyról, hiszen valósággal *önkép-kollekciója van*” (10). Ebből következőleg jelen kötet eleve lemond arról, hogy egyetlen magyarázó elvet találjon Kazinczy megnyilatkozásai mögött, ehelyett az *egyik* önreprezentációra összpontosít, arra, amely az esztétikai véleményformálásokban nyilatkozik meg, és a csiszoltság – leginkább Shaftesbury nevéhez köthető – diskurzusát szóltatja meg.

Bodrogi választott aspektusának előnye, hogy nem kell minduntalan az aktuális kontextushoz, kommunikációs szituációhoz méregetnie az éppen vizsgált szöveghely helyi értékét, hanem összeválogathatja ennek a szerinte „rendkívül erős”, „évtizedeken átívelően” jelen levő önképváltozatnak (10) a különféle megjelenéseit. Hátrány viszont, hogy az így rekonstruált önkép koherenciájának ára az érvényességi kör korlátozott volta, hiszen ha az általánosságon túl arra vagyunk kíváncsiak, hogy egy adott időpontban mennyire jellemző Kazinczyra a szóban forgó önkép, akkor mégiscsak kontextusba kell helyeznünk, össze kell mérnünk a szimultán megjelenő egyéb változatokkal. A Bodrogi által az „önkép-kollekció” egyéb lehetséges példányaiként felsó-

roltak (a szabadkőműves, a stílusújító, a földbirtokos, a státusfogoly, az édesapa, a szent öreg) közül kettő, mégpedig a szabadkőműves és a stílusújító Kazinczy esetében mutatkoznak olyan, az esztétikum szerepére vonatkozó értékpreferenciák, melyek ezeket az önreprezentációs módokat a csiszoltság-diskurzushoz képest nemcsak eltérő, hanem bizonyos vonatkozásban konkurens önmegjelenítéssé teszik. Ezekkel az önleírásokkal Bodrogi foglalkozik is (előbbivel leginkább a *Kiválasztottak hermetizmusa*, utóbbival *A nevetés hermeneutikája Kazinczynál* című fejezetben), azonban ezen a ponton önellentmondásba keveredik. Bodrogi ugyanis ezeket az önképeket nem önmagukban érvényes entitásokként kezeli, ahogyan saját elméleti alapvetése szerint várni lehetett volna, hanem a csiszoltság-diskurzus függvényében tárgyalja őket.

E megközelítésmód ellentmondásosságát szemlélteti az, amit a nyelvújítási harc buzogányos Herkuleseként fellépő epigrammatista éthoszát megfogalmazó *Epigrammai morál* című Kazinczy-epigramma elemzése során jegyez meg, miszerint „a derűs élcélődés társalkodó filozófiájának angolszász elgondolásait értette legkevésbé Kazinczy a csiszoltság recepció transzferekben hozzá érkező eszmerendszeréből, *attól e ponton áll a legtávolabb*” (254). De vajon egy önkép-kollekció meglétét feltételezve mi szükség van arra, hogy a *politeness* urbanus beszédmódjának elégtelen recepciójáról beszéljünk egy, a „lélektelen Író” (mégoly jelképes) agyonverésére felszólító, a Shaftesburyre is visszavezethető „társalgó kritika” (247) normáitól teljesen eltérő attitűdöt képviselő szöveg esetében? Hiszen ezt nyugodtan besorolhatnánk egy másik önkép megnyilatkozási formái közé.

Ugyancsak elmosódik a csiszoltság-diskurzus határvonala a szabadkőműves Kazinczyról szóló fejtegetésben. Az ebben az önkép-változatban megnyilatkozó elitista csiszoltság-képzet (267) oly mértékben eltér a filozófiát ezoterikus jellegétől megfosztó, s Bodrogi által a shaftesburyánus hagyományba integrált wielandi-neoplatonista képzési programtól, hogy a kettőt egyaránt magába foglaló önkép túlméretezettnek tűnik. Elvi alátámasztásul Bodrogi Aleida Assmann *Arbeit am nationalen Gedächtnis: Kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee* című könyve nyomán azt jegyzi meg, hogy „a Bildung-eszme a kezdetektől fogva integráció (inklúzió) és kirekesztés (exklúzió) kettősségében működik a németeknél” (209). E megállapítás érvényessége azonban a jelen vizsgálat esetében nem magától értetődő. Assmann szociológiai és történeti aspektusú áttekintésében arra jut, hogy a felvilágosodás eredetileg progresszív képzésszmnénye története során integratívból exkluzív jellegűvé változott. A Kazinczy kapcsán szóban forgó neohumanista képzésszmnény azonban *ab ovo* nem a progresszív jogkiterjesztés eszköze volt, nem a társadalmi hierarchia lebontását jelentette a műveltség terjedése révén, hanem az eleve minden társadalmi osztályban, sőt potenciálisan minden egyes emberben éppen ember mivoltánál fogva meglévő közös lényeg kikristályosítását a közös társalgásban. Az ilyen értelemben vett képzéstől tehát elválaszthatatlan az integratív jelleg, az ezoterikus tudomány- és műveltség szemlélet. A szellemi arisztokratizmus exkluzivitás-igénye ezzel aligha fér össze, ugyanakkor kitűnően illeszkedik az ítélkező kritikus herkulesi önképéhez, amint azt a *Tövisek és Virágok* híres mottója mutatja.

A csiszoltság-önreprezentáció határmegvonása körüli anomáliák feltehetően abból a törekvésből fakadnak, hogy Bodrogi ezen egyetlen önkép keretében kíván magyarázatot találni Kazinczy esztétikai nézeteinek sokféleségére. Ide vonatkozó, s részben Csetri koncepciójával vitázó gondolatmenete a következő: „Csetri Lajos Kazinczy esztétikai nézeteit elemezve különválasztja a racionális klasszicizmus poeta doctus elvét (mely a normatív ízlés elmélete), a szép megmagyarázhatatlanságának Bouhours által bevezetett irányvonalát, valamint a sensus communis brit koncepcióját. Noha Csetri is inkább a normatív alternatívához sorolja Kazinczyt, nagy szerepet juttat esztétikai gondolkodásában a »kifinomult szubjektív értékítéletnek« is. Nos, a normatív ízlés elmélete Kazinczynál a kezdetektől egybeolvad a sensus communis elméletével, pontosabban annak *shaftesburyánus* hagyományával, mely maga is klasszicista normákat működtet, s mindez egyszerűsmind mély összeszővődöttségben áll Bouhours *tudom-is-én-micsoda* koncepciójával is. Nem is annyira tipológiáról, mint inkább egyfajta esztétika-előttés egyvelegről beszélhetünk tehát Kazinczy kapcsán a »felgyorsult eszmetörténetiség«, az amorf és széttartó konzisztens inkonzisztencia jegyében, melynek közegében szép és jó, fenség és grácia még egyazon távlat alkotóelemei, s melyben Kazinczy Ferenc jóval közelebb áll Lord Shaftesburyhez, mint azt eddig láttuk.” (323–324.)

Tehát – ha jól értem – a művészetről való gondolkodás egymással ellentétes hagyományvonalainak valamiféle kezdeti egysége, együttállása jellemzi Kazinczyt, s ezért lehetséges a műértőként és műkritikusként tett különféle, egymásnak látszólag ellentmondó megnyil-

vánulásait egyetlen önkép részeinek tekintenünk.

Ez az érvelés azonban számomra több ponton sem meggyőző. Bodrogi megjegyzése a „shaftesburyánus” hagyományvonal klasszicista normákat működtető mivoltáról csak fontos megszorítással érvényes. Éppen saját korábbi, az irányzatot jellemző fejtegetéseiből is megtudhatjuk, hogy ez esetben a művészi vízió (belső forma) és kidolgozás (külső formaadás) *összhangjának* normájáról van szó (130), mely az ideáció–produkció egység neoplatonista eszméjével van összefüggésben. A racionalista klasszicizmusra viszont ennek az egységnek a megbonthatása a jellemző. Tehát a shaftesburyánus csiszoltság–diskurzuson belül a „normatív ízlés” jegyében álló „klasszicista normák működtetése” csak egy kétfázisú, az (öntudatlan) lelkesedést és a józan mérlegelést magában foglaló alkotásfolyamat-modell részeként, annak egy fázisaként érvényes, s a folyamat eredményeként ihlet és kalkuláció végső soron magasabb rendű egységre lép a műalkotásban. Ez a felfogás tehát nem ellentétes nézetek egyvelege, hanem a szépséget objektív vagy szubjektív adottságként látó nézetektől egyaránt minőségileg eltérő megközelítésmód.

Bodrogi szerint a „Szép, a Jó és az Igaz” alapfogalmainak egységben látása „esztétika-előttés” avagy „protoesztétikai” (235) jelenség. Ez akkor igaz, ha az esztétikum autonómiáját valló 18. század végi felfogáshoz viszonyítunk, és egy oda vezető, célelvű folyamatot feltételezünk. Attól eltekintve, hogy az ilyesfajta teleologikus szemlélet idegen a kötet inkább elsődleges kontextusokat visszakereső gyakorlatától, egy pontatlanság is meghúzódik e mögött. Ugyanis az esztétika tudományágot a 18. század közepén megalapító Alexander

Gottlieb Baumgarten elmélete a mindenképpen képzett ember holisztikus eszményén alapszik, s ezt kifejező kategóriája, a szerencsés esztéta (*felix aestheticus*) antropológiai ideálként párdarabja Shaftesbury *virtuosójának*. Az érzéki megismerő készség Baumgarten által szorgalmazott fejlesztése végső soron ennek az eszményképnek (az alsóbb és felsőbb megismerő képességeknek – érzékelésnek és értelemnek – egyaránt teljes birtokában levő ember ideáljának) az elérését szolgálja. Tehát szinkron aspektusban nincs szükség rá, és nem is adekvát, hogy az érzéki, racionális és etikai mozzanatok egységét képviselő szemléletet elválasszuk az esztétikától. (Vö. Werner STRUBE, *Die Entstehung der Ästhetik als einer wissenschaftlichen Disziplin = Scientia Poetica: Jahrbuch für Geschichte der Literatur und der Wissenschaften*, hg. Lutz DANNEBERG u. a., Bd. 8 [2004], 1–30, itt: 29–30. Shaftesbury és Hutcheson *moral sense*-elmélete és a 18. századi „antropológiai esztétika” összefüggéséről lásd Ernst STÖCKMANN, *Anthropologische Ästhetik: Philosophie, Psychologie und ästhetische Theorie der Emotionen im Diskurs der Aufklärung*, Tübingen, Niemeyer, 2009, 17, 65, 177.)

Nem egészen meggyőző a Winckelmannra tett Shaftesbury-hatást evidenciaként kezelő fejezet (147–151) sem, pedig a gondolatmenet egy fontos láncszeméről van itt szó, tekintettel a Kazinczy számára hagyományosan meghatározónak vélt, bár filológiailag nehezen megragadható Winckelmann-élményre. Itt a tét a fenséges (statikus, szellemi, komoly) szépség, valamint a gráciás (dinamikus, érzéki, játékos) szépség egyveleg-szerű együttállásának felmutatása: „modellalkotó sarkítással [...] azt lehet mondani, hogy a shaftesburyánus–

winckelmanniánus élmény sajátos egyvelege szépségnek, fenségnek és gráciának; annak a szituatív idealitásnak, melynek megvalósulásakor egy esztétikai jellegű processzusban valamilyen harmonikus (mű)tárgy rabul ejt és emelkedett állapotba hoz” (151).

Ha azonban felütjük Winckelmannnak *A műalkotásokban levő gráciáról* szóló tanulmányát, akkor a fogalom olyan meghatározásait lelhetjük fel, amelyek a grácia jelentését ugyan a neoklasszicista fenség-képzethez közelítik, azonban szó sincs arról, hogy a kettő olyan „egyveleget” képezne, melyben a grácia egyéni-irracionális, *tudom-is-én-micsoda*-jellegű fajtája is érvényesülne: „a grácia az, ami értelmesen tetszik”; „a grácia az egyszerűségben és a lélek nyugalmában hat, a vad hév és a felzaklatott indulat elhomályosítja”. Winckelmann-nál a szépség iránti lelkesedés az értelem által kontrollált folyamat, melyet normatív ízlésítélet szabályoz. Mindezek alapján megítélésemben itt annak a szakirodalmi álláspontnak van több relevanciája, mely szerint Winckelmann grácia-fogalma inkább a kortárs grácia-elméletektől függetlenül jelenít meg egy antik emberi-művészeti ideált. (Ilse-Jutta SANDSTEDE, *Die Göttinnen der Anmut bei Wieland: Ein Beitrag zur Rhetorik der Aufklärung*, 1999, 138; <http://oops.uni-oldenburg.de/348/2/sangoe00.pdf>).

A kötet vitatható elemeinek tárgyalása után essen szó az erősségeiről. Bodrogi biztosan tájékozódik a hatalmas Kazinczy-szövegkorpuszban, jól ismeri és bőven kiaknázza az angol-skót felvilágosodásra, illetve annak 18. századi recepciójára vonatkozó magyar és külföldi szakirodalmat, továbbá eredményesen használja fel a hermeneutika és a társas nyelvészet elméleteit. A filozófiai-nyelvészeti-iroda-

lomtudományos diskurzusok egységben látásának képessége külön kiemelendő erénye a műnek. A kötet tartalmának részletes bemutatásától azért tekintek el, mert azt már megtették helyettem a műről eddig megjelent három (!) recenzió szerzői. (GRANASZTÓI Olga, *Kazinczy csiszolt arca*, reciti, 2013, <http://reciti.hu/2013/1596>; CZIFRA Mariann, *Bodrogi Ferenc Máté: Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve*, BUKSZ, 2013/3 (ősz), 268–270; BOLDOG-BERNÁD István, *Bodrogi Ferenc Máté: Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve*, It, 2013/4, 571–576.)

Összegezve kijelenthető: Bodroginak sikerült kimutatnia a Kazinczy-életműben egy olyan hagyományegyüttes meghatározó jelenlétét, melyet hazai viszonylatban eleddig – a magyar Shaftesbury-recepcióval először behatóbban foglalkozó Csetri Lajos nyomán – többnyire csak az Erdélyi Múzeum köre vagy Berzsenyi kapcsán emlegettünk. A Kazinczy-jelenség megértéséhez a csiszoltság hagyományának figyelembevétele véleményem szerint leginkább azáltal visz közelebb, hogy egyfajta magyarázatot ad Kazinczy művészetéhez való viszonyulásának viszszerően elmélet-előttés vagy elméleten túli jellegére. A Bodrogi által megnyitott nézőpontból ugyanis az esztétika alapkérdéseinek eldöntésére való képtelenség nem egyszerűen valamiféle reflexiók deficit eredménye Kazinczynál, hanem a művészet élményközpontú megközelítéséből fakad, abból a tapasztalatból, hogy az esztétikum egy újabb tárgyával való találkozás entuziasztikus élménye bár mikor felülírhatja, újrarendezheti korábbi tudásunkat a világról és önmagunkról. Fontos felismerés, hogy Kazinczynak ez az igen modern (vagy annak tűnő) viszonyulási módja a művészethez egy jól körvonalazható, sajátos önkép alapjává válik.

Ezt a Kazinczy-képet rajzolta most meg számunkra Bodrogi Ferenc Máté, s ha ezt a portrét a továbbiakban kellő óvatossággal, a mindenkori elsődleges kontextus-

ra ügyelve mint a műértő Kazinczy egyik lehetséges önképét alkalmazzuk, akkor fontos orientációs pontra teszünk szert a Kazinczy-szövegek tengerén.

Fórizs Gergely

Babits Mihály levelezése 1919–1921

Sajtó alá rendezte Majoros Györgyi és Tompa Zsófia, Budapest, Argumentum Kiadó, 2012 (Babits Mihály műveinek kritikai kiadása: Levelezés), 520 l. + 16 t. illusztráció.

Az új kötet minden olyan ismert levelet tartalmaz, amelyet 1919. szeptember 1-től 1921. január közepéig Babits Mihály írt vagy amelynek ő volt a címzettje. Két-százharminc levél (és számmal jelzett levélhiány), jegyzetekkel, mutatókkal és egy (a tartalomjegyzékben nem jelölt) kép- és facsimile-melléklettel. Az első fénykép Babits Mihályt ábrázolja 1920 körül, az utolsó a költő és Tanner Ilona esküvői képe 1921. január 15-éről. A forradalmak lezárulta és következményeik – innen indul a kötet, ez adja egyik fő szövegmátát a levelezésnek, végül Tanner Ilona megjelenése és a vele kötött igen gyors házasság, s ezzel egy újabb Babits körüli szereplő kapcsolatbefolyásoló megjelenése jelenti a lezárást. Mind a közéleti, mind a magánéleti fordulópont kielégítő indok a levélfolyam tagolására.

Az első levél Szabó Lőrinc sebtében küldött, rövid üzenete, hogy Babits vigyázzon Kosztolányi Dezsővel, „*semmi erős kijelentést*” ne tegyen, „amit fel lehetne használni” ellene. „Vigyázz, Kosztolányi most nagyon fel van paprikázva” (2607. sz. levél). Vigyázni Kosztolányival, a baráttal, az ifjúkori intímus (levelező)baráttal, akivel – írásbeli nyomot is hagyva – kéjjel osztották meg, mennyire

idegenkednek Adytól, s mennyire féltékenyek is rá?! Igen, vele kell vigyázni, mert 1919 szeptemberétől az Új Nemzedék *Paradon* rovatának szerkesztőjeként és írójaként a '19-es eseményeket, a vörös terrort élesen kritizáló, nem egyszer antiszemita pozíciót vállalt. (Ha esetlegesen a névtelen, de neki tulajdonított cikkeket nem is ő írta volna, akkor sem kétséges, hogy az Új Nemzedék igencsak kurzuslap volt, az antiliberális, antikommunista, antiszemita jobboldali radikalizmus orgánuma.)

A sorrendben következő tétel egy Szabó Dezsőnek szóló és a címzett által ösztetézett levél bonyodalmait megvilágító üzenet. Babits nem kívánt csatlakozni ahhoz a társasághoz, az 1919 augusztusában létrehozott Magyar Írók Szövetségéhez, amely felajánlotta támogatását a Friedrich-kormánynak, s ezt Szabó Dezső tudomására hozta. Szabó Dezső erre megfenyegette Babitsot, hogy amennyiben nem csatlakozik, minden erejével ellene fog fordulni (2627. sz. levél). 1919 kora őszen járunk. A Nyugat betiltás (felfüggesztés?) előtti utolsó, dupla száma 1919. június 16.–július 1-jei keltezéssel jelent meg. A következő, ugyancsak összevont szám novemberi keltezésű. Ebben jelent meg Babits híres tanulmánya, a *Magyar*

költő kilencszáztizenkilencben. Fontosnak tartotta Babits, hogy lépéseit és álláspontját, mit tett '19-ben, mit nem, a nyilvánosság elé tárja. Emlékeztetőül az előző levelezéskötetre utalunk vissza. Már 1919 kora nyarán, látva a kommunista hatalomgyakorlás valóságát, a tömeges letartóztatásokat, a külföldre akart fordulni Schöpflinnel és Fenyő Miksával együtt. A Neue Freie Presse szerkesztőjének segítségét is igénybe akarták venni a terv megvalósításához, ő biztosított volna nyilvánosságot a deklarációnak, de a félelem megghiúsította azt: nem volt elég aláírója a tiltakozásnak, sem jobb-, sem baloldali emberek nem merték aláírni a terror nyomása alatt (lásd erről: JANKOVICS József, *Babits Mihály fegyelmi büntetésének revíziós eljárása ismeretlen dokumentumok tükrében*, ItK, 105[2001], 183–213; valamint a „Mindenki újakra készül...”: Az 1918/1919-es forradalmak irodalma c. [szerk. JÓZSEF Farkas, Bp., Akadémiai, 1959–1967] kötetben közölt dokumentumokat).

Szabó Dezső nehéz eset volt. Már március végén zsarolta és fenyegette Babitsot, hogy engesztelhetetlen vörös ellensége lesz a folyóiratnak, ha nem ő írhatja a Tanácsköztársaságot köszöntő Nyugat-cikket (2472. és 2473. sz. levelek). Babits ellenállt Szabó Dezső önjelöltségének. Szabó Dezső most valóban Babits ellen fordult, aki nem akarta a Szabó-féle írószövetséghez való csatlakozását konjunkturális cselekedetként beállítani, azaz magyarázat nélkül nyilvánvalóvá tenni a forradalommal való szembekerülését. Kedve sem volt az ilyen fokú elköteleződéshez, amely abban is tetet öltött, hogy egy küldöttség személyesen is tiszteltett Friedrich István miniszterelnöknél. „Az én világnézetem a proletárdiktatúra alatt teljesen konzervatív irányba tolódott el. De úgy

látszik, a konzervativizmust nem egyformán értettük. A forradalmat az eszközök utáltatták meg velem: s ha a visszahatás ugyanolyan eszközökkel dolgozik, akkor ez csak folytatása a forradalomnak” – írta most, szeptember közepén Babits Szabó Dezsőnek; akkor, amikor már fogalmazta a *Magyar költőt*. Már május óta tudta Babits, hogy az *Az elsodort falu* kritikájára felkért Fülep Lajosnak rossz véleménye van a könyvről, s azt kézhez véve, olvasva, és tudva, hogy milyen erős vitába került Szabó Dezsővel, nem akarta a Nyugat újraindulását egy direkt Szabó Dezső-polémiával kezdeni. Ezért vállalta a konfliktust Füleppel, hogy csak a következő számban hozza a regényről írott kritikát, ezzel is visszább szorítva a dinamikus, aktívan forgolódo és szereplő Szabó Dezsőt.

Babits 1919-es tevékenysége, a testületi névsorokban való szereplés, néhány publikáció és az egyetemi katedra visszatetszést keltett a hatalommal rendelkező hivatalosságban. Retorziók sora következett. A régi, konzervatív-liberalizmus világa a háborúval és Tisza erőszakos (egyben szimbolikus) halálával megbénult, elfogyott. Az új rend – a régi emberekkel persze – alakulóban volt. Nem tudta feltárni, megérteni és bevallani saját hibáit, miért vezetett az ország útja zsákutca. A küszöbön állt az új békeszerződés. Bármilyen összeviaskodásokat is mutatnak a társadalom krízisjelenségei, a legutóbbi év eseményeiben részt vevők iránti gyűlölet a közös eredő. Babitsot is meghurcolják: szeptember 17-én érvénytelenítik professzori kinevezését. Beöthy Zsolt katedráját egyébként vonakodva foglalta el Babits. Nem volt doktorátusa, nem habilitált. Mivel pedig az új kinevezések valóban súlyosan megsértették az egyetemi autonómiát, s ezt Babits is tudta, ragaszkodott az írásos

kinevezéshez, testületi ülésekre csak ezután járt el, bár előadásait már megkezdte a papír kézhezvétele előtt. Kompetenciájához, elhivatottságához nem fért kétség. Most azonban fordult a kocka, és egy színttel lejjebbről, a Középiskolai Tanári Fegyelmi Bizottságtól jött értesítés a vizsgálatról. A megbélyegzés oka az egyetemi katedra elfoglalása mellett az Új Világban megjelent *Az igaz haza...* című írása. (Az Új Világ ifjúsági folyóirat volt, legalábbis ekként aposztrofálta a Haller István s. k. aláírásával ellátott fegyelmi határozat. Az ifjúság feltételezett „megrontása” mindig súlyosan esik latba.) Nyugdíjvesztésre ítélik, amit nem fogad el, s ezt kihívóan teszi, hiszen eddig sem vett fel nyugdíjat. Ezzel párhuzamosan futott egy másik fegyelmi ügy is ellene, a Petőfi Társaságban. Ez az eredendően „modern” társaság, a Kisfaludy Társaság akadémikus szellemétől kezdetben nagyon is különbözni akaró íróegyesület alig két éve fogadta tagjai közé őt. Az akkor mellette voksoló huszonhét íróból most 21-en a kizárás mellett voltak, mindössze 4-en akarták, hogy Babits továbbra is a szervezet tagja maradjon. A kizárásról a napilapok is hírt adtak, a megszégyenítés – egyben bárki más, a megtorlásokban érintett megfélemlítése – nyilvános volt és sokakhoz elért. (Móricz Zsigmondot egyébként hasonló szavazati aránnyal zárta ki a Petőfi Társaság.) Nem vette könnyedén Babits a történeteket, látjuk Csinszkanak írt leveléből: „Barátaim ugyan voltak oly kedvesek, s értesítettek a Petőfi társaságból való kidobatásomról. Ennek én még inkább örülnék, ha itt Szekszárdon eleven példákön nem látnám: mit jelent ez a mai »intelligencia« többségének szemében. De nem érdemes erről beszélni sem. Az emberek most alaposan bosszút állnak rajtam azért mert egy pillanatra

kénytelenek voltak különbnek elismerni. Képzelem, Pesten is azóta mennyit mocskoltak, gunyoltak, lesajnáltak, »megbocsatottak« [...] lassankint annyi mocskok tapad rám, hogy nem szégyellek semmit, sőt magam keresem a piszkot és mikor végére érek a vesszőfutásnak, akkor visszafordulok és újra átmegyek a vesszők között... [...] Harcolni nem tudok ezzel a csöcseléssel, és védtelenül vagyok kiszolgáltatva barátainnak akik nem tudják, ki vagyok, és ellenségeimnek akik nagyon is tudják... Bánom is én.” (2672. sz. levél.) Sokféle érzés keveredik Babits mondataiban, önérzet, büszkeség, dac, indulat és valami szégyen is.

1920 elején érkezik egy, az utókor számára azonosíthatatlan feladóú, aláírást nem tartalmazó, nem is rövid levél (2659. sz. levél), melyet némely (vélt?) tartalmi egyezés alapján a jelen kötet szerkesztői Szekszárdra datálnak, és szerzőjét azonosnak mondják az előző levelezéskötetben közölt 2592. sz. levél írójával. Ott annyit vall be magáról a levélíró, hogy „valamikor nagyon jó ismerőse volt az Ön szüleinek és Önt is kedves Öcsém nagyon szerette”. S azt is, hogy ő „egy nagyon öreg néni”. Az 1919. augusztus 1-jén kelt levél figyelmeztetés: „Szeretem én Önt még most is, minden tévedésével együtt, csupán arra kérem, hogy ne tovább!” Konkrétumokat nem tartalmaz a levél, nem fedi fel, mit tart „tévedésnek”. Az általánosságban mozgó figyelmeztetés jöhet akár egy igazi idős nénitől is, de érkezhét valamely közeli ismerőstől, aki mintegy álnévként használja a névtelenséget. Még azt is meg merném kockáztatni, hogy valamely közvetlen családtagtól, vagy annak megbízásából. Az 1920 elején érkező levél szerzőjét nem tartom azonosnak az imént említett levéllel. A szöveg

ugyanis bennfentest sejtet, írója járatos az irodalomban, vagy legalábbis annak pletyka-közéleti vonatkozásaiban. „Holmi Déri [sic] Tiboroknak” – így, ezzel az ellenszenves, lekicsinylő többes számmal nevezi meg az író a levél – ad helyet a Nyugat, meg a „hazaáruló” Gellért Oszkárnak. Aztán „Babics [sic] elnyom minden kezdőt aki hozzá fordul segítségért, ha csak nem zsidó”. Vajon a Babits család közeli ismerőse ne írná helyesen a költő nyomtatásból is jól ismert nevét? A neveztet írók „az ország egészségét aláásták. Hát Önnek nem elég a pusztulás? Nem buktunk még eleget? Nem ábrándult még ki most sem a zsidáiból? Nem bántja, hogy senki sem szereti Önt? Hogy Önt csak per »zsidó lépcsőnek« hívják, mivel Ön olyan nagyon segíti a zsidókat az elő-rejutásban, a saját becsülete és presztizse árán emeli felfelé – »zsidó lépcső« – akire mikor elindult, azt mondták, hogy majd egy második Arany János fejlődik belőle – és mivé lett, – zsidó lépcső”. Babitsból a levélíró szerint kiveszett „minden keresztény, magyar és úri érzés!”, aztán felszólítja, hogy »[r]övid idő alatt átformálhatná a Nyugatot is keresztény úri folyóirattá”. A Nyugatot támadó konzervatív kritikából ismert antiszemita, sértett magyarságból fakadó toposz. Ez volt és ez lesz a Magyar Kultúra, a Budapesti Hírlap, a Magyar Figyelő és több más orgánus, köztük napilapok (!) vezérszólama. A három (nyomtatott) oldalas (civil?) levél szinte retorizált, a harmadik (nyomtatott) oldalon átokként ismétlődik az antiszemita tiráda: „Mért szeparálják ott még most is zsidókat, valahogy be ne jusson közéjük egy keresztény, csak zsidó! zsidó! zsidó!” S mindez egyben a kommunistaság vádja is. Kosztolányi, a keresztény, antiszemita kurzuslap cikkírója a levélíró szerint

csak „lepel”, arra való, hogy a Nyugatot „szolid” lapnak lehessen nevezni. A levél egy szólama, hogy a „hazaáruló” Gellért Oszkártól hoznak – ízléstelen módon – „hazafias verseket” (GELLÉRT Oszkár, *Neuilly*, Nyugat, 1920/1–2). A Nyugat a további országrontás fóruma a levélíró számára, aki ezzel a fordulattal zárja levelét: „Legyen újra a mienk kedves fiam és ne vegye tőlem r[<]ó>ssznéven, hogy mindezt megírtam”. Ki lehetett az akkor tizenötezres lakosságú Szekszárdon, aki ilyen alapossággal és mégis anonim foglalkozott a város szülöttével? A tintaírás alapján további utánjárás volna indokolt; és még mindig a tintaírásnál maradva, a két levél írásképeinek egyezéséről vagy eltéréséről egy szót sem közöl a jegyzetanyag.

Érte atrocitás a forradalom oldaláról is Babitsot. Két, Bécsből érkezett levél képviseli ezt a fajta indulatot és átkot. Mindkettőt nő írta, két feleség: Hevesi Gyuláné Stern Jolán, a népbiztos felesége és Szamuely Tiborné Szilágyi Jolán, a „hi-éna” özvegye. Hevesi vegyész-mérnök volt, többszörös emigráns, 1938 és 1946 között munkatáborban raboskodott, utóbb akadémikus lett, és tagja volt az MSZMP Központi Bizottságának. Első felesége Rothbart Irma volt, aki később Sinkó Ervin társa lett. Stern Jolán új, férjét féltő feleség volt, felfokozott indulata innen is eredhet. A levél válaszul születik a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* megjelenésére. Babits „mosakodásához” küldi a törülközőt, »[a] költőnek«, aki sohasem alkotott. A költősége pedig ringyó finomkodásban csucosodik, miközben tehén módjára kérődzik.” A levél zaklatott, néhol majdhogynem összefüggéstelen. Írójáról keveset, sőt semmit sem tudunk, de a férje valaki volt. A másik levél ese-

tében mindkét személy érdekes, a férj is, a feleség is. Szamuely volt az akasztófák embere, a kegyetlenség ideológiai meg-alapozója és szimbóluma már 1919-ben és – okkal – máig tartóan az. Menekülé-sekor a határátlépés közben letartóztat-ták, osztrák területen; a helyszínen (1919. augusztus 2-án) öngyilkos lett. Szilágyi Jolán (1895–1971) grafikus volt, Kernstok és Rippl Rónai szabadiskolájában tanult. (A levelezéskötet feltételezi, hogy Kerns-toknál együtt rajzolt, festett Csinszkával.) 1918-ban Bíró Mihállyal együtt alakított érdekvédelmi szervezetet a képzőművé-szek számára. 1959-ben jelent meg tőle egy erősen politikus hangvételű, igen erős karikatúra-album (*Karikatúrák*, Bp., Képzőművészeti Alap Kiadó, 1959). Leve-le ugyanolyan zaklatott, mint Hevesiné Stern Joláné, kézírása ezt jól mutatja. In-dulattól vezérelt gyalázkodó levél ez is, friss özvegysége is motiválhatta. A meg-szólítás vehemens, vad tiráda: „Te fel-kínálkozó »senki által meg nem értett« szegény költő mimóza! magyarul írva mindenféle mázzal magát szépíteni aka-ró jellemtelen kutyadisznó!” Ez az utóbbi szó új sorban, középen kiemelve. Babits „strucc”, aki most „az esztétika homokjá-ba” dugja a fejét. Finomnak akar látszani, „pedig gyöng[e] trottyos gyáva”. „Ah te kulturesszencia!” – kiált föl Szilágyi Jo-lán. S a lezárás: „A te hires »elefántcsont tornyod« börtönöd lesz s soha ki nem kerülsz belőle gyávasággal magad itéled magadat Örök fogságra!!!!!!!!!!!!!!” (Így, 13 felkiáltójellel!) De mindkét levél – íróik becsületére legyen mondvá – névvel alá-írt levél. Szilágyi Jolán levele végén egy rajz, a költő az elefántcsont toronyban, ahova létrán mászott föl (írónia!). A to-ronyból egy piros-fehér-zöld zászlót tart ki, térdel, a torony tetején a kettős kereszt.

A tornyon kívül egy fotel, ami – rá van írva – a vörös katedrát ábrázolja, és egy felirat: „Itt ült Babits!” A három levél egy-más mögé sorolódik a kötetbe, s ez a vé-letlen is jelzi, nem voltak könnyű napjai Babitsnak.

A magyarázkodás, de legalábbis az erőteljes öndefiníciók ideje ez. Babits manifesztuma nyilvános, a kényszerű szünet után nyitó Nyugat vezető anyaga. De a hozzá fordulók is szükségét érzik magyarázatnak, önjellemzésnek. A ki-fejezetten ezért íródott levelek közül az első említésre méltó Rupprecht (utóbb, 1923-tól Marconnay) Tibor költő levele 1920 nyaráról (2745. sz.). Az 1896-ban szü-letett Rupprecht is ellentétekben gondol-kodik, az egyik pólust Babits, a másikat ő maga képviseli. Egy beszélgetésüket foly-tatja – az előzményekről az olvasó nem tudhat meg semmit. Vita lehetett köztük, méghozzá a személyiséget is megmutató vita, nem pusztán szakmai beszélgetés. A visszaatalás teszi ezt nyilvánvalóvá, amikor a fiatal költő így fordul Babitshoz: „...átláttam az ön nagy diszharmóniáját és céltalan útját. [...] Önről [...] nem hi-hetem hogy igazán nyugati.” Majd rátér kettejük különbségére. Az ifjúság vala-mit akaró, magában bízó önkifejezése ez: „tudom magamról, hogy én egyesíteni fogom magamban a kontemplatív és az előretörő költő tulajdonságait és ezeket harmonikusan fogom hatalmassá tenni mint ahogy D’Annunzio harmonikusan akarja hatalmassá tenni minden költő alkotásában az Igazságot és a Szépséget.” Majd ostorozni kezdi Babitsot és az általa szerkesztett Nyugatot is. Megengedi: le-hetséges, hogy Babitsnak igaza van és „a reflexiv költő az igazi”, bár ő nem hiszi. „A hangos költészet igenis magyarabb, mint a halk és az enyém is magyarabb

mint az Őné. Ami a Nyugatot illeti eny-nyit kell megjegyezni: A céltalanság egész bizonyosan minden gondolkozó egyén tragédiája de még a céltalanságban is kell bizonyos céltudatosságnak lennie. Ezzel szemben a »Nyugat« kultuszt csinál a céltalanságból. Ez – tessék elhinni – a zsidó szellem jele. Csak a zsidó hirdetheti ezt annyira mint a Nyugat, azért hogy aztán zavarosban halászhasson. Csak a konfuziót akarják – a konfuzióért – nem pedig a felül kerekedő világosság kedvéért. A zsidó ősidőktől kezdve nem csinálta a történelmet hanem a konjunkturához alkalmazkodott, simult. [...] Ez az *alkuszosok* és a *börzespekulánsok* teremtménye ez az Estben és a Nyugatban is gyakran hirdetett szellem. Beteg és durva *emberek*, egy beteg és durva emberiség szelleme, egy kapitalista emberiség szelleme. [...] Önt pedig [...] sajnálom mivelhogy épp úgy mint Ady Endre a zsidó kapitalisztikus gondolkodás hálójába került és azok képviselnek minden sajgást, minden hitet minden szeretetet és finomságot hogy fölhasználják hogy csináljanak belőle moslékot – hogy föltálalják – a disznóknak, hogy csináljanak maguknak programot! Életet... Én pedig hirdetem nekik a Halált!” Ifjúi hév (két év múlva Kosztolányi a *Túlárado élet* címen ír róla a Nyugatban [1922/7]), de tudjuk, hogy Marconnay megőrizte ezt az irányt, és mint jobboldalit, 1945 után hátra szorították az irodalmi életből. (Nem egészen függetlenül a Magyarország elnöke vezérigazgatója, főszerkesztője és felelős kiadója, virtsologi Rupprecht Olivér működésétől, aki a recensens tudomása – és a *Magyar család-történeti adattár*, <http://www.macse.org/gudenus/mcsat/fam.aspx?id=18316>; letöltés: 2014. aug. 3. – szerint Marconnay Tibor testvére volt.)

A másik ilyen, erősen öndefinitív levelet Dóczy Jenő írta Babitsnak 1920 decemberében. Dóczy – az Ady-Múzeum füzeteinek egyik szerkesztője – lényegében irodalmon kívüli életet élt, civilben mezőgazdasági szakíró volt. A levél ismét egy (kávéházi, asztal fölötti) a levélíró részéről visszafogott vita folytatása, írásban. Kikéri magának Babits szenvedélyes letorkolását. Saját renoméjáért emel szót. Agresszivitást érzett Babits részéről, Szabó Lőrincről „csipkelődő megjegyzéseket”, „célzatos mosolyokat”, „asztalfölötti sugdósásokat”, „winkeket” kapott, hallott, érzékelt, s ebből olyasmit sejt, „hogy önök engem holmi álarcos, befelé fordított jelvényű keresztes vitéznek, sunyi kétszínűsködőnek opportunus konjunkturaembernek tartanak, akivel szemben némelyikőjük rezervált bizalmatlansággal, Ön pedig – impulzív természetének megfelelőleg – agresszív modorral viselkedik.” Mindezek álláspontja, világnézete rögzítésére készítetik, azért, mert fontos számára, hogyan vélekedik róla Babits. „*Elméletileg* a liberalizmus föltétlen híve vagyok” – írja. Csakhogy a saját szabadság korlátozza a másik emberét és fordítva, s ebből fakadhat a félreértés: a másik meghallgatása, az „immunis álláspont” gyanúsításokra készítet. „Megtörténhetik, ha egy konzervatív embert sokra becsülsz, a liberálisok konzervatívnak, kurzuslovagnak, s vice versa, ha pl. Ignotusról nagy méltánylással beszélek, zsidóbarát radikálisnak minősítenek.” Nem volna olyan fontos Dóczy önmagában, de nagyon jól jelzi a kor vitáit, egymás kölcsönös méregetését. Milotayval is ült egy asztalnál a Centrálban ezekben a napokban. Milotay ekkor ismét, már másodszor az általa alapított Új Nemzedék szerkesztője (s ekként Kosztolányi főnöke!), bár éppen

ekkor megválnak lapjától és újat indít, a Magyarorságot. A lap mögött ifjú gróf Andrássy Gyula állt, az Új Nemzedék ekkor legitimista orgánus volt. Milotay innen indul gyorsuló léptekkel a szélsőjobb felé, s lesz Gömbös (Új Magyarország), majd Imrédy híve. De már ekkor, 1919–20-ban is élesen zsidóellenes volt, kevésnek találta a numerus clausust, ebből az alapállásból kelt ki ellene. Nehezen rekonstruálható szellemi konglomerátum, helykeresés, de korszakjelző. A mikrotörténelem módszerét kívánja a viszonyok szétszalazása, sok forrást kell(ene) egymásra vetíteni, hogy élesebb és pontosabb képet kapjunk. Dóczy egyébként majd komolyan leteszi a voksát Ignotus mellett, amikor közli az *Ignotus irodalomtörténeti szerepe és jelentősége* című írását (Nyugat, 1924/23). De még vissza kell térnünk a levélhez. Felhívja Babits figyelmét az Új Magyar Szemlében júliusban és augusztusban megjelent cikksorozatára, melyben méltánylással ír Babitsról, Móriczról, „de Szabó Dezsőről is, akit én értékes egyéniségnek tartok minden nagy fogatkozása dacára, sőt Ignotusról, Szomorrról és Szép Ernőről is. Azt hiszem: a kurzus delén ép ezekről olyan hangon írni ahogyan én írtam, nem csekély <elfog> erkölcsi bátorságot jelentett” (2809. sz. levél).

A kurrens események, reakciók sorában találunk még egy-két igen erős korjelzést. Komjáthy Aladár kifakad Babitsnak, mit tapasztal: „Mi most mind csak azt látjuk, amit a háború és az emberek végtelen örjöngése, a materiáliákban rombolt le, de azt a névtelen rombolást, ami a lelkekben ment végbe, nincs aki számon tartaná” (2675. sz. levél). Szabó Lőrinc 1920. február 28-án írja, „[o]lyan vacak a világ: most is a Centrálban alig ég a villany. Délben is elkéstek a déli lapok,

mert a villanytelepben baj van”. És hozzáteszi, milyen jó, hogy a február rövidebb hónap, kevesebbet kell spórolni (2678. sz. levél). Babits írja Csinszkanak 1920 májusában: „[r]eám nagy idők járnak, de iparkodom katonásan tulgázolni rajtuk” (2733. sz. levél). Meglepő, hogy milyen kevés szó esik a békeszerződésről! Zsolt Béla ír Aradról még 1919 őszén, aggódva emlegetve a „rettenetes négy hónapot”, és magukra vonatkozóan csak annyit ír: „várunk, várunk”. De 1919-ben még lapot tudtak alapítani, a Nadányi Zoltán nevével jelzett Tavaszt. Rövid életű lap volt, 1920-ban el is hallgatott. (A másodlagos források ellentmondó adatokat közölnek a folyóiratról. Az *Új magyar irodalmi lexikon* Tabéry Gézátt nevezi meg szerkesztőként, e levelezéskötet összeállítói a jegyzetek között Nadányit említik. A levél fejléces papírja viszont főszerkesztőként Zsolt Béla nevét közli. A részletekben lakik az ördög, a magyar sajtótörténet adósságai egy ilyen apró részletnél is kivilágolnak.) A Keletmagyarország, az Erdélyi Magyar-Székely Szövetség hetilapjának, szerzereti közlönyének szerkesztősége kéziratért fordul Babitshoz, elkeseredetten, az „oláh bocskorokra” és az elszakítás okozta károkra erősen panaszkodva (2807. sz. levél). A legkülönösebb megjegyzést a jegyzetek között olvassuk, egy Babitscsal készült, a Virradatban megjelent interjúban. Babits ezek szerint azt nyilatkozta volna: „Minden jó irodalom irredenta-irodalom, mert mutatja, hogy a magyarság van és méltó arra, hogy legyen” (2748. sz. levél). Nem tudjuk, ezt mondta-e pontosan Babits, hiszen mai tapasztalataink alapján is gyanakszunk, hogy sok múlik az újságon, különösen egy ilyen apró, „mi készül az irodalomban” című „kis színes” körkérdés esetén. A rengeteg jegyzet között jó lett

volna arra vonatkozó nyomozással is találkozni, hogy az *irredenta* használata miként változott, használta-e Babits másutt az olasz eredetű, már a Monarchiában is ismert, alkalmazott fogalmat.

Babits magánéletében két fontos esemény történik. Az eltávolodás Csinszkától (vagy fordítva, Csinszka eltávolodása a költőtől), Csinszka váratlan férjhezmenetele Márffy Ödönhöz. Ady Endre özvegye saját maga jellemzi kapcsolatukat őszintén, rögtön visszavéve ezt a fajta őszinteséget és mórifikálásra váltva: „Itt nem egy asszonynak és egy Költőnek – egy nagyon nagy Költőnek van a többé kevésbé mindég zavaros és izléstelen találkozásáról szó, – de két drága, – bolond, hajszolt és meggyötört gyerekek a természetes összetartozása.” Ez még 1919 december közepe táján kelt levél, az aláírás még ez „[k]is lányod Csinszka” (2646. sz. levél). Volt ennél is frivolabb elkészítés Csinszka részéről, nem sokkal korábban még ezt írta: „kis lázadó rabszolgád”. Babitsot úgy aposztrofálja, mint aki „első” az „Ady sok és sokféle barátai között aki helyt állt[ál] érte” (2681. sz. levél). Ugyanitt megemlíti a Virradat egy glosszáját, mely szerint „csúnya és igazságtalan dolog volt a zsidóbarát Ady Endrét temetni Jókay mellé mikor ott a nemzeti irányt oly hiven és maradandóan képviselő Pósa bácsinak lett volna a helye”. Itt említi először Márffy, aki az egyetlen Babitson kívül, akit „nem tudok mértékkel mérni – a legjobb barátom. Okos, csöndes, jó izlésű – kinek a hideg tartozkodasan [!] túl meleg, egyszerű és mély a jósága”. Augusztus 20-án bejelenti Babitsnak a házassága tényét. A házasság gyors volt, de annyiban legalább nem váratlan, hogy Csinszka Kernstoknál rajzolt, némelyek szerint Márffy is korrigálta rajzait, és a festő ismerte és szerette Adyt.

(Csak a költő társaságát nem.) Mindössze másfél évvel Ady halála után ez a házasság mégis afféle eldobott özvegyi fátynak számított.

Ennél is meglepőbb volt Babits házassága. Mindössze két hónappal a megismerkedés után vette feleségül Babits Tanner Ilonát. A kapcsolat körül sok a legenda. Szabó Lőrinc ún. *Kisnaplója* bőven ad felvilágosítást nemcsak a házasságról, de a Babits–Csinszka viszonyról is, amit a közeli barátok nem néztek jó szemmel. Szabó Lőrinc is azt írja Csinszkáról, hogy „örült hisztérika”. Azt is, hogy a korábban említett két levelet, a Hevesi Gyula feleségétől és Szamuely özvegyétől érkezött Schöpflin, Komjáthy Aladár és a fiatal költő is közölte, akarták Babitscsal a Nyugatban. Ez már a források egymásra vetítése, szembeállítás. Hogy Tanner Ilona milyen mértékben volt Szabó Lőrincé (a menyasszonya volt-e valóban, vagy csak ágyasa), csak az egykor jelenlévők tudhatják biztosan. Szabó Lőrinc maga is utal rá, hogy „el kellett kezdeni a hozzám való kapcsolat kódosításához, átmagyarázásához” (2830. sz. levél jegyzete). De Tanner Ilonával véglegesen új szereplő költözött Babits életébe, Babits költészetét, irodalmi kapcsolatait és a Nyugat szerkesztését is befolyásoló személy.

Recenzióm a levelek felvetette tartalmi kérdésekre összpontosít. Szakmai vitám a jegyzetek némelyikével, illetve a jegyzetelés elveivel van. Az évtizedekkel korábbi kritikai kiadások – mint például a Mikszáth-kötetek – jegyzetei olyan normatív módon, semleges tónusban fogalmazódtak, ami nem vetette fel a jegyzetelők kompetenciájának kérdését. Itt sok kérdése van az olvasónak. Fontos és tárgyyszerű információk sokaságát kapja. De aztán egyszer csak azt olvassa Szép Ernő neve

mellett, hogy „költő, író, *sanzonszerző*” (kiemelés – Sz. Á.). Igen, írt sanzonokat Szép Ernő, de ez talán kevésbé releváns ebben a kontextusban, és kissé lebecsülő is. Aztán feleslegesen megmagyarázzák neki, hogy hol fekszik Frankfurt és milyen város, vagy a Krím-félszigetről kap információt. Azt is rendre tudatják, hogy a Centrál egy kávéház volt. A finomkodásra is van példa, amikor egy jegyzetben azt írják Csinszkaról, „a hölgy”, másutt a feleséget hitvesnek mondják. A Csinszka-Márffy nászútról szóló jegyzetben is komikus, amikor ahelyett, hogy azt írnák: Márffy ott is dolgozott, az áll a magyarázatban, hogy Kernstok műtermében „Márffy a művészetének is hódolt”.

Egy lényeges hiányra vártam volna magyarázatot, ez pedig a Nyugat 1919-es szünetelésének „titka”. Gál István magisztrális Babits köteté tartalmaz egy feltételezést, hogy a szünetelést Pogány József „drámaírói vérszomja” okozta volna, bosszúja, amiért Fenyő Miksa a Nyugat 1919/11. számában levágta *Napoleon* című drámáját. (Vö. GÁL István, *Babits legtevékenyebb korszaka: Babits a 133 nap alatt: Tények és adatok = Babits Mihály: Tanulmányok, szövegközlések, széljegyzetek*, összeáll. GÁL Ágnes, GÁL Júlia, Bp., Argumentum–OSZK, 2003, 277.) Mindenesetre érdemes lett volna levéltári adatok után is keresni, vajon mi volt a valódi oka a Nyugat átmeneti elhallgatásának, ha egyszer a Szellemi Termékek Országos Tanácsa és a Közoktatásügyi Népbiztosság valóban

a Mát és a Nyugatot jelölte ki a kömmün hivatalos szépirodalmi lapjainak. Nem mellékes kérdés, a folyóirat szerkesztője éppen Babits Mihály volt. A szakirodalomból is hiányzik egy fontos mű, Dr. Váry Albert koronaügyész-helyettesnek 1993-ban újra kiadott könyve. A *vörös uralom áldozatai Magyarországon* című 1922-es kötet hivatalos jelentések és bírói ítéletek alapján készült, hozzátartozik a megvilágító művekhez. A kötetet jegyző fiatal irodalomtörténészek láthatóan törekedtek a történelmi háttér megértésére. De tájékoztatlanságra mutat például az a jegyzet, ahol Kármán Tódornak a Tanácsköztársaság utáni bukásáról van szó. Kármán történetesen *visszament* Németországba, ahol 1906-tól a göttingeni egyetemen dolgozott, „privát docensi” státuszban, aztán 1913-tól az aacheni Aeronautikai Intézetének élén. Távozása tehát merőben különbözött a legtöbb emigránsétól. Végül pedig szeretnék egy üzenetet címezni a kiadónak is. Az ilyen, oszcilláló olvasásra készülő kötet, amely kifejezetten felhív a főszöveg és a jegyzetek közötti folytonos oda-vissza lapozásra, megérdemelt volna egy (vagy inkább két) könyvjelzőt!

A kötet egyebekben rendkívül fontos; jó, hogy a levelezésfolyam ismét lépett egyet előre. A levelek nagyban hozzájárulnak a korszak megismeréséhez, s a szóhasználat – akár a címzetté, akár a levélíróké – visszaidézi a korabeli viszonyokat. Adott esetben akár többet is elmondanak, mint a nagy összefoglaló művek.

Széchenyi Ágnes

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!

Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban! (Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a **Camoenae Hungaricae** megjelent számai is egészükben elérhetők.

Honlapunk címe:

<http://itk.iti.mta.hu>

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (fakszimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

<http://epa.oszk.hu/00000/00001>

Kellemes olvasást kívánunk!

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli, és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója
A kiadásban közreműködött az Editio Princeps Kiadó
Tördelte Szilágyi N. Zsuzsa
Budapest, 2014

Borítóterv: Szentes Éva
A nyomdai munkálatokat a Pannónia Print Kft. nyomdaüzeme végezte

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.
Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát. Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft
Éves előfizetési díj: 7350 Ft